

Роман Офіцинський

Закарпаття
ВІДДАВНА

Історичні есе

Ужгород, 2022

УДК 94(477.87)«.../1939»
О-91

Рецензенти:

Володимир Баран, доктор історичних наук, професор, Волинський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк;

Андрій Грубінко, доктор історичних наук, професор, Західноукраїнський національний університет, м. Тернопіль;

Леонід Тимошенко, доктор історичних наук, професор, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, м. Дрогобич

Науковий редактор *Павло Пеняк*, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича Національної академії наук України, м. Львів

Науковий консультант *Віктор Бедь*, доктор юридичних наук, професор, ректор Карпатського університету імені Августина Волошина, м. Ужгород

*Схвалено до друку Вченою радою Карпатського університету
імені Августина Волошина, м. Ужгород.
Протокол № 5 від 24 грудня 2021 р.*

Офіцинський Р.

Закарпаття віддавна : Історичні есе. Ужгород: РІК-У, 2022. 380 с.

Автор книжки – доктор історичних наук, професор, лавреат загальноукраїнської наукової премії імені Дмитра Яворницького, почесний краєзнавець України.

Пропоноване видання продовжує цикл зібрань його есе, започаткованих книжкою «Карпатська Україна» (Ужгород, 2020), на яку схвально відгукнулись рецензенти в різних медіа. Наразі охоплено давніші періоди закарпатської історії – до появи Карпатської України. Водночас довготривалі аспекти розглядаються в усій часовій протяжності – від середньовіччя до сьогодення.

Для найширшого кола шанувальників минулого України та її найзахіднішого регіону, а надто вчителів й учнів, викладачів і студентів, учених й аматорів, зацікавлених у поглибленому вивченні багатогранної спадщини рідного народу.

ISBN 978-617-8046-42-2

© Роман Офіцинський, 2022
© РІК-У, 2022

ПОЧАТОК

АВТОБІОГРАФІЧНЕ

Навчаючись, працюючи, проживаючи в Ужгороді від року 1986-го, що в світовій історії Чорнобильський – через техногенну аварію планетарної ваги, мені доводилося спостерігати, як аматори, професіонали і просто зіваки холодно-кровно, темпераментно чи іронічно сперечаються за закарпатське місце під сонцем у слов'янській традиції, без компа в руках шукаючи де захід, схід або центр.

Невідь чому не докучають вони стільки решті індоєвропейських прапредків – германцям, кельтам, фракійцям... Втім, вряди-годи бентежить не те, а коли полемісти і дискусанти остерігаються викликати дух пітекантропів, стоянці яких у нинішнім селищі міського типу Королево мільйон років. Либонь, генетика не та. Кажу жартома. Бо кожному дано право на критичне мислення від народження. А цілком серйозно нагадаю: з появою первісної людини саме тут, на Закарпатті, починається, власне, історія України. Не в Києві, Криму чи Донбасі.

Закарпаття настільки унікальне, наскільки надзвичайний кожен край. Це аксіома. Українські (Східні) Карпати виняткові по обидва боки, але поєднані етнічно, тому й – Українські. Природні кордони, на відміну від умовних, штучних і дочасних, не змінити «за щучим велінням», не перенести. Та вони не можуть завадити спільним справам і помислам.

Зібране в цій книжці належало завершити раніше. Все відкладалося на потім. Можливо, й на краще. Із плином часу збільшувалися технічні можливості, що розширювали світоглядний простір і збагачували доти недоступними джерелами. Адже днесь усі охочі наділені привілеєм читати оцифровані рідкісні видання, документи, матеріали. Виконання трудоемких громіздких студій докорінно полегшено.

На очах епохально змінилося наше багатогранне життя, його рівень, стиль, цінності. Я виростав у тоталітарній державі, де ідеологічній машині ввімкнули повну потужність. Істориком став у розбурханому транзитному суспільстві з такими ж бурлескними перехідними цілями – в рожевих окулярах і малинових піджаках. Мода примхливо оновлювалась, а от інших досягнень бракувало.

За моїх учнівських і студентських літ серед знавців минулого толерували лишень істориків-марксистів – правофлангових у неперервному соціалістичному змаганні відповідно до тогочасної риторики. Її постулати придумали і проголошували ще до моєї появи на світ: «необхідно розвінчувати ворожу народам писанину буржуазних істориків, які виправдували і виправдують всякий гніт і безправ'я трудящих, робили все, щоб посварити народи і тим самим ослабити їх боротьбу за визволення і побудову безкласового суспільства»¹. Нині таке спаде на гадку хіба що в гумористичному виступі для підготовленої цільової аудиторії.

А тоді завзято розвінчували «антинародну загарбницьку політику експлуататорських класів» і на Закарпатті. Отак нас виховували, вказуючи перстом на безкласове крайнебо. Та вистачало вправних учителів, які мислили вголос ефемізмами панорамніше поміж цензурованих рядків. Навчаю-

¹ Українсько-угорські історичні зв'язки / відп. ред. Ф. Шевченко. Київ, 1964. С. 29.

чи глобальному, вони не забували локальне, рідне. І засіяне ними, проросло.

Громадська думка, вчені, журналісти, політики, чиновники пластичні в перегуці віків. Коли хтось відзначився, то важливо не де, а чим. Класичне. Вже понад два століття про подальшу долю кожної нової влади судимо за першою сторінкою її діяльності. «Сто днів» – друге правління імператора Наполеона I – від 20 березня до 22 червня 1815 р. Покинувши острів Ельба, він висадився на півдні Франції. З його наближенням до Парижа заголовки газет змінювалися.

«Урядова і близька до правлячих сфер паризька преса від крайньої самовпевненості перейшла до повного занепаду духу і неприхованого страху. Типовою для її поведінки в ці дні була сувора послідовність епітетів, що додавалися до Наполеона в міру його наступального руху з півдня на північ. Перша звістка: «Корсиканське чудовисько висадилося в бухті Жуан». Друга звістка: «Людожер іде до Грассу». Третя звістка: «Узурпатор увійшов до Гренобля». Четверта звістка: «Бонапарт зайняв Ліон». П'ята звістка: «Наполеон наближається до Фонтенбло». Шоста звістка: «Його імператорська величність очікується сьогодні в своєму вірному Парижі». Вся ця літературна гамма вмістилася в одних і тих же газетах, при одній і тій же редакції протягом декількох днів»¹.

Навіть мінливе в людських настроях належить до прописних істин. Не має значення масштаб: всесвітній чи крайовий. Хоч він і визначає число читачів. Звісно, хотілося б найширшого кола шанувальників минулого найзахіднішого краю сучасної України. На їхній розсуд запропоноване «Закарпаття віддавна». Надто – вчителям й учням, викладачам і студентам, та й усім зацікавленим у поглибленому вивченні історії рідного краю та народу.

¹ Тарле Е. Наполеон. Москва, 1957. С. 399.

Це видання продовжує цикл зібрань есе, започаткованих книжкою «Карпатська Україна» (2020)¹, на яку схвально відгукнулись різні медіа. За винятком довготривалих аспектів, наразі охоплено давніші періоди закарпатської історії – до появи Карпатської України. Як видно з прикінцевого покажчика, першопублікації ведуть відлік від 1991 р., себто з'явилися протягом трьох десятиліть. Звісно, вони уточнені, доповнені, відредаговані. Не всі потрапили в «Закарпаття віддавна», адже низка з них увійшли в оприлюднені раніше монографії, приміром, «Іван Франко в історіографічному трикутнику: інтерпретації, джерела, взаємини» (2011) чи «Народні перекази Закарпаття» (2016), або ж у збірку «Новітня література Закарпаття» (2015).

Між автобіографічним початком і підсумуванням зробленого розмістилися тематичні праці в п'яти частинах. Узагальнення трактувань крайового минулого, його фальшування і про любов до рідної землі подаються в популярному жанрі газетного інтерв'ю. На довготривалому, здебільшого за останнє тисячоліття, зосереджено розмисли про державні кордони, німецький та французький чинники.

«Довге ХІХ століття» персоналізоване постатями Михайла Балудянського, Юрія Венеліна, Василя Довговича, «народною дипломатією» – поширенням спадщини Тараса Шевченка і міжрегіональними контактами. Новітню добу відкриває Перша світова війна: висвітлено перебіг військових дій, економічні та соціальні наслідки, збережені пам'ятки. Міжвоєння розглянуте через призму Гуцульської Республіки, очима жінок Підкарпатської Русі, з акцентом на польський внесок і політичні візії Августина Волошина.

Як саме розкриваються відомі, маловідомі, невідомі сюжети? З належною аргументацією, критичним прочитанням

¹ Офіцинський Р. Карпатська Україна. Історичні есе. Ужгород: TIMPANI, 2020. 288 с.

джерел, спростуванням усталених концептуальних і фактичних хиб. Так, як учили праотці – без пафосу і пристрасті.

Ось два типових приклади. Зосібна мовиться про наступне. Майже півтора десятиліття М. Балудянський працював у Королівській академії у Нодьвараді (м. Орадя, Румунія), де очолював кафедру політичних наук, викладав статистику і право. До переїзду в Росію 1803 р. сформувався в своїй країні Австрії як учений та педагог.

Національну невизначеність цього інтелектуала українського походження можна пояснити історичними обставинами. Його світоглядний лібералізм був поширений серед різночинної інтелігенції Австрійської та Російської імперій. Такі люди до суспільного визнання піднімалися тяжкою працею практично з дна соціально-станової драбини.

Водночас у мікроісторичному фокусі показано визначну суспільну вагу для Закарпаття головної постаті українського національного відродження на тлі освітньо-наукових, культурно-мистецьких, громадсько-політичних подій. Понад півтора століття музичні інтерпретації поезії Т.Шевченка побутують у концертному репертуарі хорових колективів, а його постать прописалася на сценах театрів Закарпаття.

Скульптурна шевченкіана – невід’ємна частина образотворчого мистецтва краю. У Закарпатському обласному художньому музеї в Ужгороді зберігаються дві роботи Шевченка – офорти «Дари в Чигирині» (1844) та «Притча про виноградаря» (1858). Заслужують чільної уваги творчі здобутки закарпатських лауреатів Шевченківської премії. Вагомий внесок у шевченкознавство зробили закарпатці різних поколінь.

Можна ще оголошувати і переповідати зміст цієї книжки, але краще її неспішно прочитати. Навіщо? Аби в підсумку збагатитися власними думками про Закарпаття віддавна. І при нагоді поділитися своїм баченням з удячними співрозмовниками, слухачами, читачами.

ЧАСТИНА ПЕРША

УЗАГАЛЬНЕНЕ Й КОНЦЕПТУАЛЬНЕ

Фальшували минуле Закарпаття у всі епохи¹

Роман Офіцинський – доктор історичних наук, професор, колишній проректор, а нині завідувач кафедри історії України Ужгородського національного університету, автор багатьох наукових, науково-популярних, навчальних і літературно-художніх видань. У прес-центрі газети «Неділя» під час «Недільних бесід» він розповів читачам газети «Наш Ужгород» про історію Закарпаття та Ужгорода, туризм, особисті захоплення та життєві курйози.

– Пане Романе, чому Ви стали істориком? Що привело Вас у цю професію?

– Дитяча мрія. Як і кожна дитина, я в уяві перебирав різні професії: лікаря, військового, інженера-конструктора, журналіста (п'ятилітнім став уважним читачем всесоюзного щоденника «Труд», який передплачував тато – водій ван-

¹ *Першопубл.*: Роман Офіцинський: «Фальшували минуле Закарпаття у всі епохи» / інтерв'юер Марина Алдон // Наш Ужгород. 2017. 15 грудня. С. 1, 6.

тажівки), навіть економіста або голови колгоспу. Я ріс у звичайній родині у селі, а там у 70–80-ті роки минулого століття найбільш поважною людиною вважався саме голова колгоспу, не сільський голова чи священник або директор школи.

У старших класах вирішив стати істориком. Із 8-го класу співпрацював із районною газетою, публікував нариси і репортажі, фіксуючи, образно кажучи, історію за вікном школи, що відбувалася на моїх очах. Зараз оті публікації переглядаю з іронією. Вони є відбитком часу, коли формувалося моє покоління. Тоді після закінчення школи мало хто навчався в університеті, хлопці служили в армії два роки, на флоті – три. До тих, хто не відслужив, ставились як до людей з інвалідністю.

Історичні факультети належали до дуже престижних. Там готували не лише педагогів і науковців, але й, по суті, молодіжних і партійних функціонерів, державних службовців. Конкурс зашкалював. Із нами, сімнадцятилітніми, на курсі вчилися набагато старші за віком, частина з яких були комуністами. Ми виростили під ковпаком тоталітарної ідеології, що стимулювала до керованого активізму. Водночас існували неформальні рухи. Тому нас, студентів-істориків, готували до конкуренції та протистоянь, внутрішніх і глобальних.

Ужгород обрав за допомогою циркуля і географічної карти через те, що тут діяв університет, найближчий до мого дому, оскільки у Львові вчитись не міг. Батьки належали до дискримінованої категорії репресованих, чийм дітям доступ на соціогуманітарні факультети в рідному краї перекрили. У нас половина села зазнала сталінських репресій, долю кожного відстежували до останніх днів радянської влади. Маму амністували у 1958-му, а реабілітували аж у 1992 році.

Тож коли мій старший брат Василь у 1983-му вступав на історичний факультет у Львові, його спеціально на останньому усному іспиті «зрізали» так, що для зарахування не

вистачило одного балу. Натомість в Ужгороді запровадили письмові іспити і в аудиторіях встановили камери. Якщо медаліст тоді складав перший іспит на відмінно, то звільнявся від наступних трьох. Так у 1986-му став я студентом.

Загалом історик може реалізуватись абиде – у столиці, у провінції, за кордоном. Важливо прагнути висот і бути працьовитим.

– Історія – досі ідеологічна наука?

– Таке враження склалося в часи СРСР. Мовляв, історія – поверхнева галузь, щось пов'язане з піаром у журналістиці. Ніби там просто щось перемінити. Однак якісне історичне дослідження, особливо реконструктивне, є надзвичайно трудомістким, триває місяцями, а то й роками. Необхідна серйозна теоретична і лінгвістична підготовка, знання кількох мов, аби відстежити аналогії в арсеналі світових історіографій.

– Історією часто маніпулюють, особливо на Закарпатті. Що є найбільшою історичною брехнею в нашій області?

– Фальшували минуле Закарпаття у всі епохи. Приміром, для середньовіччя характерні подробиці документів. Чимало спекуляцій бачимо в другій половині XIX ст. Тоді придумали епічну ідеологему про тисячолітню належність Закарпаття до Угорщини, чого насправді не було. Коригували імена і прізвища дійових осіб, події, дати. У радянську добу акцент робився на матеріальну домінанту, домислювалися факти, що стосувалися класової боротьби, соціальних протестів.

За останнє тисячоліття в писемній історії накопичився не один шар маніпуляцій. Нині такі домисли і фальсифікації називають здебільшого туристичним міфодизайном, коли щось придумують на ходу... Як про ясен Масарика в середмісті Ужгорода, до котрого перший президент Чехословаччини не має жодного стосунку.

У кожній епосі в знаннях про минуле трапляються лакуни, які заповнюють у наступних поколіннях, причому не

відразу. От часто мовиться про Середнянський замок тамплієрів, що розділив учену громаду на дві «конфесії». Одні взяли «слід тамплієрів», інші вважають візаві за невігласів. Насправді цього ми не можемо сьогодні ні підтвердити, ні спростувати. Але ж завтра-післязавтра нові пошуки і відкриття здатні змінити традиційні уявлення.

Тож наразі сміливі припущення стають родзинкою усної історії, відлунюють у новітньому фольклорі. Подібні сюжети дуже привабливі.

– А чи багато таких міфів про Ужгород?

– Їх більше десятка. Є, наприклад, вигадки про довжелезні підземні ходи. Згадаймо і Білу Діву з Ужгородського замку. Подібне придумали не наші сучасники, а століттями тому. Такі ж оповідки продукуються зараз. Принаймні, для підсилення туристичної привабливості регіону.

– Виходить, що туризм дуже тісно пов'язаний з історією. Дійсно, гостям хочеться не лише побачити пам'ятки, але й почути щось про них. Назвіть найцікавіші на Ваш погляд із історичної точки зору місця в Ужгороді.

– Найперше я б назвав Ужгородський замок, відтак – розташований поруч скансен, тобто музей просто неба, і нарешті – площу Народну із чеською архітектурою у стилі функціоналізму, що включає будівлю обласної влади, квартал Малий Галагов. Утім, вельми цікаві набережні, Горянська ротонда, жупанат, Кальварія, загалом усе місто. У когось пріоритети інакші.

Як на мене, замок – один із найбільш насичених артефактами об'єкт. Скансен – це спроба відтворити Закарпаття нового часу в мініатюрі, пам'ятка дуже приваблива, створена у другій половині 1960-х рр. Малий Галагов разом з головною адміністративною будівлею 1936 р. унікальний як за архітектурними, так і за інженерними особливостями. Вкладено значні кошти і все до найменших деталей продумано.

До того ж, зведено квартал на болоті, про яке нині ніщо не нагадує.

– Закарпаття у різні часи входило до складу різних держав. Хто, на Вашу думку, залишив по собі найбільш позитивний слід у нашій історії?

– Золотою порою вважається Міжвоєння – чехословацька доба. Це 1920–1930-ті рр. Тогочасна влада інвестувала величезні кошти у міське будівництво, комунікації, підвищення життєвого рівня населення, подолання бідності. То був величезний контраст із попереднім, австро-угорським, і наступним угорським (1938–1944) періодами. Радянський час затьмарили масштабні пограбування (конфіскації, націоналізація, колективізація) та репресії, хоча були й соціально-економічні, культурні, промислові, аграрні досягнення.

– Пішохідний міст – легенда Ужгорода. Чи є якісь таємниці, пов'язані з ним, про які громадськість не знає?

– Ми вже протягом п'яти років проводимо відкриті екскурсії, тож хто хотів дізнатися щось нове, уже зміг це зробити. Кафедра, яку очолюю, провела для всіх охочих понад два десятки мандрівок містом. Цьогоріч видано навчальний посібник «Екскурсії Ужгородом», що містить маловідоме, у тому числі про долю пішохідного мосту: будівництво, руйнування, відбудову. Йдеться про його функціональне призначення в різний час, бо нині він веде пішоходів до площі Театральної, а раніше ним їздили автобуси, а поруч були стоянки для автомобілів. У виданні вміщено фото зруйнованого у жовтні 1944-го мосту.

Зауважу, що безкоштовні екскурсії дедалі популярніші. Їх проводять і в Мукачеві, Виноградіві, Хусті, інших містах області.

– Кажете, що відкриті екскурсії проводяться і в Мукачеві. А які там найбільш цікаві історичні місця Ви б назвали?

– Їх низка. Виокремлю замок «Паланок», ратушу в центрі міста і монастир на Чернечій горі. До речі, у 1635–1711 рр. Мукачево з невеликими перервами слугувало столицею Трансильванського князівства. Тож високим державним статусом у нашому краї володів не тільки Хуст – головне місто Карпатської України, але й Мукачево як столиця Трансильванії.

– Ви були учасником першої відкритої екскурсії в Хусті. Місто мале, туризм нерозвинений взагалі. Навіть немає міського відділу туризму. А що б Ви запропонували туристам оглянути там? Які історичні цінності Ви б виділили?

– Знову ж таки – замок, точніше руїни фортеці, Єлизаветинський костел 1380 р. і римо-католицький храм святої Анни, побудований у 1802-му з каменів зруйнованого блискавкою замку... Для когось, можливо, важливішими є об'єкти, пов'язані з Карпатською Україною, «чеське містечко» чи інші локації.

– Добре. Повертаємося до Ужгорода. Зараз багато говориться про те, що руйнують історичну спадщину, старі будинки. Але, можливо, вони своє віджили. Людина ж теж не вічна. Що можете сказати з цього приводу?

– Із пам'ятками варто поводитися обережно. Не всі вони під захистом держави. Низку унікальних будівель належно не зареєстровано. Причини різні – комерційний лобізм, зволікання чиновників, ускладнене документування. Буває, що через суспільний тиск уже напівзруйновану будівлю проголошують нововиявленою пам'яткою. Своє основне завдання міністерство культури України виконує неохоче. У міській раді теж посадовці, байдужі до охорони культурної спадщини.

На жаль, неосвічені забудовники зменшують капіталізацію міста, його історичну цінність. Збережені об'єкти додають привабливості та примножують добробут усіх мешканців. Легше зруйнувати стару споруду і звести на її місці

багатоповерхівку, щоб здавати в оренду під офіси. Ця ментальна проблема породжена браком ціннісних орієнтирів.

Адже в любові до минулого приховано потужний бізнес-ефект. Для чого, скажімо, фасад у центрі міста вимощувати туалетною плиткою? Це ж повний несмак! У вільному доступі сотні світлин, листівок і кінокадрів, на яких у деталях відбито дорадянський Ужгород. Невже складно щось вартісне відновити у стилі минулих епох?

– Яке, як на Вас, найромантичніше місце в Ужгороді?

– Про це краще питати всюдисущу юнь. Гадаю, що пішохідний міст, який навіть отримав другу назву – Міст Коханя. Там освідчуються, увічнюють почуття. Скільки ж на його перилах навісних замків, залишених закоханими?!

Якось я порахував їх. Виявилось, що цих колодок тисяча з одного боку і півтисячі – з іншого. Отже, кілька тисяч ужгородців символічно зафіксували взаємну сердечну прихильність, а ключі викинули у воду. Серед тих замків є вишукані взірці художньої обробки металу з іменами, ініціалами. За атрибутикою це найромантичніша частинка, серце Ужгорода.

У мої студентські роки місцем побачень служили обидві набережні, надто липова алея. Її ще називали телевізором, бо тоді Інтернету і соціальних мереж не було, а багато хто любив посидіти тут на лавицях, щоб усіх побачити і себе показати. У сквері на площі Петефі чи у Боздоському парку теж час пролітав, наче у казці.

– Якби існувала машина часу, у яке століття Ви б хотіли потрапити і чому?

– Кожна епоха унікальна. Найкращий час – той, котрий людина проживає в юності. Надзвичайно магнетичною є пора власного дитинства. Повернутися туди неможливо. Маю на увазі 1970–1980-ті рр., коли ставав особистістю, коли фонтанували мрії та плани.

Що ж стосується історії Закарпаття, то імпонує чехословацький період, надто друга половина 20-х – перша половина 30-х. То було динамічне десятиліття. На очах змінювалося місто, відкривалися школи, впорядковувався Уж... Ужгород нагадував величезний будівельний майданчик.

Мені подобаються періоди, коли створюється щось неперобутне. Саме в цій добі хотілося б себе відчувати. Навпаки, зовсім не хотів би потрапити у воєнні лихоліття, часи руйнувань, переселень.

– Як гадаєте, яким для Закарпаття був найважчий період?

– 1944–1946 рр. Хоча й 1938–1939 також – багато людей загинуло, а десятки тисяч емігрували. То безповоротні втрати, демографічна катастрофа. У 1944-му спочатку Голокост забрав сто тисяч євреїв, потім прийшли радянські війська і тисячі осіб загинули у боях. Далі населення краю прорідили репресії та депортації. Раніше навіть від найтриваліших і найстрашніших епідемій стільки закарпатців не йшло з життя. Найгірші роки – коли гинуть люди у величезних кількостях.

– Поговоримо про політиків. Зараз така тенденція, що кожен хоче дістатися до влади, є багато громадських активістів, які не є політиками, але протистоять тим же чиновникам чи депутатам. Чи є політично свідомим населення?

– Суспільство висуває таких, які є його дзеркалом. Тому претензії мусимо ставити до себе. Особливо, коли йдеться про підкуп виборців за 200, 500 чи 700 гривень. Це не характеризує всіх, але 10–15 відсотків точно. Їх голоси вирішують долю кандидатів. Утім, автоматично не означає, що ті, які програли, стали б кращими у разі їх обрання.

Чи візьмемо проблему винищення карпатських лісів. Хто їх рубає? Тисячі простих людей, місцевих. Звісно, вони працюють на когось, але поведуться по-варварськи до свого ж

довкільля, до майбутнього власних нащадків. Або згадаймо болючу тему забруднення поліетиленом гірських річок. На цьому тлі керівний склад місцевої влади виглядає ще дуже гідно.

Домінувати ж повинні яскраві особистості, які хочуть і вміють працювати. Зміни відбудуться, коли утвердиться далекоглядне покоління з оптимістичним настроєм, без рабського мислення. Змінитися повинні й пересічні люди, зокрема у побуті.

– Розкажіть про себе, як про людину. Як проводите вільний час, куди любите подорожувати?

– Люблю поратися у своєму невеликому саду, а поїздки, як правило, у мене службові. За кордоном буваю передусім, аби взяти участь у наукових форумах. У рідне село їжджу декілька разів на рік. Там колоритна місцевість з лісами, полями, луками, ставками... Приємно послухати рідну говірку, що різниться від літературної мови, заходити до школи, в якій промайнуло незабутнє десятиліття... Тепер мушу частіше провідувати батьківщину, оскільки готую книжку про рідне село від найдавніших часів до наших днів. Це моя професійна данина.

– Ви ще й автор поетичних збірок. Що надихає?

– Пишу і поезію, і коротку прозу, і публіцистику. Літературна творчість – улюблене хобі. Подобається експериментувати з художнім словом. Днями завершив прозову книжку під назвою «Червона лінія». Маю намір оприлюднити її наступного року. Це – університетські бувальщини. А надихає чарівна природа і постійне спілкування з колегами, студентами, аспірантами, докторантами, як-не-як я – педагог вищої школи.

– Ви пишете і це – чудово! А що подобається читати?

– Обмежень немає. Беру до рук літературу не тільки гуманітарного напрямку, а цікаві книжки з географії, астрономії, фізики, біології чи космічних технологій. Деколи перевіряю себе, чи можу виконати завдання з алгебри чи геометрії на

шкільному рівні. Отак, жартома кажучи, доганяє мене бумеранг із дитинства, бо колись семикласником проходив тижневий відбір у спецшколу-інтернат фізико-математичного профілю, що тісно взаємодіяла з нинішнім Московським технічним університетом імені Миколи Баумана. Часто заходжу до книгарні, щоби принаймні побачити різнопланові новинки. Звісно, найбільше читаю на історичну тематику.

– Головне джерело інформації для Вас: книга, газета, комп'ютер чи телевізор?

– Найчастіше – інтернет-ресурси. Стараюся проглядати до тридцяти сайтів. Це стосується і наукової роботи, і політичних новин не лише в Україні, але й за кордоном. Займає це щонайменше дві години на добу. Інколи дописую в такі популярні медіа, як «Українська правда» і «Дзеркало тижня».

– Надзвичайно важливе питання. Діти в школах вчать всесвітню історію та історію України, але при цьому їм більше відомо про те, що відбувалося десь у Стародавньому Римі, ніж у власному місті. Як можна цю прогалину заповнити? Крім того, наша історія нерідко подається в підручниках у нецікавому вигляді.

– Ми з колегами над цим міркували і вирішили підготувати підручник з історії Закарпаття для загальноосвітніх шкіл. Спробуємо відповісти на актуальні питання і запропонувати якісне видання. Прагнемо хоча б частково виправити ситуацію, коли в обігу низка невдалих підручників. Про це можна безкінечно говорити, але хто напише краще?

Ми внесемо свою лепту, оскільки в шкільному курсі історії України відведені години для вивчення минулого рідного краю. До речі, підручник – це найвищий пілотаж в освітній та науковій діяльності. Його складніше написати, ніж будь-який художній твір чи науковий гросбух. На підручниках формуються покоління. Це відповідальна місія. Працюємо вже третій рік, залишилося роботи на рік-півтора.

– Поділіться веселою історією, про яку Ви не розповідали іншим.

– 1991 р. Проголошено незалежність України, але ще існував Радянський Союз. Бурхливо проходить вчена рада історичного факультету – ідеологічного хребта держави, що розпадалася, держави, якій викладачі вірно служили. Їм було по 50–60 років, нову реальність сприймали важко. Запам'яталися кілька емоційних фраз.

Саме обрали безпартійного декана, улюбленця студентів. Консервативний професор каже: «Я був комуністом, є комуністом і помру комуністом! І мене після смерті обмотайте червоним прапором!» Естафету миттю підхоплює безпартійний декан: «Я був атеїстом, є атеїстом і помру атеїстом! А ви мене з попом не ховайте!» Аудиторія від сміху надірвала животи. Потім обидва промовці злагіднили свої погляди. А в останню путь їх провели по-християнськи.

– Спасибі за розмову! Успіхів Вам, натхнення та здійснення всіх планів і задумів!

В Ужгороді жили люди ще 100 тисяч років тому¹

*Відомий історик Роман Офіцинський про назву
міста, Уж, замкові таємниці та старовинні
вулиці столиці Закарпаття*

Які таємниці від нас досі приховує столиця Закарпаття? Яка з гіпотез про його назву є найбільш правдивою? Ким раніше була заселена Ужанська долина? Скільки насправді Ужгороду років? Про це та інше у прес-центрі газети «Неділя. Закарпатські новини» під час наших «Недільних бесід» ми говорили з доктором історичних наук, професором Романом Офіцинським, який працює завідувачем кафедри історії України Ужгородського національного університету. Це – відомий вчений, автор понад двохсот праць, під його керівництвом успішно захистилися сім кандидатів наук. Удостоєний наукової премії імені Михайла Лучкая за краєзнавчі книжки «Народні перекази Закарпаття» та «Експурсії Ужгородом».

– Щодо назви Ужгорода багато суперечок. Зокрема, щодо першої частини слова. Яка з гіпотез найбільше претендує на історичну правду? Унг – це назва замку чи усе ж – назва річки?

– Без річки не було б самого міста, а не тільки його назви. Уперше письмово про Ужгород під назвою Гункбар (Унгу) повідомив 1154 р. арабський географ Мухаммад Аль-Ідрісі

¹ *Першопубл.*: Роман Офіцинський: «В Ужгороді жили люди ще 100 тисяч років тому» / інтерв'юер Марина Алдон // Неділя. 2018. 14 вересня. С. 8.

на карті з описом для норманського володаря Сицилії Рожера Другого. У середньовіччі Ужгород називали латиною *Castrum Hung, Hungvar, Ungvár...* За однією з версій, корінь «унг» тюркською – «річка, вода», іраномовне «вар» означає «укріплення».

Назву Ужгород активно вживають від 1849 р., спочатку – журналісти і письменники, а за сім десятиліть – й офіційно. У народі ойконім «Ужгород» тлумачать як «місто над Ужем», а гідронім «Уж» виводять від візуальної форми цієї гірської річки, що звивається змією-вужем...

Кожна з гіпотез має право на існування, бо зачіпає різнорівневі, різночасові, різнокультурні пласти, нерідко у поєднанні, проникненні, нерозрізненні. Приміром, нині святкують 1125 років Ужгорода, однак офіційно вживана дата його заснування – 893 р. – вельми умовна і непевна, придумана.

– У вашій книжці є цікавий факт про печатку Ужгорода 1561 р. На ній написано WNG. Ужгород офіційно тоді називався Унг?

– Звісно. Міське діловодство вели тривалий час латинською мовою. На пізнішій печатці розміщено напис, теж латиною: «SIGILLUM CIVITATIS DE UNG ANNO 1635», тобто печатка міста Ужгород 1635 р. 1840-го тоді вже в Унгварі замість латини офіційною мовою стала угорська. 1850 р. міські вулиці вперше позначили руськими (українськими) написами, через два роки їх замінили на угорські.

Подальша мадяризація ілюстративно відобразила різновид політики «внутрішньої окупації» українського етносу. Тому й назва Ужгород стала офіційною лише після розпаду монархії Габсбургів і входження краю до розвинутої Чехословаччини у 1919 р.

– Ще один вартий уваги факт із вашої книжки. Під час першого перепису 1398 р. в Ужгороді проживало 156 залежних селян. Місто тоді було селом?

– Точніше великим селом (віллою). Відтак Ужгород стає містечком (оппідумом), однією з резиденцій династії графів Другетів франко-італійського походження. У XVII–XVIII ст. ним управляла рада з функціями суду, котру очолював староста. Одночасно діяла замкова влада: каштелян, управитель, рахівник, суддя, тюремник, ключник... Після 1711 р., коли укладено Сатмарський мир і весь регіон відійшов до Австрії, статус Ужгорода періодично змінювався: «казенне містечко», «містечко сільського типу», «казенне урбаріальне містечко». Право на виборний магістрат йому надано 1837 р.

– Але ж відомо, що Ужанська долина заселена значно раніше. Чи могло бути поблизу інше місто? Скажімо, десь там, де побудували Невицький замок?

– Сміливе припущення! Досі такої атлантиди не виявлено. Натомість Ужгород належить до поселень, які існують тисячоліттями. Долиною Ужа прямує зручний шлях через Карпати Ужоцьким перевалом. Давня частина міста лежить на правому березі Ужа, переважно на пагорбах. На лівому березі починається Закарпатська низовина.

Життя людей засвідчено тут уже 100 тис. років тому. Із раннього залізного віку Замковий пагорб (гора) перетворюється на центр округи. У VIII–IX ст. відомо про «славинії» – територіальні одиниці карпатських хорватів, зокрема з осідком в Ужгороді, куди входили поселення, виявлені в межах міста (у мікрорайонах Галагов, Радванка, Горяни, Доманинці) та в околицях.

– Цікаво, що Ужгород назву вулиці Корзо завдячує Другетам, але за часів їхнього правління вона мала інші назви. Колись називалася Мостовою. Чи за мостом закінчувався Ужгород? Загалом що відомо про Корзо?

– Найжвавішу вулицю старого міста удостоєно італійської назви Корзо, що в перекладі – «місце для прогулянки».

Довго її вживали як побуту, а офіційно – тільки після здобуття Україною незалежності. За Другетів вулицю називали Мостовою, згодом – Великою Мостовою, бо вела до головного міського моста, приблизно де нині пішохідний. Тут жили ремісники, які працювали на володарів замку.

В описі 1691 р. ця вулиця – Мостова. Тоді місто знаходилося на правому березі Ужа, за винятком однієї вулиці. На плані міста 1800 р. вже вказано 15 правобережних і 6 лівобережних вулиць. Вони не мали бруківки. 1855 р. нарешті забрукували Великою Мостову і Малою Мостову, за півтора десятиліття – Радванську (Мукачівську) і Собранецьку вулиці. Паралельно проклали каналізацію – напівсферичну канаву розміром 50x50x40 см, обмуровану річковим камінням.

– Будівництво Горянської ротонди датується приблизно XII ст. Це – перша кам'яна церква Закарпаття. У той же час відомо, що у 1241–1242 рр. місто пограбували і зруйнували монголи. Ротонда знаходиться далеко від замку, але ж логічно, що така церква могла бути збудованою біля феодальної фортеці. Дехто вважає, що давній Ужгород знаходився в межах сучасних Горян. Якої думки Ви?

– Щодо цього крапку ставити зарано. Вужчі фахівці-медієвісти розводять руками через брак подробиць у писемних джерелах. Археологи, образно кажучи, ще не докопалися до істини. Наразі знаємо, що Ужгород стає середньовічним містом у VIII–IX ст. Навколо городища-замку об'єдналося кілька прилеглих поселень.

Замок Унг писемно відомий від середини XIII ст. Є три гіпотези щодо його розташування: на Замковій горі; поблизу села Драгньов (Словаччина), де Уж впадає в Лаборець, 30 км західніше Ужгорода; у Горянах. Останнє припущення пов'язане з ротондою і замком, який у 1320-х рр. розібрав Філіп Другет, а камінь використав для відновлення на Замковій горі іншої фортеці, знищеної монголами.

Оскільки Горяни згадано як «*dominium de Gerin*», то проводяться аналогії з давнім Києвом, де на «горі» – у дитинці проживала князівсько-боярська верхівка, а на «подолі» – торговці, ремісники, біднота...

– Зараз існує дуже багато суперечок про те, хто жив у межах нашого краю, поки його не захопили угорські племена. Як гадаєте, ким насправді були заселені ці землі?

– Давніми слов'янами, з яких постав український етнос. Ужгород був центром хорватської славинії, належав до Земплинсько-Ужанського племінного князівства, що входило в зону впливу Болгарської держави. Перший король Угорщини Стефан (1000–1038) за болгарським адміністративним взірцем утворив комітати (жупи), осередками яких стали слов'янські гради-замки. Один із них став центром комітату Унг і королівською фортецею.

– Влітку проходили археологічні розкопки на території замку. Церква святого Юрія дуже цікава з точки зору історії міста. Йосип Кобаль писав, що там спалили першу закарпатську відьму. Але також відомо, що церква згоріла. Проте слідів згарищ команда археологів не виявила. Чи є вірогідність того, що перша церква могла бути на іншому місці? Загалом на скільки вивчений Ужгородський замок?

– Цей костел пошкодила пожежа 1728 р., а 1762 р. його остаточно розібрали на будівельний матеріал для перебудови однойменного католицького храму в стилі пізнього бароко, що на вулиці Августина Волошина поблизу Корзо. Через два з половиною століття, 1978 р., на подвір'ї замку відкрито п'ятигранну апсиду з контрфорсами. Відтак розчищено від завалів прямокутний неф, секрестію, поховальну крипту. Встановлено, що храм спорудили наприкінці XII – на початку XIII ст. і тричі перебудовували. Востаннє – наприкінці XVII ст. у бароковому стилі.

Нинішнього літа археологи започаткували новий цикл кількарічних розкопок місця розташування костелу святого Юрія. Зачекаємо вагомих знахідок, що, можливо, скоригують наші знання дотепер і про весь Ужгородський замок. Поки що нема контрверсій. Епізодично дискусії ведуться про первісність іншої локації Замкової гори. 1384 р. в Ужгороді Другети заснували монастир католицького чернечого ордену паулінів, що існував до 1587 р. Ось тут запитань більше, ніж переконливих відповідей.

– Якщо брати до уваги архітектурний ансамбль, то Ужгородський замок нагадує просто велику хату. Більш цікавим є Невицький із баштами, що дійсно створює враження величі. Чим зумовлена така різна архітектура?

– Різними епохами, коли вони набули остаточного вигляду, й неоднаковим рельєфом, до якого вміло пристосовано комплекс оборонних споруд. Невицький замок розташований на стрімкій горі висотою 260 м над рівнем моря у вузькій долині річки Уж. Замкова гора нижча і пологіша.

Ужгородський замок перебудовано в ренесансно-бароковому стилі французькими фахівцями на початку XVIII ст. Натомість готичний Невицький замок реконструювали в XV ст., а 1644 р. зруйнували трансильванці. Відтоді він у руїнах, утаємничених і романтичних.

– Чеська доба в історії Ужгорода. Які найважливіші надбання залишили по собі чехи?

– У 1919–1938 рр. Ужгород був адміністративним центром Підкарпатської Русі – регіону Чехословаччини. Місто з головою занурилось у наздоганяльну модернізацію та докорінно змінилось, населення зросло майже вдвічі. Провели регуляцію річки, засипали Малий Уж, упорядкували русло Великого Ужа, з'явилися сучасні набережні.

На правому березі виріс модерний квартал Галагов з будівлями крайового уряду, суду, поліції, жандармерії, банку,

пошти, школи, житловими будинками у стилях рондокубізму, функціоналізму, конструктивізму. 1937 р. квартал з'єднали з лівобережжям залізобетонним мостом імені Томаша Масарика. Площі, вулиці, тротуари вимостили каменем.

Виникли квартали приватних котеджів «Свепомоц» (нині за готелем «Ужгород») і типових дерев'яних житлових будинків «Мала Прага» (вулиця Івана Сільвая). Збудовано триповерховий Народний дім товариства «Просвіта», де були музей, бібліотека, кінотеатр. Звели летовище, нову електростанцію, водопровід, каналізацію...

Втім, головним досягненням чехословацької влади стали навіть не новобудови. Колосально зросла освіченість місцевого населення. На початку 1920-х рівень грамотності в краї складав близько 20%, а до кінця 1930-х піднявся до 75%.

– У вашій книжці «Експерсії Ужгородом» багато цікавих епізодів з життя міста минулих часів. А які місця в сучасному Ужгороді ви б порадили відвідати туристам.

– Передусім прогулятися маршрутами «щасливої сімки» і побачити сім дроздів на гербі Другетів, віднайти сім мостів через Уж, зійти на сім пагорбів, починаючи із Горянського чи Замкового. До речі, назви міста Ужгород і держави України складаються із семи букв. Нумерологи вбачають у цьому сприятливий збіг, подібно до семи нот, кольорів веселки, див світу, днів у тижні... Загалом же в Ужгороді чимало пам'яток історії та культури, дуже привабливих і для найбуваліших, найвитонченіших та найвередливіших туристів.

– Чому в підручниках з історії України Закарпаттю відводиться так мало уваги? Ваша думка.

– Про те вряди-годи чути екзальтовані тиради, нерідко осіб із дипломами історика, які самі не здатні написати щось вартісне взагалі. У будь-якому підручнику з історії України належить рівноцінно і повноцінно висвітлювати кожен

український регіон, а також строкату українську діаспору. А звідки їх авторам черпати вивірені сюжети?..

Найперше потрібен якісний та стильний підручник з історії Закарпаття, розрахований на учнів і вчителів загальноосвітньої школи в межах і поза межами краю. Поки що його нема. Гарний же підручник є результатом трудномісткої праці не одного професіонала. Тому з моєї ініціативи зроблено начерк минулого краю в навчальному жанрі. Переходимо до стадії редагування і вдосконалення.

– Чи плануєте видати ще якусь книжку на зразок «Екскурсій Ужгородом»?

– Оскільки ця навчальна книжка неочікувано отримала велику прихильність найширшого кола читачів, то невдовзі побачать світ «Екскурсії Закарпаттям» – теж посібник з історичного екскурсознавства. Він покликаний заповнити важливі для загалу прогалини. Отак ведемо предметну мову про прикладну чи публічну історію, найближчу до пересічних запитів. І не декларативно, а вчинками.

– Спасибі за розмову! Успіхів вам у всьому!

Робітня історика зблизька, або Місто, в якому живу¹

Історія переписується кожною новою владою, відомі нам факти фальсифікуються, а діти вчать у підручниках минувшину за радянськими критеріями. Чому? Про це та інше у прес-центрі газети «Неділя. Закарпатські новини» ми говорили з ужгородським істориком, вченим, педагогом і письменником Романом Офіцинським, який днями відзначає піввіковий ювілей.

– Ви служили на космодромі «Байконур». Що там було цікавого? Чи від вас, солдатів, керівництво все приховувало? Можливо, пригадаєте якісь цікаві випадки...

– Там, у кліматично екстремальній пустелі Кизилкум, промайнули два роки життя. Південний полігон – космодром «Байконур» належав до головного управління космічних орбітальних засобів міністерства оборони СРСР. Серед офіцерів переважали випускники Військового інженерного інституту ім. О. Можайського (нині Військово-космічна академія у Санкт-Петербурзі). Вдячно згадую безпосередніх командирів – капітанів Володимира Кіреєнкова і Вадима Терьошкіна, майора Ярослава Нечесу, знаного експерта з історії космонавтики, з яким співпрацював у періодиці.

Наш полк задіяли у програмі багаторазової транспортної космічної системи. Перший та єдиний політ космоплан «Бу-

¹ *Першопубл.:* Роман Офіцинський: «Люблю місто, в якому живу, не тільки на словах» / інтерв'юєр Марина Алдон // Неділя. Закарпатські новини. 2019. 1 березня. С. 8.

ран» здійснив у безпілотному режимі 15 листопада 1988 р. Його вивела на орбіту ракета-носіє «Енергія». Кількома місяцями пізніше, у День космонавтики 12 квітня, мене нагородили медаллю «За відзнаку у військовій службі».

Після розпаду СРСР начальник полігону, генерал-лейтенант Олексій Крижко займав чільну посаду в Збройних силах України. Командир моєї частини полковник Геннадій Понамарьов оселився в Києві, написав про будні «Байконура» книжки, десятки статей для газет «День» і «Дзеркало тижня». Теж виношувати подібне. Три десятиліття проминуло, а все як перед очима. Надто солдатські хитрощі.

Знаєте, як смакує саморобне морозиво в нагрітій до +70°C пустелі! Простий рецепт. Берете кухоль із розбавленим водою згущеним молоком і посудину Дьюара з рідким азотом, температура якого ледь не –200°C. Розмішуючи молочну гущу, доливаєте пару літрів азоту, що миттєво випаровується. Зазвичай порція морозива коштувала копійок двадцять, а саморобна – не менше десяти карбованців. Це дозволяли собі солдати-«олігархи», безоплатно хоснуючи дорогий азот.

– Довкола вашої останньої книги розгорівся скандал. Через що конкретно і чим він закінчився.

– Збірка короткої прози «Червона лінія» – десята книжка в моїй письменницькій біографії. До її успіху долучилися літературні гурмани. Упізнали когось у персонажах, чомусь у негативних, а не в позитивних. Не можуть же добрі люди бачити таких же серед поганих! Голосне звільнення з роботи і ліквідація кафедри, яку очолював, нагадують гоніння Івана Чендея за книжку «Березневий сніг» півстоліття тому. Репресивно роздмуханий ажіотаж навколо «Червоної лінії» триває. Вона на верхівці книжкових хітів.

Наразі випускаю ліричну збірку «Жура журавлів», де знову себе хтось упізнає. Проситься до друку продовження «Червоної лінії», адже вдячні читачі оповіли для увічнення

десятки нових сюжетів про закулісне. Повірте, інколи назрілих перемін легше домогтися засобами художньої правди.

– Якщо говорити про історію та літературу, візьмемо ваше видання «Експерсії Ужгородом». Що стало поштовхом для написання, чому ви почали вивчати минуле Ужгорода?

– Зацікавлення суспільства прикладною історією з локальним колоритом. Люблю місто, де живу, не тільки на словах. Аби не боргувати шанувальникам крайової минувшини, завершую упорядкування «Експерсій Закарпаттям». Вони матимуть не менший розголос від навчального посібника «Експерсії Ужгородом», що став для багатьох приємною несподіванкою, швидко розійшовся, отримав гарні відгуки.

– Ваше життя – це не лише дослідження, але й викладацька діяльність. Які плюси і мінуси бачите в сучасній університетській освіті? Чи відповідає вона вимогам часу? Чи потребує реформування, як і шкільна?

– Істотні зміни вкрай необхідні. На тому послідовно наголошую у поважних загальнодержавних виданнях – «Українській правді», «Главкомі», «Дзеркалі тижня». У недавній статті «Ректорський феодалізм» та «мертві душі» української вищої освіти», приміром, кажу про те, як згідно з нібито реформаторським законом «Про вищу освіту» в університетах процвітає всевладдя сімейно-партійних клієнтел, що призводить до силових протистоянь. Марнуються величезні фінансові ресурси держави, бо університет уже не осередок освіти і науки, а корупційна трясовина.

– Зараз великий витік молодих спеціалістів за кордон. Там наші випускники знаходять роботу і за фахом, і реалізуються у зовсім інших сферах. Як гадаєте, як цей процес можна зупинити і чи треба?

– Потрібно. Інакше матимемо геть іншу етнодемографічну реальність. Штучно вимивається із Закарпаття інте-

лектуальна молодь, натомість край заселяють вихідцями з далеких континентів. В Ужгороді їх уже близько двох тисяч осіб, оформлених як іноземні студенти. Серед осіб, що навчаються у закладах вищої освіти краю, число закарпатців зменшилося на декілька тисяч. Вони мігрують у кращі університети за межі області. Це маленький приклад того, як захланне начальство шкодить землякам.

– У підручнику з історії за 8 клас підприємців досі називають буржуазією і діти вдома питають хто то. Важко дитині пояснити. Як таке може бути, що в незалежній Україні підручники видають радянські демагоги?

– Нема недоречного у згаданому терміні, що означив соціальну верству нового часу – підприємливих вільних міщан. Провідники тоталітаризму його наповнили негативом, який відлунює. Щодо якості підручників. Вони віддзеркалюють поточні рівні освіти і науково-педагогічного середовища. Хотілося б підручників-бестселерів, а хто їх напише, крім нас?

– Історія України страшенно спотворена радянською системою. Досі багато подій розглядаються через призму радянщини. Як гадаєте, чому? Навіть в умовах війни з Росією історія України паплюжиться і недооцінюється укладачами книжок...

– Одночасно проживають три покоління. Умовно покоління – часовий проміжок до тридцяти років. Нині в Україні співіснують два з них, які виховані радянською системою, та одне – в умовах Незалежності. Домінуючі «радянські» покоління здебільшого патерналістські, інфіковані рабською психологією, інертні, ностальгічні. Молодь відрізняється, але чисельно не визначає панівних настроїв.

Перша п'ятирічка російсько-української війни прискорила на ціле покоління розрив із радянщиною та самоусвідомлення національної гідності. Ментально Україна буде іншою, коли складовими суспільної формули стануть два

«незалежні» покоління проти одного «радянського», а не на-
впаки як зараз.

– Крім історичних книг, ви пишете і публіцистику та поезію. Що надихає у творчості і яка з книг є для вас найважливішою?

– У моєму доробку чотири ліричні збірки – «Нашестя ангелів», «Ураган тисячоліть», «Ідеологія повстань», «Жура журавлів», дві прозові – «Ломиголівка», «Червона лінія», п'ять публіцистичних – «Сто вражень з Америки», «Дев'ять бокорашів і зрадлива Тиса», «Тяжко жити Касандрою», «Сталеві нерви тореадора», «Новітня література Закарпаття». Вони побачили світ за чверть століття. Усі найважливіші, писані від щирого серця, з добрими намірами. Спонукає до творчості віра у благодатне майбутнє української нації зусиллями всіх патріотів України.

– Як можете охарактеризувати, як історик, етап, на якому нині знаходиться наша держава? Що нам потрібно для процвітання?

– Аби в тому без упереджень розібратися, кажучи по-військовому, на стратегічному, оперативному і тактичному рівнях, витратив чимало літ. Видав п'ять монографій – «Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944)», «Політичний розвиток незалежної України (1991–2004)», «Новоселиця у минулому і сьогодні (1371–2008)», «Іван Франко в історіографічному трикутнику», «Народні перекази Закарпаття», два навчальні посібники – «Європейська та євроатлантична інтеграція України», «Екскурсії Ужгородом».

Україна завершує етап становлення повноцінної держави з уже не ситуативною, а довготривалою опорою на «незалежницькі переконання» громадян. Для процвітання їй не вистачає громадянського суспільства і політичної культури в кращих традиціях США, Канади, ЄС. Без постійного тиску активних громадян будь-яка держава (а це колектив дер-

жавних службовців, схильних до кастовості, самоізоляції, відриву від реалій) приречена не на розквіт, а занепад.

– Зараз закарпатці готуються до виборів. На що повинен звертати увагу виборець перед тим, як іти голосувати. Якими рисами мав би володіти глава держави, який може змінити життя людей на краще?

– Моя остання аналітично-експертна стаття називається «Повітрям наповнена склянка... Що пропонують Україні кандидати у президенти?» Кожен виборець мусить перейматися не продажем голосу за вигідним курсом, а національними інтересами, які уособлює ліпший з наявних кандидатів у президенти.

Глава Української держави повинен забезпечити розвиток рідної країни в єдності з євроатлантичною спільнотою. Змінити державу можуть тільки самодостатні громадяни з відчуттям власної гідності, а не одна людина з президентською булавою.

– Ви були радником головного редактора обласної газети «Природа». Чому вас зацікавило питання довкілля? Які основні екологічні проблеми зараз бачите на Закарпатті? У розрізі історії питання екології чи було актуальним для наших пращурів? Вирубка лісу велася й раніше, смітники були й 100 років тому, візьмемо той же Малий Уж, який засипали через сморід...

– Для профілактики зашореності та заскорузлості необхідно розширювати коло зацікавлень. Отож при нагоді переключився із соціогуманітарної проблематики на природоохоронну. До піклування про Українські Карпати залучив понад півтора десятиліття тому Мирон Цюбик, начальник державного управління екології та природних ресурсів у Закарпатській області.

Я взяв участь в українсько-угорській науковій екологічній експедиції «Тиса-2003» на бокорах від с. Луг Рахівського

району (Україна) до м. Вашарошнамень (Угорщина), а це кілометрів двісті з гаком. Трудився експертом проекту Європейської Комісії «Попередження та управління повеневиими ризиками у Закарпатській області».

Віддавна довкілля потерпає від людського чинника – антропогенного впливу. Належно порівняти минуле і сьогодення дозволяють напрацювання сотень службовців: басейнового управління водних ресурсів річки Тиса, департаменту екології та природних ресурсів, державної екологічної інспекції, управління лісового і мисливського господарства, центру з гідрометеорології.

У кожній місцевості свій дамоклів меч. Для Ужгорода – забруднення атмосферного повітря, ґрунтів, вод. Населення низовин занепокоєне станом гідротехнічних споруд, передусім дамб. Привабливе майбуття всіма краями бачиться через призму збільшення природно-заповідного фонду й лісовідновлень, захисту лісів, полонин, річок.

– Якщо підбивати підсумки того, що особисто вам вдалося втілити в життя, що було найбільш вагомим для вас особисто?

– Підсумки проміжні, хоча й рубіжні. Успіхом стали вірні друзі, з якими запізнався під час праці в молодіжних структурах, політиці, медіа. Щастить на взаємини з гідними людьми. Був проректором і завідувачем кафедри історії України, однієї з найсильніших в Ужгородському університеті. Це два десятки викладачів, зокрема чотири доктори наук, професори, а також п'ять докторантів, 23 аспіранти.

Виростив сім кандидатів й одного доктора історичних наук, започаткував із колегами спеціалізацію з американістики, підготовку докторів філософії в галузі історії, наукові щорічники, Дні американіста, аспіранта, докторанта, викладацький концерт для студентів...

– Незабаром у вас ювілей. Як відомо, все починається з дитинства. Поділіться найприємнішими для душі дитячими згадками, можливо, кумедними випадками...

– Якщо жартома, то вже 50 – не грам, не гривень, а років... Від дитячих літ пам'ятні храмові та рідзвяно-новорічні празники, коли сходилися близькі та далекі родичі із сусідніх сіл. Оповідали про пережите й неперевершено співали у голоси. Мені малому присвячували пісню «Ой у полі криниченька» зі словами: «Ой там Роман воли пасе...»

Запам'яталися ночівлі просто неба на свіжому запашному сіні під заколисливе мерехтіння зірок і співочих відголосків молодіжних вечорниць у віддаленому кутку. Зорі, небо, космос – моя карма. Коли «мені тринадцятий минало», майже чверть навчався на березі Чорного моря – у цілорічному піонерському таборі «Молода гвардія» в Одесі, де перед корпусом «Зоряний» скульптура «Зоряного хлопчика».

Служба на космодромі теж не випадкова.

– Розкажіть про родину, дітей. Чи хтось пішов вашими стопами?

– Родина велика. Брат Василь, мама й тато відійшли у світ. Сестра Марія головує у рідному селі. Дружина Марина задіяна в культурних проектах. Син Юрій – англомовний історик, автор монографії про сучасну російсько-українську війну. Син Максим – майстер спорту з класичного паверліфтингу, фінансист. Племінник Олексій служить гвардійцем. Швагрю Роман – на війні...

– Плани на перспективу. Що хочеться реалізувати, де б хотілося побувати, що б хотілося почитати?

– Щодня читаю багато текстів: художніх, наукових, новинних. Ваблять не закордонні мандрівки, а спілкування з односельцями. Хотілося б завершити розлогу книжку про минуле батьківщини.

– Якби існувала машина часу, в яку епоху ви б хотіли перенестися, що побачити?

– Не минуле. Воно ж відоме! А те, що буде. Що про нас казатимуть. Чи згадають через століття і тисячоліття.

– Ви вважаєте себе щасливою людиною? Чому?

– Так! Живу в згоді зі сумлінням. Сміло дивлюся в очі зустрічним. Іду своїм шляхом. Прощую, не відволікаюсь на гавкіт, сичання, манівці.

– Спасибі за розмову. З ювілеєм Вас! І хай здійсниться все задумане!

ЧАСТИНА ДРУГА

ДОВГОТРИВАЛИЙ ЧАС

Державні кордони в Українських Карпатах¹

Ніде поезія природи не проявляється з такою силою, як у горах, де земля немов піднімається до неба, нагадуючи рай, а небо, небо – ніби сповнене живих відчуттів... Невипадково люди гір сповнені великої моральної сили.

Іван Вагилевич,
«Берди – в Уричі», 1843 р.

Трапляються в істориків незавершені студії, що задовго маніжаться, вилежуються рукописах, чекаючи слушної нагоди для фінішного ривка. Врешті решт давніші наукові зацікавлення впорядковуються та оприлюднюються нерідко внаслідок цілковито спонтанної причини, що перериває завелику творчу передишку. Надто, коли аж ніяк не личить зволікати, аби навести лад у занадто розбухлому домашньому архіві, що вкрай потребує просторового ущільнення в безрозмірній робочій кімнаті приватної оселі.

¹ Публ. вперше.

Мемуарні примітки

Будучи аспірантом другого року навчання на денному відділенні при кафедрі історії України Ужгородського державного університету, восени 1994 р. приступив до викладацької праці за сумісництвом на первинній посаді – асистента на чверть ставки. Тоді в кафедральному педагогічному навантаженні виявилось забагато вільних «горлових» годин, які ніхто зі старших колег не бажав додатково «освоювати».

До того ж, ішлося про розробку «тимчасових» спеціальних курсів, які вимагали інтелектуальних зусиль, аби їх придумати, сформулювати, оформити. Отже, потребували й терпеливого «сидіння» в бібліотеках й архівах, аби запропонувати допитливим студентам-історикам вагомий наратив, а потім дещо самому опублікувати – хоча б одну-дві наукові праці з означеної проблематики.

Спецкурси заздалегідь планувались як «недовговічні» (на кілька навчальних років), відтак теми оновлювались. Оскільки на них годин виділяли чимало, то припадало по два-три спецкурси на кожного науково-педагогічного працівника кафедри. Отак понад чверть віку тому мені випала чаша сія, не загубившись у пам'яті.

На щастя, збереглися два варіанти шестисторінкової робочої програми спецкурсу «Державні кордони в Українських Карпатах Х–ХХ ст.» для студентів денного відділення історичного факультету Ужгородського державного університету – основна (подана 16 грудня 1994 р., затверджена 26 січня 1995 р.) й оновлена (подана 16 серпня 1997 р., затверджена 29 серпня 1997 р.). Вони надруковані мною особисто на власній портативній машинці «Москва». Подібні нині можна побачити хіба що в музейних колекціях чи на сайтах із продажу антикваріату.

Так само зберігся рукописний на двосторонньому бланку паспорт спецкурсу, який розглянули на засіданні кафедри

історії України 29 серпня 1995 р. Мовилося про загальний обсяг годин – 40, зокрема: 36 – лекції, 3 – індивідуальна робота студентів, 1 – іспит.

В анотації відзначено, що метою спецкурсу, структуру й джерела якого відображено в програмі, був аналіз соціальних, етнокультурних і політико-правових процесів, пов'язаних із формуванням території сучасної України (західні регіони), з'ясування динаміки і специфіки міждержавного співіснування та розгалуженої системи прикордонних зв'язків в Українських Карпатах упродовж тисячоліття.

Про те, скільки студентів-істориків прослухали цей спецкурс, достеменно сказати нині складно. Проте на звороті останньої сторінки первісної програми спецкурсу записані мною переліки студентів з обліком відвідувань ними відповідних лекцій у березні-квітні 1995 р. (9 четвертокурсників, у т. ч. Василь Міщанин (захистив докторську дисертацію під моїм консультуванням 2019 р.) і Маріан Токар, доктор наук із державного управління від 2021 р.) та в листопаді-грудні 1998 р. – 8 п'ятикурсників.

Назви тем і розподіл 36 лекційних годин із навчальної дисципліни «Державні кордони в Українських Карпатах Х–ХХ ст.» були такими:

- I. Загальні особливості спецкурсу. 4 год.
- II. Боротьба за Карпати Х–XIV ст.: військово-політичні аспекти. 6 год.
- III. Інтеграційні процеси. XV–XIX ст. 6 год.
- IV. Кордони в русі. Перша половина ХХ ст. 12 год.
- V. Державні кордони після Другої світової війни. 6 год.
- VI. Підсумки. 2 год.

Відповідно до задуму подавалася панорамна картина «життя на кордоні», зосібна через огляд «розбійницького епосу Верховини» (визначення Василя Гренджі-Донського) на тлі суворих кліматичних умов, красивого, але небезпеч-

ного рельєфу, контрверсивних біографій місцевих робінгудів і робінзонів (Довбуш, Шугай, Липей та ін.), покликаних існувати одвічним запитом гірського суспільства на вітальний культ сили й особисту автономність (самоорганізованість) за чужого державного ладу.

Принагідно робився детальний огляд легко- і важкодоступних, чинних і призабутих карпатських перевалів, що пролягли на жвавих шляхах сполучень, якими снували людські потоки. Також накреслювалася проекція всієї системи гірських хребтів, ущелин, зворів, полонин, пралісів, що творили чисельні комунікаційні обмеження та водночас роздолья саме для пастухів і мисливців, а не хліборобів.

Важливе місце відводилося колонізаційним міграціям у раніше неприступні пущі, масовому рухові нелегалів і контрабанди товарів. Усе це ментально відлунило в агресивних «бідняцьких» стереотипах соціальної діяльності та толерування розбійництва-опришківства з конфіскаційно-грабіжницькими втіленнями загальної рівності та справедливості – примусового зменшення статків багатих на користь нуждених, фізичних розправ. Такі епатажні вчинки були популярними серед українських горян по обидва боки Карпат – субетносу гуцулів, етнічних груп бойків і лемків, ба навіть долинян (перекази про опришків, зосібна Пинтю, в низовинному Потиссі).

Ясна річ, ішлося про адміністративні та військові функції державних кордонів і різноманітних розмежувань, взаємне проникнення суспільних ідей, зокрема радикальних. Отож отой спецкурс являв собою амбіційну спробу на конкретно-історичному матеріалі показати «золотий перетин» політичних, економічних, етнічних, соціальних, психологічних чинників. Із того могло вирости кандидатське чи докторське дисертаційне дослідження, або принаймні монографічне за ось яким робочим планом, що лежав у структурній основі зазначеного спецкурсу:

Вступ.

§1. Актуальність, новизна, методологія, історіографія, джерела.

§2. Загальні положення:

- a) історико-філософське поняття межі;
- b) стислі відомості про державний кордон.

§3. Українські Карпати – як геополітичний рубіж.

Розділ I. Військово-політична боротьба за Карпати X–XIV ст.

§1. Поява давніх угорців.

§2. Монгольські навали.

§3. Міждержавне суперництво: Русь, Угорщина, Польща.

§4. Фортечне будівництво.

Розділ II. Інтеграційні процеси в Українських Карпатах XV–XIX ст.

§1. Торгівля.

§2. Колонізаційні потоки.

§3. Соціальне розбійництво – опришківство.

§4. Прикордонні інциденти.

§5. Етнічна самосвідомість.

Розділ III. Кордони в русі: перша половина XX ст.

§1. Українські Карпати у Версальській системі.

§2. Охорона державних кордонів у міжвоєннє: Польща, Чехословаччина, Румунія.

§3. Встановлення угорсько-польського і словацько-польського кордонів 1939 р.

§4. Нелегальний перехід угорсько-радянського кордону 1939–1941 рр.

§5. Прикордонна служба 1941–1944 рр.: Угорщина, Словаччина, Німеччина, Румунія.

Розділ IV. Державні кордони в Українських Карпатах після Другої світової війни.

§1. Феномен квазідержави Закарпатська Україна.

§2. Утворення і занепад «соціалістичного табору».

§3. Радянські інтервенції 1956 і 1968 рр.

§4. Єврорегіональні ініціативи від 1991 р. донині.

Підсумки.

Автор цих рядків якраз виконував кандидатську дисертацію «Політичний розвиток Закарпаття в складі Угорщини (1939–1944)» (захистив 31 травня 1996 р.), маючи в активі вагомому наукову публікацію окремою брошурою (тоді її видавці називали мінімонографією)¹. У ній на основі сотень кримінальних справ НКВС СРСР висвітлювалася трудова і політична міграція з Угорщини в Радянський Союз на початку Другої світової війни. Однак згадану тему факультетські вчені мужі не рекомендували для кандидатської дисертації, мовляв, завузька, хоча сумарно йшлося про кілька тисяч архівних документів про майже 10 тис. нелегалів.

Отож усі можливі плани реалізувалися лише на рівні спецкурсу, на який за кілька років очікувала неминуча ротація, однаково належало замінити новим. Тому мій інтерес до зауваженої проблематики охолонув. Докторську дисертацію захистив 26 квітня 2006 р. з геть іншої теми – «Державотворчий процес в Україні 1991–2004 років».

Однак на згадку збереглися чисельні нотатки і ксерокопії, що не загубилися в побутовому вирі переселень і домашніх ремонтів разом із тематичною папкою. Щоправда, деякі з цих фрагментів лягли в основу монографії 2016 р. про народні перекази Закарпаття².

Переглянувши й освіживши зібраний матеріал, вирішив, що прочитане чверть століття тому вузькій студентській аудиторії заслуговує бодай конспективного відтворення. Адже наукова проблема досі актуальна. Комусь у майбут-

¹ Офіцинський Р. Нелегальний перехід угорсько-радянського кордону в 1939–1941 роках. Ужгород: НДІ карпатознавства – Прага: Англо-американський коледж, 1993. 70 с.

² Офіцинський Р. Народні перекази Закарпаття. Ужгород: Гражда, 2016. 176 с.

ньому суджено її поглибити, вдосконалити, відшліфувати краще, гармонійно поєднавши в одній особі удатного архівіста, текстолога і поліглота.

Загальні положення

Відповідно до загальновідомої теорії фронтиру кордон є багатозначним поняттям, позначаючи демаркацію, лінію переходу на суміжну територію, межу зіткнення із сусідами, початок/закінчення країн і регіонів. Професор Вісконсинського і Гарвардського університетів Фредерик Джексон Тернер (1861–1932) здобув прихильників і противників ідеєю про вирішальну роль кордону при формуванні північноамериканської нації та її національної ідентичності.

Неводнораз доводили, як цивілізаційний фронтір – «дух степу» – вплинув на українську тотожність: індивідуалізм, волелюбність, номадна стратегія виживання (масові міграції у відповідь на погіршення життя). Сучасну мовну ситуацію в Україні теж ним пояснюють, себто розмитим характером східних регіонів, їхньою прикордонною бікультурною орієнтацією.

На «людину пограниччя» як соціокультурне явище істотно впливають різні типи кордонів – міждержавні, адміністративні, культурні, етнічні, мовні, релігійні. Ведеться мова про особливий «життєвий простір» з урахуванням порубіжності – постійні контакти, потоки, взаємовпливи, локальна самосвідомість, «останній рубіж», «відкриті ворота», «околиця», «периферія», «проблемна зона», що стимулює конфлікт із правом здавен.

Як відомо, *limes* – військовий кордон – найхарактерніша особливість оборони Римської імперії. Ця неперервна лінія тягнулась горами і долинами, вдовж річок й узбереж. Лімесом Рим упорядкував відносини з варварами.

Віддавна гори не тільки роз'єднували, але й об'єднували людей¹. Критичні відстані в них не були дуже великими: на франко-італійській ділянці – 60–90 км, австро-італійській – до 70 км. Між містами Сколе і Свалява, де знайдені артефакти X ст., трохи менше 90 км. Місто Турка, що веде відлік від сторожового руського поселення IX ст. на Руському шляху через карпатський перевал, лежить за 115 км від Ужгорода, яке теж тоді існувало. Давня Галичина (північні схили Українських Карпат) тісно взаємодіяла з Угорщиною, що лежала південніше «за бескидом» – гірським хребтом.

Наприкінці IX ст. заскочені натиском сусідів – печенігів і болгарів, із межиріччя Дніпра і Дністра давні угорці із союзними племенами подалися на захід, найпізніше – весною 895 р. Десь 20 тис. воїнів і 400 тис. решту мігрантів знайшли «нову батьківщину» на паннонських рівнинах. Про це досі ведуться наукові дискусії та іскрять мечі в пропагандистських баталіях, надто про шляхи цієї небуденної для раннього середньовіччя міграції.

Загалом державний кордон – дійсна або уявна лінія, що визначає межі сухопутної та водної території держави, її надр і повітряного простору – буває трьох видів: сухопутний, морський, повітряний². Процедура його встановлення передбачає три дії: делімітацію (опис напрямку проходження і позначення на карті), демаркацію (уточнення проходження на місцевості та встановлення прикордонних знаків), спеціальний режим (охорони і переміщення осіб).

Охорона кордону включає низку заходів: політичних, військових, економічних, санітарних, режимних тощо, які здійснюються в прилеглих адміністративно-територіаль-

¹ Дейвіс Н. Європа. Історія. Київ: Основи, 2001. С. 73–74, 204, 313.

² Граница государственная // Советская военная энциклопедия. Москва: Воениздат, 1977. Т. 3. С. 30; Охрана государственной границы // Там же. Т. 6. С. 178–179.

них одиницях (районах), прикордонній зоні (в межах поселення, району) і прикордонній смузі (до 2 км, де особливий режим виконання господарських робіт).

Зазвичай ієрархічна схема прикордонної охорони така: контрольно-пропускний пункт – застава – комендатура – загін – округ.

Доволі довго кордонами слугували природні зони – ліси, пустині, болота, гори т. д. Чи не вперше зафіксували кордон колоною в II ст. до н. е. – між Атікою та Пелепонесом. У середньовічних договорах не фіксували державних кордонів, а обумовлювали власників земель (громади, церкви, міста, певні особи), чий межі були вельми знані та які самі ж їх позначали на місцевості.

Перший міжнародний договір про прикордонну лінію – Піренейський – між Іспанією та Францією 1659 р. Ця лінія пролягла гребенем гір, що творить вододіл між тими країнами. Відтоді до визначальних чинників кордонів належать: договір про делімітацію, принцип спадкоємності «*uti possidetis*» (чим володієте, тим володійте), географічні карти, географічні зміни (як-от: русел річок), визнання (письмове, усне, мовчазна згода)¹.

Це легко проілюструвати на прикладі договору між СРСР і Чехословацькою Республікою про Закарпатську Україну, що підписаний у Москві 29 червня 1945 р. У ньому чітко наголосили, що кордони між Словаччиною та Закарпатською Україною (у чехословацькій конституції – Підкарпатська Русь, набута за договором у Сен-Жермен-ан-Ле 10 вересня 1919 р. на правах автономії) такі, як і до 29 вересня 1938 р., тобто Мюнхенської угоди.

¹ Див.: Клименко Б. Мирное решение территориальных споров. Москва: Междунар. отн., 1982. 183 с.; Клименко Б., Порк А. Территория и граница СССР. Москва: Междунар. отн., 1985. 302 с.

Територіальну приналежність уже тривалий час встановлюють з урахуванням основних факторів: придбання або освоєння в минулому (неперервна ефективна мирна окупація), давність володіння, мовчазне визнання, естоппель (держава не повинна заперечувати визнаних нею фактів), своєчасний дипломатичний протест, плебісцит.

Із цього приводу розроблено доктрини: «природних кордонів» у XVII ст. (різновид – «природні мовні кордони», береться до уваги розмежувальна роль географічних об'єктів), «соціальних кордонів» на межі XIX–XX ст. (враховують «життєвий простір» – економічні особливості та територіальні зв'язки), «міжнародних кордонів» у XX ст. (проходять на стикові інтересів великих держав або де «вакуум сили»).

Виникла і розвинулася концепція (галузь, напрямок) геополітики з географічним детермінізмом в осерді: на суспільство вирішально впливає середовище. Згідно з нею, політика держави визначається географічним становищем – кордонами (надто природними), забезпеченням ресурсами, розташуванням, кліматом і т. п.

Історії України, передусім ранній новій (ранньомодерній), звична проблематика межі (кордону): політичної, адміністративної, територіальної, церковної, господарської (маєтків), окремих поселень. Відоме, приміром, грандіозне розмежування – проведення граничної лінії 1546 р. довжиною 2 тис. км між Великим князівством Литовським і Королівством Польським від Балтійського до Чорного морів із середньою продуктивністю географічної номенклатури – 22 населені пункти на 100 км¹. Ця лінія співпала з граничним актом 1366 р. про розподіл володінь між князем Любартом і коро-

¹ Боряк Г. Акти адміністративних межувань кінця XIV–XVI ст. і реконструкція адміністративно-територального поділу українських земель // Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні. Київ: Наук. думка, 1988. С. 89–94.

лем Казимиром уздовж кордону протяжністю 150 км, зокрема по лінії Грубешів – Сокаль.

Литовсько-московський кордон 1523 р., що тягнувся 600 км від Гомеля до верхів'їв Сули (Новгород-Сіверщина), позначався не лінією, а смугою шириною від одного-двох до кількох десятків кілометрів. Збереглися документи (інструкції послам, проекти розмежування, дипломатичні листи) 1497–1503 рр. щодо встановлення польсько-молдовського кордону протяжністю 350 км, орієнтирами для якого служили річки Дністер, Черемош, Серет, Прут, Саврань (у межиріччі Бугу і Дністра).

Від кінця XVII ст. для Речі Посполитої, Московського царства і Кримського ханства природнім кордоном була р. Дніпро. Пізніше, 1753–1754 рр., виготовили спеціальну карту російсько-польського кордону на спірних ділянках у межах Стародубського полку і зробили загальний опис того ж кордону на карті, зазначивши урочища, річки, примітні знаки, спірні місця¹. Великого значення надали свідченням старожилів, наявності форпостів (їх налічувалося чотири десятки, могли переноситись взимку і навесні під час повеней тощо), прикордонним митницях, як-от: у м. Кременчук.

У липні 1754 р. сенат у Санкт-Петербурзі законодавчо ліквідував російсько-український кордон. Де-юре перестали існувати державні митниці, що діяли надалі де-факто і до зречення гетьманства Кирилом Розумовським, і після запровадження Малоросійської колегії 1764 р. Остаточно «малоросійські» митниці та застави скасували 1782 р.

Перед тим, у серпні 1775 р., видано царський маніфест про знищення Запорозької Січі та включення її до Новоросійської губернії. Останню 1781 р. розмежували окремим актом

¹ Гуржій О. Остаточна ліквідація державних кордонів України у другій половині XVIII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Київ–Черкаси, 1994. С. 89–93.

з «Польською Україною», описавши кордон, а 1783 р. – «Малу Росію» від Польщі в Київській губернії. Далі за другим поділом Польщі до Росії відійшло 4,5 тис. кв. миль українських правобережних земель – 410 міст, близько 10 тис. сіл, 3 млн жителів.

Якщо сфокусувати увагу вужче, то слід відмітити капітальну монографію словацького історика-новіста з Братиславського університету Омеляна (Еміліана) Ставровського (1924–1996). Обрану соціально-економічну проблематику він розкрив у півторастолітньому вимірі (XVI – перша половина XVIII ст., ясна річ, з екскурсами в середньовіччя) за аналітичною схемою з чотирьох складових: територія, заселення, господарство, соціальні відносини¹.

Територіально охоплено північно-східну Словаччину (Гуменський, Любовлянський, Маковицький, Стropківський домени – володіння), Підгалля (східна частина Краківського воєводства), галицьке Прикарпаття (Галицьке, Дрогобицьке, Перемишльське, Самбірське, Саноцьке, Снятинське староства).

Скрупульозним дослідженням є цикл монографій архівіста, професора Фердинанда Улічного з Пряшева про заселення Земплінської, Ужанської та Шариської жуп, виконаних за допомогою топографічного методу на основі ретельного прочитання писемних джерел². Вони вважаються непересічним внеском у словацьку медієвістику та історичну географію.

Йдеться про сотні сіл і міст із належним відображенням їхньої появи в середньовічних документах, картографічними унаочненнями етнічного і соціального характеру, правового статусу. Одначе під «словакізованим» кутом зору

¹ Ставровський О. Словацько-польсько-українське прикордоння до 18 століття. Братіслава-Пряшів: Слов. пед. вид-во, 1967. 492 с.

² Uličný F. Dejiny osídlenia Šariša. Košice, 1990. 513 s.; Його ж. Dejiny osídlenia Užskej župy. Prešov, 1995. 353 s.; Його ж. Dejiny osídlenia Zemplínskej župy. Michalovce, 2001. 760 s.

слов'янські («slovanské–slovienske») поселення після XI ст. довкіл обростають масово словацькими («slovenské»). Це відверто презентистська інтерпретація.

Відзначення згаданих студій зовсім не означає, що значно раніше вказана проблематика нікого не зацікавила.

Професор Ізидор Шараневич, завідувач кафедри австрійської історії Львівського університету від 1873 р., докладно вивчав і картографував середньовічні карпатські шляхи: русько-угорські та русько-польські¹. Висвітлюючи «народну комунікацію перед і за Карпатами», він порівнював їх з Альпами в розрізі трьох характеристик: природно-географічної (ріки), історико-географічної (оборона, кордони, контакти, міграції), комунікаційної (шляхи, натиск номадів – гунів 453 р., аварів 631 р., мадярів (угорців) 893 р., татарів (монголів) 1241 і 1285 рр.).

Не пройшло повз нього й убивство князя Святослава 1015 р. в урочищі Долина Святославчика біля с. Синевідсько (Верхнє Синьовиднє), участь угорських військ у руських міжусобицях.

У тому ж Львівському університеті Яків Головацький, один із «Руської трійці», зробив науково-педагогічну кар'єру від професора і завідувача найпершої кафедри української мови і літератури до ректора. Емігрувавши до Росії і працюючи головою Віленської археографічної комісії, він опублікував найважливу свою працю – чотиритомник «Народні пісні Галицької та Угорської Русі». У ній вміщено доволі розлогу розвідку «Карпатська Русь» – географічні, статистичні, історичні, етнографічні нариси Галичини, Північно-східної Угорщини («Угрії»), Буковини².

¹ Шараневич І. Старинныи пути русско-угорскіи черезь Карпаты и русско-польскіи черезь Сянъ и Вислу // Литературный сборникъ Галицко-Русской Матицы. 1869. Вып. I–IV. С. 46–140.

² Головацький Я. Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси. Москва, 1878. Ч. I. С. 557–747.

Зокрема, Я. Головацький описав кілька десятків доріг, що сходилися і розходилися перед і після карпатських перевалів у давнину і в часи його подорожей. 1834 р. він переправлявся Дуклянським перевалом – із с. Барвінок (нині Підкарпатське воєводство, Польща) у с. Вишній Комарник (Пряшівський край, Словаччина), а 1835 і 1839 рр. – в'ючними дорогами через полонини поблизу Говерли і Чорногори із с. Бистрець (донедавна Верховинський район Івано-Франківської області) до с. Лути (Рахівський район Закарпатської області) і далі до м. Сигіт.

У серпні 1839 р., відвідавши Сигіт, Хуст, Мукачево, Ужгород, Я. Головацький повернувся додому через тодішні села Великий Березний, Улич, Збой, Новоселиця (Нова Седлиця). Звідти гірським путівцем дістався до першого галицького села Ветлина (нині Підкарпатське воєводство, Польща).

Давня і ранньосередньовічна історія

Найменше відомо, що відбувалося безпосередньо в гірській смузі – конфініумі (міжкордонні), на відміну від передгірської та рівнинної. Візьмемо для прикладу Верецький перевал, що 839 м над рівнем моря. У середньовіччі – Руські ворота. Його освоєння почали в кам'яному віці. А надійно єднає він макрорегіони Європи від епохи бронзи, 3–2 тис. до н. е.

Ним радо користувалися германці, слов'яни, монголи тощо. Понад століття він перебував у занепаді, поки в середині XI ст. не оживився і не зберігся досі¹. Натомість у повному занепаді нині сусідній Руський шлях (Руська путь) – перевал неподалік г. Пікуй (1408 м) між селами Либохора і Буковець.

¹ Штернберг Я. А Верецький перевал був «Руською брамою» // Новини Закарпаття. 1991. 17 січня. С. 5.

Два транзитні шляхи вели з Русі до Угорщини, поєднаних шлюбною дипломатією: Руською стежкою через Дуклянський перевал на Шарошпоток (ключовий угорський пункт руху на Київ), Токай, Естергом (тодішня угорська столиця) і через Руські ворота (Верецький перевал) на Мукачево, Токай та далі.

На географічній карті середньовічного русько-польського прикордоння збереглися назви, що позначають місця кількох «воріт». Лупківський перевал поблизу м. Санок іменували з північного боку Угорськими воротами, а з південного – Руськими.

Задовго перед тим, у першій половині I тис. н. е., в Карпатському басейні проживали кочівники (язиги, сармати, гуни, болгари, авари), германські племена – маркомани, вандали, готи, гепіди, лангобарди.

Як частині макрорегіону Верхне Потисся (кабінетний термін), Закарпаттю VI – початку XI ст., себто до реального початку утвердження тут угорських племен, властиві чотири слов'янські державотворчі етапи: слов'янський (VI–VIII ст.), болгарський (VIII–IX ст.), великоморавський (остання чверть IX ст.), руський (кінець IX – початок XI ст.)¹. Крім того, в останній третині XIII – першій третині XIV ст., тобто майже півстоліття тривав поновлений руський етап, пов'язаний з Королівством Русі (Галицько-Волинською державою).

До кінця V ст. слов'яни переважно проживали на північ і схід від Карпат. Відтак вони витіснили північних фракійців і германців. Карпатський регіон освоїли слов'яни празької (склавіни) та пеньківської (анти) культур.

Верхне Потисся (Закарпаття і суміжні краї Східної Словаччини, північно-східної Угорщини, північно-західної Румунії) заселили носії празької культури V–VII ст. – поселення в Берегові, Галочі, Холмоку, Ужгороді. Їхня державність уті-

¹ Пеняк П. Чи було Закарпаття складовою частиною Русі-України на початках княжої доби? // Княжа доба: історія і культура. 2012. Вип. 6. С. 9–17.

лилась у численних славініях. Незалежний союз ободритів (на р. Бодрог, півсотні кілометрів західніше Ужгорода) потрапив у писемну історію 824 р.

Славинії породили інститут жупанів (вождів, старійшин) на переході від союзу племен за воєнної демократії до ранньофеодальної держави, від етнічної спільноти споріднених племен до ранньосередньовічної народності.

Болгарське царство IX ст. добувало сіль у трьох родовищах: Солівар – нині мікрорайон м. Пряшів, Солотвино у верхів'ї Тиси, Марош у Трансильванії. Города (гради) болгарського пограниччя сягали підніжжя Карпат – Земплин і Унград – як центри (замки) жуп, які очолювали жупани.

Власне, літописний жупан (дука) Лаборець – підлеглий болгарського царя Симеона, а угорська держава формувалася на слов'яно-болгарській основі: жупа-медье, жупан-ішпан, двор-удвор, дворник-удворнок. У м. Михайлівці (за 30 км на північний захід від Ужгорода) похований місцевий управитель – син болгарського царя – князь Престан, який жив між 996 і 1061 рр.

В останній чверті IX ст. виникло політичне об'єднання Велика Моравія, куди ввійшли Чехія, Сілезія, сербо-лужицькі землі, частина Паннонії. Солунські просвітителі Кирило і Мефодій переклали тут християнські книги і створили абетку – кирилицю, а моравани стали християнами 863–864 рр.

Західна частина Карпатського регіону належала Великій Моравії, а східна і південна – Болгарії. Найімовірніше, Верхнє Потисся короткочасно перебувало під зверхністю Великої Моравії за правління Святоплука (871–894), який завдав поразок болгаро-слов'янам і розширив кордони своєї держави.

На той момент усіма тисо-дунайськими землями володіли Болгарське царство і Велика Моравія. Остання хвиля кочівників-угрів, яких переслідували печеніги, увірвалася сюди в кінці IX ст., зайняла степ між Тисою і Дунаєм. 899 р. при-

бульці загарбали Задунав'я (Паннонію), 902–906 рр. – Велику Моравію, здійснили походи на Болгарію 927, 938, 1003 рр., що втратила володіння в Карпатському басейні.

Невідомий точно маршрут угрів із союзними племенами руськими землями до Середнього Дунаю. Головне джерело ненадійне – Анонім – нотар короля Бели III («магістр П.»), який написав звичайний для середньовіччя латиномовний лицарський роман «Gesta Hungarorum» – «Діяння угрів», де переплетені факти, легенди, запозичення з давніших художніх творів, авторів вигадки тощо.

Перехід руськими землями і через Карпати описано в епічно-фольклорній формі: місцеві провідники перевели лісом Говош – «*silva Houos*». Відтоді циркулюють лише припущення презентистсько-географічного штибу, що йдеться про Верецький і/або Ужоцький перевал(и), позаяк наступними пунктами шляху за лісом Говош Анонім зазначив Мункач (Мукачево) і Гунг (Ужгород), де жили «*slavi*» (слов'яни).

У «Діянні угрів» Анонім їх веде, наче Іван Сусанін, невідомо чому затяжною петлею від Києва до Володимира, потім у Галич. Звідти вони начебто досягли Мукачева. Про Верецький перевал не говориться, проте, взявши до уваги природно-географічне розташування і вимірявши найкоротшу відстань лінійкою, чомусь повважали, що давні угорці перетнули Карпати саме тут. Втім, за іншими хроніками, вони спочатку проникли в Трансильванію.

Замість встановлення істини у «столітті історії» (історична наука утвердилася в XIX ст.) вдалися до настирливого етнополітичного маркування. Восени 1881 р. на Верецькому перевалі установили чотириметровий обеліск – «Березький пограничний стовп», що символізував нібито тисячолітній кордон Угорщини¹. Його освятили з виконанням угорсько-

¹ Кобаль Й. Монумент на Верецькому перевалі // Срібна Земля – Фест. 2008. 7 березня.

го і польського гімнів. 1896 р. у «землях корони св. Стефана» звели 7 стел, увінчаних тотемним птахом – турулом, у т. ч. в Мукачівському замку. Тоді ж поновили «Березький пограничний стовп» у граніті, що простояв до 1960-х. Поблизу 16 березня 1939 р. врочисто зустрілися польські військові з угорськими, що окупували Карпатську Україну.

У наступні три століття після приходу в Паннонію угорці адміністративно не освоїли Закарпаття, хоча їхні хроніки наголошували на винятковій ролі місцевості Гунг (р. Уж і фортеці Ужгород (угорською Ungvár) при повторному «здобутті батьківщини» – колиски і латинської назви держави і народу. Одночасно згадка про зведення Арпадом у краї, крім Гунга, ще шести фортець, Анонім узяв з переказу про перехід через Трансильванію – Семиграддя¹. А фортечне будівництво ранньосередньовічним кочівникам технічно не під силу і не притаманно за способом життя.

Дивовижно, що в «Діяннях угрів» не згадано зовсім наскельне місто-фортецю Тустань (поблизу с. Урич донедавна Сколівського району Львівської області), що з прикарпатського боку контролювало рух до Верецького перевалу. Від 1971 р. тут ведуться архітектурно-археологічні дослідження, нині – Державний історико-культурний заповідник «Тустань». Достовірно відтворено його дерев'яні споруди IX–XIII ст.

Учені припускають, що ліс Говош – «Ruthenorum Alpes» (Руські гори) – природний кордон між Угорщиною та Руссю за високого середньовіччя. Недарма угорською «havas» означає «покритий снігом, сніжний, засніжений». Анонім довільно пояснив сучасні йому топоніми за звуковою подібністю: Мункач (Мукачево) – від угорського «munka» (праця), хоча це слово запозичено в слов'ян (мука) і вживається угорцями від 1138 р. До того ж, «Ужанська жупа» не ввійшла до

¹ Юрасов М. Подкарпатская Русь в эпоху «обретения родины» венграми // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. 2010. №1. С. 3–16.

території угорського союзу племен X ст. А Руськими горами («Alpes Rutenie») називали Українські Карпати і в межах комітату Шариш, зокрема 1285 р.¹

Невідомо, скільки часу «сім племен», очолених Арпадом, пробули в регіоні Верхньої Тиси. За однією з версій, звідси 895 р. вони пішли у Середнє Подунав'я, за іншою – Паннонії дістались взагалі не через Закарпаття, а Нижнім Дунаєм і Трансильванією. Їх саме цікавили захід і південь Європи.

Для кочівників-угрів Карпати служили природним кордоном, тому вони не зміцнювали східні рубежі, забувши про малопридатну для кочового господарства країну. Серед перших комітатів, заснованих королем Стефаном, була лише Боршова (пізніше – Берег), що включала незначну частку нинішнього Закарпаття. Згодом із Земплина виділили Унг. Жупанські замки (земляні фортеці, сторожові пости) поволі перетворились у центри королівських доменів.

Угоча і Мараморош залишалися білою плямою на карті Угорського королівства до монгольського нашествия. По ньому тут звели кам'яні укріплення, опершись на дрібну знать і німецьких переселенців. Адміністративно Закарпаття Угорщина освоїла XIV ст., коли солевидобування в Марамороші спричинило стрімкий розвиток регіону².

Північний шлях угрів у Карпато-Дунайський ареал, або «шлях Аноніма» – від Києва до Верхнього Потисся – суцільна вигадка³. Анонім вигадав захоплення угорцями городищ Унг і Боржава так само, як і розгром князя Олега під Києвом, при-

¹ Ставровський О. Словацько-польсько-українське прикордоння... С. 13.

² Прохненко І., та ін. Замки Закарпаття: від Боржави до Тиси. Ужгород, 2020. С. 19-20, 33; Історичний «Соляний шлях» / підгот. Р. Драбанц та ін. Ужгород, 2021. С. 18, 38, 122, 132.

³ Прохненко І. «Устремишася чересь горы великия и почаша воевати на живущая ту словъны...»: до питання про північний шлях переселення угрів за Карпати // Вісник Інституту археології [Львівського університету]. 2013. Вип. 8. С. 3–35; Борбель З. та ін. Доба Другетів. Ужгород: РІК-У, 2021. С. 52–53.

ниження правителя Галицького князівства, що тоді взагалі ще не існувало. Як переконають сучасні археологи, достовірні городища зведені для захисту степового північно-східного прикордоння держави угрів наприкінці X – на початку XI ст.

Натомість через Верецький перевал у другій половині X ст. з Північного Причорномор'я у Верхнє Потисся проникли кочівники-печеніги, що не застали тут жодних слідів угрів. Руська дружина князя Володимира напала на їхні розрізнені загони перед гірськими перевалами, можливо, після походу на міста Перемишль і Червен 981 р. Про це свідчать скарби арабських дирхемів, які залишили печеніги (Галич, Перемишль, Хуст).

Держава угрів посувала свої кордони в Українські Карпати в декілька етапів, як видно з історії Східної Словаччини: у X ст. вони доходили у Земпліні до р. Латориця, у XI ст. – до пониззя р. Уж і західніше нижньої течії р. Лаборець, у XII ст. – до лінії між горами Вигорлат і Червениця, на межі XIII–XIV ст. – до карпатського хребта у Шариші¹. У жодному разі не йдеться про відсутність поселень поза цими кордонами. У недоступних державному контролю гірських місцевостях постійно проживали «нічийні» люди, які нікому не належали і не платили податків.

Племена угрів та їхніх союзників укріпили захоплене засіками і сторожками – своєрідними кордонами. Перша засічна лінія – X ст. – пролягла від Токайських гір до городища Саболч на Тисі, річок Самош і Красна – південніше сучасного кордону між Україною та Угорщиною. На півдні від цієї лінії слов'яни самоврядно жили і в XI ст. Закарпатські терени слугували «terra indagines» – буферною зоною між ранньофеодальними державами Центральної та Східної Європи, а Карпати були «res nullis» – нічийними.

¹ Ставровський О. Словацько-польсько-українське прикордоння... С. 10–11, 15–16, 376–377.

По занепаді Болгарії та Великої Моравії в регіоні утвердилась Русь. У VIII–IX ст. слов'яни Верхнього Потисся, етнічно пов'язані з Буковиною, Волинню, Галичиною, Поділлям, створили на корчаксько-празькій основі праукраїнський варіант культури Луки-Райковецької. Не випадково кордони слов'янських держав Русь і Польща IX–XI ст. пролягли в Карпатах.

На початку XI ст. межі Русі, Польщі, Угорщини стикалися біля фортеці Саліс (Соляна). Через неї проходив торговий шлях із Прибалтики до Причорномор'я. Зовсім поруч найнижчий в Українських Карпатах Дуклянський перевал – 570 м над рівнем моря.

Нема однозначної відповіді, де точніше вона знаходилася. У краї декілька «соляних фортець», що нині в Словаччині: Сланець (поблизу м. Кошіце, за 70 км західніше Ужгорода), Сечовце (за 50 км західніше Ужгорода), Солівар (Пряшів, за 100 км на північний захід від Ужгорода).

Закарпатські землі знаходилися поза першою угорською засічною лінією, потрапили під зверхність київського князя Володимира. Заперечення належності краю до Руської держави наприкінці X – на початку XI ст. винятково емоційні. Кордони Угорського королівства повільно посуваються до карпатських хребтів від правління Стефана (1000–1038). Між старою (південною) і новою (північною) засічними лініями XI–XII ст. наділи належали місцевій знаті, а не угорській.

1031 р. згадано титул «*dux Ruizorum*» – князь руський, що належав Генриху, сину короля Стефана. Генрих саме загинув на полюванні від нападу дикого вепра. Прикордонна Руська марка (Марка русів) – «*marchia Ruthenorum*» XI – першої третини XII ст. поступово замінюється королівськими замковими округами. Щодо локалізації цієї марки в історіографії запропоновані шість варіантів із найширшою географічною амплітудою в межах величезного Карпато-Дунайського ре-

гіону – прикордонні краї Бігар, Спіш, Земплин, Унг, Верхній Дунай (королівство ругів)¹.

Майже всі вказані аргументи (засічна лінія, стик кордонів біля фортеці Саліс, свідчення хронік – «Літопису временних літ», Галицько-Волинського літопису) навів 1949 р. український медієвіст Микола Лелекач з Ужгорода². Крім того, він підкреслив, що правомочність угорських єпископів аж до XIII ст. не досягала Закарпаття. Король Стефан заснував 10 єпархій, точно визначив грамотами землі, населення яких платило десятину єпископам. Оскільки установчі грамоти минули Закарпаття, то в XIII ст. за край точилася вперта боротьба між єпископствами Ягерським (засноване наприкінці XI ст.) і Великоварадинським.

Угорське королівство – поліетнічне утворення, де угорський етнос не домінував навіть серед еліти. Серед його знаті чимало осіб із руськими прізвишками або позначеннями їхнього проживання на Русі. Особливо інтенсивно розвивалися сімейні зв'язки. Угорська династія Арпадів у XI–XIII ст. займала третє місце після польських П'ястів і половецьких ханів у дипломатії руських володарів Рюриковичів – за частотою укладених шлюбів.

Якраз міжкордоння (конфініум) в Українських Карпатах, що тяглося смугою завширшки 30-40 км в обидва боки, постійно охороняли. Поблизу Перемишля навіть появилися половецькі поселення, що стерегли Лупківський та Ужоцький перевали³.

Половці оселилися вздовж верхньої течії Дністра, вартували Яблуніцький перевал. І, можливо, Верецький. При-

¹ Волощук М. «Русь» в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2014. С. 102–111.

² Лелекач М. Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X–XI ст. // Наукові записки Ужгородського державного університету. 1949. Т. II. С. 28–39.

³ Ставровський О. Словацько-польсько-українське прикордоння... С. 16.

наймні стрічаємо відголоски половецької топоніміки. Хоча серед оприлюднених етимологічних версій назви села Плав'є, що за півтора десятка кілометрів до с. Климець і Верецького перевалу, нема половецької, проте вона не виключена – «Плаве», «Плове».

Високе і пізнє середньовіччя

Наприкінці XI ст. від Києва відокремилися Теробовлянське, Звенигородське, Перемишлянське князівства. Буковина опинилася під владою теробовлянських князів. У середині XII ст. прикарпатські землі ввійшли в єдине Галицьке князівство. Буковина була його південною окраїною. На пагорбах облаштували сторожові фортеці, а також невеликі філіальні дерев'яні укріплення, що повідомляли головні князівські фортеці про наближення ворога і відбивали раптові напади¹.

У Галицькому князівстві звели кілька оборонних смуг – Попрутську проти угорців і степовиків (верхів'я Прута вздовж східних схилів Карпат із широкою заболоченою долиною як природним рубежем), Карпатську проти Угорського королівства (з укріпленнями в «нічийних» горах (у Русі їх називали Угорськими, а в Угорщині – Руськими) і передгір'ях на віддалі від угорських засік близько 200 км), Середньодністровську (Галицька Україна, або Пониззя, із південнішим Берладським князівством у васальній залежності).

У найскладнішому військовому становищі завше перебувала західна частина Галицької землі – «Гірська країна Перемишльська»². Незважаючи на часті зіткнення з поляками,

¹ Тимошук Б. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). Київ: Наук. думка, 1982. С. 87, 194–195.

² Раппопорт П. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. Ленинград: Наука, 1967. С. 175–177.

кордону тут реально не існувало, а істотну роль в його обороні відігравали густі ліси, котрі пізніше вирубували за наказом короля Казимира для кращого сполучення Перемишльської землі з Польщею. Власне, обороняли це прикордоння руські городи (гради) Любачів, Перевореськ, Санок, Ярослав і сам Перемишль, найсильніше укріплена фортеця краю. У воєнну пору галицькі князі розставляли і посилювали тут гарнізони, що називалися засади і застави.

Оборонні укріплення в Українських Карпатах високого і пізнього середньовіччя достатньо вивчені¹. Вони заселені в давньоруський період, знаходилися уздовж сухопутних шляхів на відстані не більше денного переходу, використовували візуальні оповіщення (димову сигналізацію), мали централізоване забезпечення. Отож прикордонна зона не дорівнювала ширині гірських масивів, а була істотно вузкою.

Відомості зі сторожових постів про похід угорців поступали в Галицьку землю швидко, тому міста встигали підготуватися до оборони, вороже вторгнення їх ніколи не заставало зненацька. Угорські королі наприкінці XII–XIII ст. проводили тут активну політику, починаючи від Андрія II, навіть вживали титул «rex Galatiae et Ladomeriae» – король Галичини і Володимирії².

Одна з оборонних систем пов'язана з галицьким князем Ярославом Осмомислом – Тухольські ворота у долині р. Опір – урочища Верх і Городище біля с. Тухля донедавна Сколівського району, урочища Башта і Забашта між м. Сколе і г. Ключ. Її розмістили у важкодоступному місці, протяжни-

¹ Рожко М. Карпатські фортеці доби Київської Русі // Київська Русь: культура, традиції. Київ: Наук. думка, 1982. С. 12-20; Його ж. Карпатські шляхи та їх оборона // Український історичний журнал. 1990. № 10. С. 86–97.

² Гарайда И. Галицька политика угорскихъ королёвъ Бейлы III-го и Андрія II-го // Зоря-Најнал. 1943. Ч. 1–4. С. 119–176.

ми валами уможливили кругову оборону. У с. Верхне Синьовидне при злитті річок Опір і Стрий влаштували форпост, де й заночував Данило Галицький, коли вертався з Угорщини і довідався про навалу монголів.

Ужоцький перевал контролювало оборонно-сторожове укріплення в урочищі Окіп (Замчище) на вершині Магура. Згадана наскельна фортеця Тустань (с. Урич) існувала від IX ст. (письмово згадана лише 1340 р.) і входила в систему прикордонних укріплень Перемишльського князівства XI ст., а в XIV–XVI ст. діяла як адміністративний центр і пункт збору мита за провіз солі. Мала дочірні укріплення на гірських вершинах Гострий Камінь і Мала Скеля, що стежили за входом/виходом у долину р. Стрий протяжністю 7 км.

У фортеці Тустань (площа 3 га) надійний фундамент – скеля – для багатоповерхової дерев'яної забудови (зовні покривалася вогнетривким шаром глини на 20 см), круті схили (довкола урвища на 30–40 м). Це перешкоджало застосуванню стінобитних і металевих (каменометних) машин. Була розрахована на тривалу піврічну облогу, мала дві кам'яні цистерни завглибшки 9 м (аби вода залишалася свіжою, дно викладали поперемінно шарами піску і хвої) і тридцятиметровою криницю діаметром 2 м. По криволінійних стінах скидали на ворога каміння, що рикошетило і відлітало далеко.

Ще в середині XII ст. Вишково, Королево, Севлюш (Виноградів) – прикордонні замки (сторожові пости) Угорського королівства. Укріплення (замок) Хуст звели для захисту Марамороша 1191 р. Якраз угорці просували свої кордони правим берегом Тиси вбік Яблуницького перевалу.

Монгольська армія в Західному поході 1240–1241 рр. не перевищувала 30–40 тис. осіб, зокрема 5 тис. власне монголів, решта – кочовики-тюрки, переважно половці. Галицько-волинське військо з усіма розкиданими гарнізонами й ополченням у часи Данила Романовича сягало до 30 тис.

осіб¹. Для боротьби з сусідами, поляками й угорцями, їх вистачало, та замало проти монголів, які могли швидко зосередитись.

Княжий намісник Галича здав місто до підходу монголів, уникнувши розорення. Данило Романович дістався Синевидська (Верхнього Синьовидного) наприкінці лютого – на початку березня 1241 р. (12 березня тут уже пройшли монголи) і зупинився в монастирі Богородиці. Його зустріли біженці. Данило повернувся до Угорщини, де залишив сина Лева.

Перехід гірської лісової смуги і серпантинами Верецького перевалу потребував надійних провідників. Монгольським авангардом командував темник Бурундай. За ним рухалося основне військо оглана (царевича) Бату. Угорський палатин (намісник) Денеш обмежився заставами, які знищила монгольська розвідка. Через чотири дні палатин, розгромлений 12 березня на перевалі, приєднався до короля Бейли IV.

Військо Бату рушило до Буди. Бейла IV зібрав близько 30 тис. воїнів. Монголи мали менше (25 тис.), їхній авангард зімітував відступ. Угорці переслідували його шість днів і ввечері 10 квітня 1241 р. зупинилися в долині перед річкою Шайо, притокою Тиси. Вночі Субудай-багатур обійшов через річку угорський табір із півдня. На світанку 11 квітня зайнявши панівні висоти, монголи розгромили противника. Сумарні втрати армії короля Бейли IV досягли майже 10 тис., а монголів – 1 тис. осіб.

Двома днями раніше, 9 квітня, біля міста Легниця в Сілезії монголи під командуванням огланів Байду, Кадана, Орду (6–8 тис. осіб) розгромили сюзерена Польщі князя Генріха Побожного з моравськими і німецькими лицарями, тамплієрами, іоаннітами, тевтонцями (8 тис. воїнів).

¹ Войтович Л. Галицько-Волинське князівство і Королівство Русі та монголи // Проблеми історії війн і військового мистецтва. 2019. Вип. 2. С. 45–146.

Бату дочекався підходу з польських земель решти війська й увійшов у Чеське королівство, відтак попрямував до Адріатичного моря. Його західний похід перервала смерть великого хана Угедая. Він повернувся, щоби зміцнити своє становище в загальномонгольській ієрархії.

Загалом же минуле Закарпаття до приходу монголів у писемних джерелах маловідоме – «темний період». Ужанський комітат із центром в Ужгороді появився 1214 р., решта адміністративних одиниць – після монгольської навали.

Монголи подолали край так швидко, за три дні – 12–15 березня 1241 р., що досі не виявлено археологічних пам'яток¹. Коли вони взяли Київ, угорський король Бейло IV мобілізував ополчення і розпорядився до Різдва 1240 р. укріпити лісовими завалами місце можливого прориву – Руські ворота (Верецький перевал) – з боку г. Остра (донедавна Воловецький район), аби ізолювати долину Латориці. Він особисто оглянув карпатські оборонні перепони. Тим же перевалом приблизно тоді ж повертався додому Данило Галицький.

Головне монгольське військо на чолі з Бату в березні 1241 р. перейшло Верецький перевал. Попереду рухалися воїни-геслярі з сокирами, які розчищали засіки, вирівнювали дороги, ставили мости через річки, мостили гаті через болота, а навчені перебіжчики обманювали противника. Поблизу с. Нижні Ворота загін королівського намісника (палатина) зазнав розгрому. Причому на обох боках билися руські підрозділи.

Монголи без особливих перешкод минули с. Неліпино і м. Сваляву, взяли дерев'яні фортеці Мукачева, Ужгорода, Боржави (с. Варієво). Їх відбудували потім із каменю. У середині березня 1241 р. нападники наблизилися до м. Пешт. Пізніші твердження про страшні руйнування і спустошення перебільшені. Монголи забирали здобич, не виявляючи

¹ Биркович М. Монгольське нашествя і Закарпаття // Воєнна історія Галичини та Закарпаття. Львів, 2010. С. 44–49.

надмірної жорстокості. На Закарпатті побутують народні перекази про песиголовців (монголів). В одній родині с. Ганьковиця, що на шляху з Нижніх Воріт до Сваляви, у другій половині XIX ст. показували стіл, на якому начебто хан Бату залишив слід від свого меча.

Майже півстоліття Закарпаття входило до Руського королівства (Галицько-Волинської держави)¹. 1299 р. березький наджупан Григорій названий «урядником Лева князя руського». Це місцевий магнат на службі в князя Лева Даниловича. А 1308 р. претендент на угорський престол баварський герцог Отто тікав додому через закарпатські володіння руського короля Юрія, з яким мав теплу зустріч.

Із листа угорського короля Карла Роберта Анжуйського випливає, що замок Маковиця у жупі Шарош (за 10 км північніше м. Бардіїв), розташований на транзитному шляху в Галичину і Польщу, до 1322 р. належав «королеві галицькому»². 1277 р. зазначений ліс Кобили (південніше Бардіва) «біля засік нашого королівства і королівств Польщі та Русі». А біля Солоного граду (Пряшів) сходилися кордони «між угорцями, русинами і поляками».

Лев одружився з Констанцією, донькою короля Бейли IV. 1281 р. він здійснив похід у Угочанську жупу аж до Вишкова, володіючи вже Березькою від 1278–1279 рр. Герб м. Ломпертсас (Берегово), що від 1271 р. центр жупи Берег, повністю збігається з раннім гербом Львова.

Варто згадати, що чернігівський князь Ростислав одружився з Анною, теж донькою Бейли IV. Він отримав Земплинську і Березьку жупи, де набрав загін для битви під Ярославом 1245 р.

¹ Войтович Л. Входження Закарпаття до Галицько-Волинської держави за князя Лева Даниловича // Дрогобицький краєзнавчий збірник. 2012. Т. 16. С. 48–61.

² Волощук М. «Русь» в Угорському королівстві... С. 372.

Відомі походи Лева в Ужанську жупу 1283 і 1285 рр. Останнього разу він разом із монголами атакував Паннонію так, що угорський король ледве відстояв Пешт. Здобуття Левом Марамороша із м. Хуст наразі не доведено. Врешті ця місцевість економічно про себе заявила ледь не за століття пізніше.

Значна частина Закарпаття, включаючи Березьку жупу і, можливо, Земплинську, ввійшла до королівства Русі під час боротьби Лева з королем Ласлом IV Куном [Половцем] 1278–1279 рр. Новий король Андрій III в обмін на допомогу це визнав. Закарпатські землі Русь втратила на початку 1320-х рр.¹

Цікаво, що місцевий магнат Петро Петуня приблизно 1315 р. домовлявся про передачу угорської корони руському володареві². За «зраду» Карл Роберт позбавив його маєтностей у комітаті Земплин в січні 1317 – травні 1323 рр. Натомість їх отримав урядник Філіп Другет франко-італійського неаполітанського походження³. Саме тоді Русь, звідки походила Марія, дружина Карла Роберта, втрачає закарпатські землі. Доти Карл Роберт не почувався у безпеці, навіть переніс резиденцію до спокійнішого міста Темешвар (нині Тімішоара, Румунія) у Банаті.

За Лева Руське королівство досягло найбільших розмірів: Галицька, Волинська, Київська, Люблінська, Переяславська землі, володіння у Нижньому Подністров'ї, межиріччі Дністра і Пруту, на Закарпатті. До того ж, його васалами були турово-пінські князі.

¹ Войтович Л. Кордони Галицько-Волинської держави: продовження дискусії // Археологічні дослідження Львівського університету. 2015. Вип. 19. С. 43–104.

² Срока С. Чи існувала руська дружина угорського короля Карла Роберта на початку XIV століття? // Княжа доба. 2010. Вип. 3. С. 268–277; Волощук М. «Русь» в Угорському королівстві... С. 360–380.

³ Борбель З. та ін. Доба Другетів. С. 46–47, 67.

Лінія українсько-польського етнічного кордону в Карпатах XV–XVIII ст. уточнювалася нанесенням на карту католицьких, православних, греко-католицьких храмів, оскільки конфесійна ознака в основному дорівнювала тоді етнічній. Ця лінія співпадала з колишнім політичним кордоном Галицько-Волинської держави¹. Тільки північно-західну частину Саноцької землі колонізували поляки XV–XVI ст., а на південному сході Краківського воєводства українське населення стрімко зросло внаслідок пастушої колонізації XIV–XVI ст., органічно зливаючись українським ареалом північно-східної Словаччини.

Угорське населення в XIV ст. просунулось до лінії, що протягом XV–XVIII ст. слугувала українсько-угорським етнічним кордоном. Незважаючи на інтенсивні міграції, асимілювалися порівняно невеликі етнічні анклави. Подібне спостерігалось у північних частинах Буковини і Молдови, де руський (український) характер особливо підкреслено подорожніми нотатками XVI–XVII ст.

Від середини XV ст. подорожні частіше пересуваються з Угорщини в Польщу долиною Ондави, через Бардіїв і Дуклянський перевал. У с. Ладомирова, що на південних карпатських схилах, звели каштель 1458 р. для охорони шляху і митних зборів². Від 1408 р. м. Строків (за півтора десятка кілометрів південніше Ладомирова) теж збирало прикордонне мито.

Дискусійним є час появи на Закарпатті подільського князя Федора Корятовича³. Цей представник правлячого

¹ Ісаевич Я. Джерела про західні межі української етнічної території в період феодалізму // Український історичний журнал. 1968. №12. С. 78–84; Його ж. К вопросу о границах этнических ареалов в Карпатах в эпоху феодализма // Культура і побут населення Українських Карпат. Ужгород, 1972. С. 156–157; Його ж. Україна давня і нова. Львів, 1996. С. 63–74, 81–104.

² Ставровський О. Словацько-польсько-українське прикордоння... С. 53.

³ Офіцинський Р. Народні перекази Закарпаття. С. 53–57.

у Литві роду доводився родичем угорському королю Сигизмунду (правив 1387–1437 рр.). Втративши 1394 р. Поділля, Федір Корятович отримав у володіння Мукачево і комітат Берег.

Відтак місцевості, що опустіли після масштабної еміграції волохів на чолі з воєводами Богданом Водією 1342 р. і Драгошем 1359 р. у межі сучасної Молдови, заселили подільські русини (українці) – від 40 до 60 тис. осіб (7–8 тис. сімей), або значно менше. На жаль, невідомі деталі про їхнє переселення через гори.

Із давніми подолянками пов'язані сучасні говірки басейну Латориці та Боржави. Припускають, що писцем знаменитого Королівського Євангелія 1401 р. міг бути книжник, який приїхав разом із Ф. Корятовичем.

Ранній новий час

Прикметно, що на галицькій Гуцульщині вивчено й описано 37 ранньомодерних пам'яток – замків й оборонних дворів¹. Особливого значення набули прикриття та оборона транскарпатських шляхів, зокрема Татарського (Яблуницького) перевалу, котрий так назвали після спустошень кочівниками угорських земель 1593 р.

Тоді сильно постраждало прикарпатське прикордоння. Магнатський рід Куропатвів руками гуцулів небавом у стислі терміни звів муровану фортецю в с. Пнів біля м. Надвірна – наймогутнішу до появи Станіславського замку.

А влітку 1595 р. дві тисячі козаків на чолі з Семерієм (Северіном) Наливайком воювали проти турків «в Угорщині»

¹ Старожитності Гуцульщини. Джерела з етнічної історії населення Українських Карпат / гол. ред. М. Кугутяк. Т. 2. Городища, замки, осередки солевидобутку, давні транскарпатські шляхи. Івано-Франківськ, 2011. С. 65, 69.

в складі військ Максиміліана III Габсбурга. Повернулися вони додому через Мукачево і Самбір.

Українські Карпати переснували не тільки військові, а передусім торгівельно-економічні операції. У XVI ст. з польської державної солеварні в м. Долина (Руське воєводство) продавали в Угорщину сіль, яку перевозили 180 коней¹. У Польщі 1698 р. заборонили купцям, шляхті, духовенству привозити угорське вино, котре мали право доставляти лиш угорські торгівці на визначені склади.

Наприкінці XVI ст. Маковицький домен (близько півсотні сіл) внаслідок родинно-шлюбних стосунків належав волинському магнату Яну Острозькому, котрий 1601 р. продав його за 80 тис. дукатів родині Ракоці².

Саме на той час припадають перші згадки про носіїв прізвища Козак (із виразним етнічним характером – українським) на Закарпатті та Пряшівщині. Вони відомі вже від 1614 р. – спочатку стосовно мешканців містечок Тячів і Сигіт, які тоді належали до Трансильванського князівства³. Відтак протягом наступного століття число носіїв цього прізвища зростає. Низка їх проживала якраз у колишніх маєтностях князів Острозьких із центром у Зборівському (Маковицькому) замку.

Юрій III Другет, невдало воюючи з трансильванським князем Гавриїлом (Габором) Бетленом, вимушено перебрався у с. Ляшки Муровані (тепер Муроване, Львівська область). Найнявши козаків, він рушив проти Бетлена, якого представляв Юрій I Ракоці. Загони Другета розбили Ракоці 22

¹ Гошко Ю. Промисли й торгівля в Українських Карпатах XV–XIX ст. Київ: Наук. думка, 1991. С. 158–159, 165, 216, 219.

² Ставровський О. Словацько-польсько-українське прикордоння... С. 53.

³ Мороз В. Козаки і прізвище «Козак» на Закарпатті у XVII–XVIII століттях: між військовою, політикою і пошуками кращої долі // VII міжнародна наукова конференція «Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі». Київ: Ін-т історії України НАН України, 2021. С. 73–79.

листопада 1619 р. під м. Стропків, що нині в Словаччині за 30 км від Дуклянського перевалу.

Промовистим є і той факт, що в Ужгородській фортеці наприкінці 1683 – на початку 1684 рр. квартирували пів тисячі козаків, які поверталися додому після перемоги в знаменитій Віденській битві (вересень 1683).

Одначе густо поснували Українські Карпати не військові, а вівчарські стежки. Ведучи тваринницько-відгодівельне господарство, селяни щороку ходили за вівцями Гуцульщиною і Молдовою, а восени продавали надлишки. Львівське крайове управління 1804 р. дозволило торгувати худобою по обидва боки адміністративної межі із «землями корони св. Стефана». Спеціально визначили населені пункти і митниці, через які переганяли худобу на ярмарки Галичини і Закарпаття.

Такі обставини супроводили стійкі соціально-побутові та сімейно-шлюбні відносини по обидва гірські схили. Збереглася характерна духівниця 1650-х рр. – Стефана Мельника із с. Бітля, донедавна Турківського району (польською – Бутля – Butla). У ній мовиться про його пасербицю Пелагею, котра виховувалася на Закарпатті в свого діда Івана Поповича із с. Бистриця (вочевидь – с. Верховина-Бистра донедавна Великоберезнянського району, що за 25 км)¹. Дід видав онуку заміж у те саме с. Бітля з великим приданим – два воли, дві корови, кінь. Коли вона «вмерла без потомства», то її вітчим відповідно до звичаєвого права відібрав назад усе придане.

Тоді зв'язки в Українських Карпатах по обидва боки гірських хребтів виглядали вже не стільки торговельними, скільки набули виразних рис господарської взаємодопомоги і співпраці². Така особливість майже невідома в інших

¹ Гошко Ю. Населення Українських Карпат XV–XIX ст. Заселення. Міграції. Побут. Київ: Наук. думка, 1976. С. 110, 167–173, 176.

² Ставровський О. Словацько-польсько-українське прикордоння... С. 215.

країнах тої пори. Вона була виявом етнічної солідарності та мовно-культурної спорідненості руського (українського) населення регіону.

У першій половині XVII ст. почастишали прикордонні конфлікти, що призвели до призначення постійних австрійсько-польських комісарів, які принаймні раз у році зустрічалися і вирішували всілякі скарги про пригоди і суперечки¹. Надто надокучали розбійницькі ватаги на торгових шляхах і грабівницькі набіги на польські маєтки (бескидництво), за якими стояли, зокрема, магнати Другети з м. Гуменне.

Фактичними господарями Українських Карпат XVI–XVII ст., де сходилися кордони різних державних утворень – Австрії, Молдови, Польщі, Трансильванії – були пастухи на полонинах й озброєні опришки, які в першу-ліпшу хвилину «злітали» у долини для розбійницького промислу. Їхня народна назва – «чорні хлопці» – через чорний колір сорочки-мазанки з грубого домашнього полотна, яку опришок міг носити весь літній сезон.

Нерідко Карпати називають західноукраїнським Запоріжжям. У пониззі Дніпра козацькі осередки виникли на островах, а опришкам природними фортецями слугували неприступні гори. Вони маневрували і ховались від каральних експедицій в сусідніх країнах за принципом «гори і кордони – наші друзі побратими»².

Не дивно, що відпочинкові та мобілізаційні бази 1742–1745 рр. найвідомішого опришка Олекси Довбуша знаходилися на польсько-австрійському кордоні – околицях с. Ясіня, г. Стіг у Мармароському масиві, на возвеличеній опришківським фольклором Чорногорі (Свидова гора, Піп Іван Чорно-

¹ Ставровський О. Словацько-польсько-українське прикордоння... С. 313, 320, 326, 343–344, 350–351.

² Грабовецький В. Олекса Довбуш. Львів: Світ, 1994. С. 44-45, 66, 71, 79-80, 83, 91, 94, 111, 207, 242.

гірський) – глухий полонині Джерджя. Звівши хату-зимівку в Джерджі біля потоку і доправивши з Ясіня двома кіньми продовольство (борошно, пшоно), О. Довбуш провів зиму 1744–1745 рр. з дружиною та найближчими соратниками. Востаннє в Ясіня Довбуш перебував у червні-липні 1745 р., де замешкала його дружина.

У 1742 р. загін «смоляків» (польської гірської поліції) полковника Стефана Пшелуського атакував табір Довбуша на г. Стіг, проте ватажка не впіймав. Базу «смоляків» (півтори сотні осіб) розташували у с. Перерослі біля м. Надвірна. Звідси загін Пшелуського пробирався в гірські закутки, розшукуючи опришків. За добру платню «смоляками» ставали горяни – дрібні шляхтичі, заможні селяни, панські слуги, опришки-дезертири. Вони знали місцевість і відстежували рух опришків за повідомленнями конфідентів.

Принагідно польські та молдовські правителі уклали договори і створювали двосторонні комісії для припинення сваволі на польсько-молдовському прикордонні. 1547 р. вони домовилися про негайне покарання спійманих опришків – «на місці». Решту втікачів повертали в країну походження, не зволікаючи.

Польський король доручив шляхті 1618 р. закрити наглухо («зарубати, замести, закинути») карпатські комунікації – «всі броди, шляхи, переходи, стежки», якими зазвичай їздили возами і кіньми верхи, ходили пішки. Прикордонній варті поставили завдання нікого не пускати в Польщу. Втім, міграція селян польсько-австрійським, польсько-трансильванським і польсько-молдовським прикордонням тривала, приміром, 1714 р. гуцули з Рахова і Довгопілля «прийшли до Жаб'єго [сmt Верховина Івано-Франківської області] і там проживали»¹.

¹ Грабовецький В. Гуцульщина XIII–XIX ст. Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1982. С. 44, 60–64, 93.

У січні 1657 р. військо трансильванського князя Юрія II Ракоці, союзника глави козацької держави гетьмана Богдана Хмельницького, перейшло гори і діяло в напрямках Перемишля і Львова. У червні того ж року польське військо князя Юрія Себастьяна Любомирського провело нищівну відплатну акцію на Закарпатті, спустошивши маєтки Ракоці – Мукачівський домен, включно з містами Мукачево і Берегово.

До повстання угорських феодалів спадковий князь Трансильванії, колишній жупан комітату Шаріш Ференц II Ракоці (1676–1735) приєднався, коли антиавстрійський виступ профінансував французький король¹. Ракоці перейшов із Речі Посполитої в австрійські володіння 16 червня 1703 р. карпатським перевалом між селами Климець і Верб'яз (нині там пролягає адміністративна межа між Львівською та Закарпатською областями). Він очолив повсталих трьома тижнями пізніше нищівного розгрому куруців (так називалися повстанці). Урядовий австрійський військовий загін (лабанці) графа Шандора Карольї розбив їх біля с. Довге (тепер Хустський район) 7 червня 1703 р. Загинули півтори сотні бійців.

У с. Нижні Ворота загін Ракоці досяг семи сотень погано озброєних піхотинців і до півсотні кавалеристів, а біля Мукачева – вже до 3 тис. осіб. Здобути Мараморош йому підсибили французи (чотири роти піхотинців і два ескадрони кінноти). Врешті австрійці перемогли. Остання твердиня куруців – Мукачівський замок здався в червні 1711 р.

Фінальна битва на Закарпатті з татарами відбулася в серпні 1717 р. Після чергової турецько-австрійської війни частина їх із полоненими (близько 8 тис. осіб) поверталася з угорського походу через Ясіня в Крим. Організаційним хистом відзначився колишній запорозький козак Юрій Подерей. Спочатку

¹ Офіцинський Р. Народні перекази Закарпаття. С. 61–63.

гуцули зробили засідку між Квасами та Ясіня у вузькій ущелині Тіснини-Двері біля р. Тиса, із скал спустивши каміння і дерева. Бій продовжився на Леваді, в центрі Ясіня. На північних карпатських схилах – в урочищі Пробої, де с. Татарів (Івано-Франківська область), залишки орди розбіглися. Відтоді шлях з боку Ясіня закарбувався як Татарський перехід.

Австрійсько-польське прикордоння в Українських Карпатах залишалось неспокійним аж до першого поділу Речі Посполитої. «Угорські розбійники» нападали на шляхетські маєтки, грабували майно, переганяли худобу, підмовляли тікати селян і двірських слуг. До того ж, гірськими стежками блукало чимало селян-утікачів і дезертирів із війська, що погіршувало криміногенну обстановку.

У другій половині XVIII ст. Українськими Карпатами проходили важливі шляхи караванно-ярмаркової торгівлі між окремими регіонами монархій Габсбургів і Романових. До ліквідних товарів належали угорське токайське вино, з одного боку, тканини, хутро, книжки з українського Лівобережжя – з іншого. Так, на Закарпаття і Трансильванію завозили книжкову продукцію через Ясіня, а бардіївський купець Степан Ганчевський навіть кредитував київських партнерів: Москаленку позичив 90 крб під заставу його двору за Кожем'яцькими воротами на Подолі в Києві 1765 р.¹

Інтенсивна книготоргівля через карпатські перевали є відмітною рисою XVIII ст. Намісницька рада в Будині (Будапешті) в січні 1725 р. заборонила управителям (февішпанам) Березької, Земплинської, Ужанської, Шариської жуп на перевалах пропускати без паспорта подорожніх. Окремо заборонялося мукачівському греко-католицькому єпископу видавати руським (українським) священникам паспорти,

¹ Шульга І. З історії економічних зв'язків між Лівобережною Україною та Угорщиною в XVIII ст. // Українсько-угорські історичні зв'язки. Київ: Наук. думка, 1964. С. 241–247.

щоби зменшити їхні стосунки «за бескидами», обмежити обмін суспільними ідеями, релігійною, навчальною, художньою літературою.

У серпні 1726 р. цензорам (римо-католицьким єпископам) наказали перевіряти кожну привезену книжку. Рівно за рік австрійський цісар зобов'язав прикордонників і митників у Карпатах вилучати нецензуровані книжки¹. Мукачівський єпископ мусів заборонити священникам і мирянам користуватися такими. У квітні 1728 р. митний комендант затримав на перевалі в Ужку двох російських купців із м. Владімір, конфіскував і відправив з Ужгорода до Відня 530 примірників разом із книгоношами. Вони повідомили, що півтора десятиліття щорічно безперешкодно привозили в регіон різні видання. Російське посольство домоглося, щоб їм повернули весь товар.

У 1801 р. за вказівкою єпископа в кожній греко-католицькій церкві провели бібліотечну інвентаризацію. Виявилось, що на Закарпатті були представлені всі українські та російські видання 1711–1770 рр. Лише впродовж 1757–1770 рр. конфіскували 3370 книг на суму 100 тис. флоринів. У лютому 1770 р. три московські купці перевезли через гори чотири вози книжок. У Галичині лютувала чума, тому на польсько-австрійському кордоні варту підсилили військом. Усе ж, книгоноші добралися в Ясіня, де їх затримали і повідомили по субординації австрійську правительку Марію Терезію. Справу розглядали півроку в Братиславі (центрі провінції) та Відні (столиці держави). Затриманих звільнили за клопотанням російського посла, а конфісковане їм повернули за викуп – 4 тис. флоринів.

Після 1770 р. взагалі заборонили до Австрії привозити українські та російські книжки, оскільки у Відні заснували

¹ Лелекач М. Культурні зв'язки Закарпаття з Україною і Росією в XVII–XVIII ст. // Наукові записки Ужгородського державного університету. 1954. Т. 9. С. 141–164.

слов'янську друкарню Осипа Курцбека. Аби вона не мала конкуренції, вилучали привізні видання. Проте надалі привозили контрабандою та поширювали контрафактну книжкову продукцію, начебто «віденську».

У локальній хроніці «Літопись Гукливіська», яку 1783 р. продовжив Михайло Грігаші (1758–1823), парох гірського села Гукливий (донедавна Воловецький район), зауважено дві знаменні події 1770 р. З обох боків Верецького перевалу («на Бескиді») стояла посилена варта, що ніхто не міг без дозволу перейти, хіба перелетіти птахом¹. Польські конфедерати, тікаючи від росіян («пред москалі») «аж до Верецьких», затіяли перестрілку й убили на блокпості вартових – цивільних і військових («побити и катуне и вартоші»). На одному з постів стерегли перевал російські солдати.

У XVIII ст. поширився промисловий лісосплав (мольовий та в плотах), що завдав шкоди довкіллю. Адже потребував густої мережі гідротехнічних споруд – гребель водозбірників, низьконапірних водопідійомників, «решіток» (виловлювачів колод). Звели їх за проектами і під керівництвом переважно німецьких інженерів.

Перше в Українських Карпатах штучне водосховище збудували 1724 р. на потоці Стебний, правій притоці р. Лазещина, що теж права притока Чорної Тиси². Його об'єм – 35 тис. куб. м води. Подібний водозбірник – на Чорній Ріці поблизу с. Синевирська Поляна (донедавна Міжгірський район) – унікальний Музей лісу і сплаву, який частково зруйнувала катастрофічна повінь 1998 р. Лісосплав припинили на всіх закарпатських річках 1954 р., а на прикарпатських (Черемош) – 1979 р.

¹ Угроруські літописні записки // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові. 1911. Т. CIV. С. 73-82.

² Глушко М. Шляхи сполучення і транспортні засоби в Українських Карпатах другої половини XIX – поч. XX ст. Київ: Наук. думка, 1993. С. 181–183.

«Довге ХІХ століття»

Для будівництва доріг в Українських Карпатах австрійський уряд 1775 р. утворив окрему дирекцію, а 1778 р. постановив, що селяни з усіх поселень у радіусі двох миль мусять трудитися дорожніми робітниками безоплатно в рахунок шарварку. 1775 р. вирішили звести державний тракт від Мукачева через Верецький перевал до Львова, 1785 р. – від с. Ясіня через Яблуницький перевал до м. Делятин, 1796 р. – від Ужгорода через Ужоцький перевал до м. Старий Самбір, 1853 р. – від м. Долина через Торунський перевал до м. Хуст (будували два десятиліття місцевими силами)¹.

Станом на 1840 р. основні карпатські шляхи забрукували, в т. ч. через Верецький та Ужоцький перевали.

Доти бездоріжжям добиралися в Ужгорода до с. Ужок десять днів, а пошту з Мукачева до Львова возили кружним шляхом через м. Кошіце – Віденським трактом. Регулярний зв'язок через Верецький перевал скоротив час доставки відправлень від Мукачева до Львова до двох днів. Уздовж маршруту відкрили поштові станції в селах Поляна, Нижні Ворота, Климець, Козьова та в м. Сколе.

До 1903 р. за користування державними трактами подорожні сплачували мито на «рогачках». Вони траплялися від с. Климець (Верецький перевал) до м. Стрий в середньому кожні 16 км.

Одночасно обидва схили Карпат сполучали десятки невпорядкованих польових шляхів. Вододільну лінію між Ужоцьким і Торунським перевалами разом із трьома державними трактами перетинало щонайменше півтора десятка доріг.

¹ Глушко М. Шляхи сполучення і транспортні засоби в Українських Карпатах... С. 22–28.

Подорожуючи Карпатами, згаданий Яків Головацький довідався, коли 2 серпня 1839 р. перейшов плаєм на Закарпаття поблизу г. Говерла у с. Луги, що через місцеву митницю гуцули сіл Жаб'є і Криворівня перевели півтори сотні коней з бринзою (по дві бербениці [посудини по 20–25 л] на кожному коні) на ярмарок у м. Сигіт.

На той момент минулорічну (1838) руйнівну повинь спричинило вирубування довколишніх лісів («коли на полянах сонце розігріє сніг – він швидко тане»)¹.

Якраз дорога на Верецький перевал із закарпатського боку пролягала зручними берегами Латориці. Оскільки річка часто підмивала береги, то її доводилося переходити. Усіх бродів Латорицею налічували чотири десятки. У м. Сколе тоді містилися великі склади угорського вина, засновані давніше.

У березні 1848 р. в межах нинішньої Угорщини спалахнула антигабсбурзька революція. Сформована нашвидкуруч угорська армія чисельно переважала австрійську, проте їй бракувало підготовки, злагодженості, дисципліни.

Угорці склали лише третину населення «земель корони св. Стефана», а їхні лідери були проти національної рівноправності. Хорвати, німці, румуни, словаки, закарпатські українці, налякані угорським шовінізмом і великодержавством, заявили свої національні інтереси і прирекли угорську революцію нарівні з контрзаходами Габсбургів і російською інтервенцією².

Місцеві слов'яни хилились до Австрії та Росії, а не до тимчасово поновленої Угорщини. Її Верхньотисянська армія (20 тис. осіб) обороняла низовинні дороги до карпат-

¹ Подорожі в Українські Карпати / упоряд. М. Вальо. Львів: Каменяр, 1993. С. 32, 58–59, 61.

² Виноградов В. Венгерский поход И.Ф. Паскевича 1849 г.: легенда и действительность // Новая и новейшая история. 2000. №3. С. 80–96.

ських перевалів від м. Кежмарок на р. Попрад (Словаччина) лишень до Хуста і Сигота. Адаже гори зручні для партизанів, а не для чисельних військ серед неприхильного населення.

Російське експедиційне військо рухалося з українських правобережних губерній галицькими теренами до Львова трьома групами. Перша – через Радивілів, Золочів, друга – Волочиськ, Тернопіль, третя – Гусятин, Золочів. Далі вони маршували в напрямку Кракова і Дуклянського перевалу. Охороняти галицький тил доручили десятитисячному корпусу.

Російська армія чисельністю 163 тис. осіб почала перехід Дуклянським перевалом 2 червня 1849 р. за участі царя Миколи I, його сина Костянтина і генерал-фельдмаршала Івана Паскевича, за походженням українця з Полтавщини. У с. Змигород (Лемківщина), за 30 км до перевалу, їх зустріли сотні горян¹. Побачивши імператора, вони стали на коліна, а греко-католицький священник підійшов із хрестом у руках. Під радісні вигуки цар поцілував хреста, проїхався австрійською територією і повернувся у Варшаву.

Угорці не чинили сильного спротиву. Вже 13 червня штаб І. Паскевича розташувався у Кошіце. Оскільки обози відстали в Галичині, російські солдати через обмаль продовольства і фуражу спустошили околиці, реквізуючи навіть необмолочене зерно. У перший місяць інтервенції серед них виявили до 15 тис. хворих холерою. Ця епідемія стала лихом усієї Росії – захворіло 1 млн 700 тис. осіб. Із них 700 тис. померло.

Угорська армія капітулювала 1 серпня 1849 р. в Трансильванії за сто кілометрів південніше від м. Орадя, де перебував штаб Паскевича. За два тижні російських військам наказали повернутися додому.

¹ Ореус И. Описание Венгерской войны 1849 года. Санкт-Петербург, 1880. С. 150–151.

Мукачівський замок саме обороняли чотири угорські роти (361 солдат), що мали 36 гармат, 600 рушниць, 12 тис. куль, місячний запас їжі. Неподалік, біля с. Великі Лучки, отаборилися 13 тис. росіян. Після тижня перемовин 26 серпня 1849 р. в замок, що здався, увійшла російська рота¹. Наступного дня тут австрійці вивісили свій прапор, а замкові ключі росіяни відвезли у Санкт-Петербург.

Придушення угорської революції коштувало Росії 60 млн рублів і 12 тис. загиблих. Із них лише тисяча полягла в боях. Бо 7,8 тис. російських солдат померли від холери, або 5% хворих, ще 3,1 тис. – від інших хвороб².

Інформативним джерелом є подорожні нотатки російського військового письменника Михайла Ліхутіна, який служив офіцером для особливих доручень при штабі 4-го корпусу. Він докладно описав рух російських військ через Дуклянський перевал, Бардіїв, Пряшів, Кошіце, Дебрецен, Мішкольц у Трансильванію та повернення звідти через Дебрецен, Мукачево, Поляну, Нижні Ворота, Климець, Стрий³.

За його спостереженнями, від Мукачева до перевалу жили суцільно слов'яни, які виглядали бідніше угорців. Їхні покриті соломою житла були схожі «на наші малоросійські хати». Свою бідність вони пояснювали безмаєтністю, оскільки вся земля, на якій жили і яку обробляли, належала їхнім поміщикам. У с. Поляна бідні та боязкі «слов'яни руського племені» мешкали в курних хатах. Відтак гори ставали крутішими і суворішими, значно вищими, ніж від Дуклі до Кошіце.

На передостанньому переході до перевалу М. Ліхутін побачив перериту в багатьох місцях дорогу, завалені вели-

¹ Ореус И. Описание Венгерской войны 1849 года. С. 354.

² Ореус И. Описание Венгерской войны 1849 года. С. 551.

³ Лихутин М. Записки о походе в Венгрию в 1849 году. Москва, 1875. С. 55–84, 268–274.

чезними деревами узбіччя протягом кількох кілометрів. Його вразив обсяг даремної праці, що не принесла угорцям жодної користі. Вони очікували російське вторгнення цим шляхом і загородили його. Натомість поблизу Дуклі не зробили і десятої частки того, що нижче Верецького перевалу. Почасти тому, що всі штучні перепони легко обійти дорогою з Дуклі, де гори пологіші, а долини ширші.

Останнім закарпатським поселенням, де ночували російські солдати, було с. Нижні Ворота. Звідти дорога стрімко піднімалася на головний хребет, де проходила адміністративна межа «земель корони св. Стефана». Із найвищої точки відкрився чудовий краєвид у долину, в якій хати ледве виднілись, а за кілька хвилин ходьби починалося перше галицьке село Климець. Його угорці тоді повністю розорили, а частину спалили. Уцілили півтора десятка курних чорних хат із кіптявою всередині, розкидані по горах неблизько одна від одної. Остання колона 4-го корпусу тут пройшла 5 вересня 1849 р.

Як примітив М. Ліхутін, за один перехід до м. Стрий гори скінчилися. На хвилястій рівнині виднілися засіяні поля. Села стали багатшими. Наприкінці вересня 4-й корпус перетнув австрійсько-російський кордон і заквартирував у Волинській та Подільській губерніях.

У 1849–1850 рр. перевали з галицького боку охороняли австрійські військові та батальйон руських (українських) гірських стрільців¹. Лояльні до австрійського імператора місцеві селяни створили дієву оборонну організацію за схемою: розвідка – атака (напад) – пафифікація (умиротворення) угорських повстанців.

Описано випадок, коли командир (капітан) австрійського гарнізону м. Косів відправив у Жаб'є (сmt Верховина)

¹ Див.: Кревецький І. Руська самооборона на галицько-угорським пограничю. 1848–1849. Львів: НТШ, 1912. XII+83 с.

розвідника, щоби перейшов «за гори в Угорщину», тобто на закарпатську Гуцульщину¹. Угорці спіймали вивідувача, та він утік. Два угорські переслідувачі пустилися навздогін. Їх затримали у с. Буркут (нині нема жителів) і доправили в м. Коломия.

Тим часом поширилися чутки про угорський наступ у Галичину. У разі небезпеки у гірських селах наказали дзвонити в дзвони, виставили чуги – сигнальні дозори. Коломию завбачливо покинули чиновники, багатії, шляхта. У гори відправили військові підрозділи, загони гірських стрільців із числа гуцулів, посилили сторожову службу на перевалах.

Ясінянські гуцули така само виступили проти режиму Л. Кошута через його шовінізм. Це розповів лісовий службовець Ігнатій Ердевш у спогадах «Ясіня в 1848–1849 роках» в угромовній газеті «Мараморош» (1898 р., ч. 20)². Ясінянці висунули народного трибуна Івана Пластуняка (Пластуна) із заможної родини лісових підприємців. Він у гуцульській ноші пересувався конем, гасив протидію мадярофілів, до яких належав і греко-католицький парох Романець. Навіть вивіз його на полонину Шису, де протримав у колибі три тижні.

Після відходу з Ясіня угорських гонведів (солдатів) у липні 1849 р. Іван Пластуняк повністю узяв у свої руки управлінські віжки: організував охорону правопорядку і кордону, мобілізував населення на відбудову комунікацій. Співпрацював із російським військом, яке 19–24 липня 1849 р. перебувало в Ясіня і покинуло його перед угорським наступом. Вночі 25 липня Пластуняк із соратниками і російськими вояками роззброїв атакуючий підрозділ гонведів. Полонених і затриманих угорських державних службовців перевів через пере-

¹ Грабовецький В. Гуцульщина XIII–XIX ст. С. 131.

² Офіцинський Р. Народні перекази Закарпаття. С. 158–159.

вал і передав представникам російської армії, що прийшла на допомогу Габсбургам.

Після дуалістичної угоди 1867 р. українські землі монархії Габсбургів, будучи в межах однієї держави, опинилися фактично в двох країнах, розділених адміністративно-політичними і митно-прикордонними бар'єрами. Українські Карпати належали повністю Австро-Угорщині: Галичина і Буковина безпосередньо підлягали Відню, а Закарпаття – Будапешту.

Хоча між австрійською та угорською частинами перехід адміністративної межі фактично не обмежували, проте в Будапешті намагалися зупинити взаємні контакти українського населення по обидва боки Карпат. Так, в Ясіня прикордонна поліція забороняла їздити возами у Галичину, м. Коломия, на свята не пускала до родичів у сусідні села Ворохту, Яблоницю, Татарів. Одного разу завернули весільну процесію. Поскаржившись окружному начальнику, молодий з Ясіня привіз таки наречену з Ворохти¹.

Привезені з Коломиї книжки, журнали, газети митники-угорці конфісковували. Однаково видання Львова, Коломиї, Чернівців потрапляли контрабандою на закарпатську Гуцульщину, оскільки їх на залізничній станції Ясіня вилучали. Із Ворохти в Ясіня українські книжки, календарі, журнали, газети («Громадський голос», «Діло», «Неділя» та ін.) переправляли потайки вночі.

Українці-бойки активно торгували через Карпати. Чимало мешканців с. Верхне Синьовидне (донедавна Сколівський район) від 1770-х до 1914 рр. творили 5–7 родинних купецьких компаній (600–700 осіб)². Ще до будівництва залізниці Львів–Будапешт (1880-і рр.) на Закарпаття і далі в Угорщину

¹ Ключурак С. До волі. Нью-Йорк: Карпат. Союз, 1978. С. 30–31, 57–58.

² Матисьякевич З. Бойківське чумацтво // Жовтень [Львів]. 1977. № 3. С. 113–118.

вони вирушали валками по 10–20 возів, подорожуючи 7–10 днів. Коли появилися залізниці, то орендували цілі вагони як у потягах міждержавного чи міжрегіонального сполучення, так і приміського.

Упродовж сезону (травень–грудень) бойківські чумаки заповнювали регіональні (галицький, буковинський) та російський ринки овочами і фруктами. Для самозахисту озброювалися пістолями (пістолетами), знали, крім рідної, німецьку, польську, румунську, угорську мову і часто виконували роль посланців. Їхній трудовий рік поділявся на сезони: черешневий (травень–червень), овочево-фруктовий (червень–липень), виноградний (вересень–жовтень), сухофруктовий (листопад–грудень).

Асортимент товарів і географія перевезень вражали: черешні (рівнинне Закарпаття і Словаччина, міста Дендеш, Єгер, Кечкемет), абрикоси, квасоля в стручках, капуста, полуниці, огірки, рання картопля (Південна Угорщина), сливи, виноград (Дендеш, Єгер), яблука, волоські горіхи (Буковина, Галицьке Поділля, Покуття), апельсини (Італія), сухофрукти – каштани (марени), турецькі горіхи, фініки, інжир, лимони, банани з фруктово-овочевих бірж Герца і Трієста.

Карпатське чумакування привело на світ цілу фольклорну традицію, пісенні взірці якої записані впродовж «довгого ХІХ століття». Як-от:

*Ой поїхав мій миленький
На Веньгри з пшеницев,
Лишив мене дівчинов,
Застав молодицев.*

Іван Вагилевич із «Руської трійці» почув і таку коломиїрку¹:

¹ Вагилевич І. Бойки, русько-слов'янський люд у Галичині // Жовтень. 1978. № 10. С. 117–130.

*Ой заспівай, сивий пташку,
Та в зеленім вершку,
Ой не буду у сій землі,
Піду на угерску.*

Коли планували одну з транскарпатських залізниць (пролягла через тунелі поблизу Верецького перевалу), то визначили станцією спільного з'єднання Лавочне – за 8 км від адміністративної межі Королівства Галичини і Володимирії та «земель корони св. Стефана». Спочатку 1885–1887 рр. звели колії на ділянці Стрий–Бескид (71 км). У 1905 р. збудували частину іншої залізниці – вбік Ужоцького перевалу: Львів–Самбір–Сянки.

На перегоні Бескид–Скотарський прорубали чотири тунелі протяжністю понад 3 км (350 м, 400 м, 500 м, 1800 м). Біля колій зводили житлові будиночки – бохтарні – для залізничників на певній відстані. У краєзнавчому обігу перекази про те, що проектували і керували роботами італійські та німецькі інженери. Головний інженер (італієць) тунельного будівництва нібито навіть застрелився від сорому, оскільки підземні робітники, які прокладали тунель з обох сторін, не зустрілися у визначений час¹. Наступного дня вони виконали поставлене завдання з відхиленням на кілька десятків сантиметрів.

Спорудження залізниці на Рахівщині розпочали в 1870-х рр., а завершили 15 серпня 1895 р. Аби вчасно її закінчити, а це 77 км, у квітні-вересні 1894 р. задіяли 14,3 тис. робітників, або на 1 км – 186 осіб. Суміжну лінію Вороненка–Надвірна–Станіслав відкрили на дев'ять місяців раніше – 19 листопада 1894 р. Найдовший 1300-метровий тунель у межах Зиміро-Вороненківського перевалу рили з обох боків. За переказом, у визначений час зустріч не відбулася. І так само проєктант

¹ Бігарій Й. Село біля тунелів // Срібна Земля – Фест. 2005. 22 грудня. С. 12.

(теж італійський інженер) начебто застрелився. За день обидві групи зустрілися, похибка була незначною¹. Як бачимо, йдеться про типовий фольклорний сюжет.

Загалом же на будівництві працювало кілька тисяч спеціалістів з різних куточків Європи, зокрема італійці. Не всі повернулися додому в Італію, бо залишилися обслуговувати залізничну гілку. У римо-католицькій церкві с. Ділове (Рахівський район) досі відправляють панахиди в честь предків-італійців.

Як часто йдеться, італійські спеціалісти 1886 р. під час будівництва залізничного мосту припустили, що саме поблизу Ділового знаходиться географічний суходільний центр Європи. Учені Віденського військово-географічного інституту підтвердили розрахунки італійців. Навесні 1887 р. тут, на березі Тиси, звели кам'яну стелу висотою 1,5 м, де написали латиною: «Вічне (центральне) місце. Дуже точно приладом, виготовленим в Австрії та Угорщині, зі шкалою меридіанів і паралелей, для Європи встановлено. 1887». Скептики кажуть, що мовиться лише про геодезичний знак для сейсмічно стійкої зони, а загалом таких знаків-пірамід в Австро-Угорщині встановили сім – винятково для топографічних цілей.

Адміністративна межа не розділила й українців-лемків. Під час масової еміграції кінця XIX – початку XX ст., користуючись незнанням угорської мови галицькими урядовцями, тисячі переселенців із Пряшівщини від'їжджали через Галичину з «редією» – паспортом для худоби². Характерно, що еміграційна лихоманка в Українських Карпатах більше вразила бойків і лемків, ніж гуцулів. За спостереженнями Степана Клочурака (очолював Гуцульську Республіку 1918–1919 рр.), з Ясіня, де проживало до 10 тис. осіб, виїхали лише

¹ Офіцинський Р. Народні перекази Закарпаття. С. 112–113.

² Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. Т. 1. Братислава–Пряшів: Слов. педаг. вид-во, 1990. С. 23.

два гуцули: один убив жандарма-угорця, інший на недозволеному полюванні смертельно поранив лісника¹.

Упродовж «довгого ХІХ століття» екстенсивно освоювали карпатські природні ресурси. Лісові масиви Закарпаття 1870–1912 рр. зменшилися на 140 тис. га, або на 15% від загальної площі. На початку ХХ ст. з Українських Карпат вивозили щорічно 6–8 млн куб. м лісу і пиломатеріалів². По обидва боки деревину переробляли десятки державних і приватних лісопилень, лісохімічних заводів. Сотні кілометрів вузьколіїних залізниць поєднали лісові гущі з деревообробними підприємствами.

Новітня доба

Про мінливі настрої місцевого населення в Першу світову війну свідчить факт, що 238 жителів Воловецького округу весною 1915 р. добровільно покинули рідний край з російськими військами, що відступили³. Доти вони, здолавши карпатські перевали, у вересні–жовтні 1914 р. оволоділи частиною Закарпаття і Пряшівщини⁴. Після відходу росіян австро-угорська влада ув'язнила щонайменше 800 українців-горян за русофільство.

Насамкінець Першої світової війни виникла Народна рада в Ясіня, znana з ласки чеських і польських публіцистів як Гуцульська Республіка⁵. Вона проіснувала півроку, взає-

¹ Ключурак С. До волі. С. 59.

² Глушко М. Шляхи сполучення і транспортні засоби в Українських Карпатах... С. 15.

³ Ванат І. Нариси... Т. 1. С. 33.

⁴ *Дет.*: Офіцинський Р. Перша світова війна на Закарпатті // Тисячоліття – Millennium. 2015. Вип. 2. С. 50–67.

⁵ *Дет.*: Офіцинський Р. Гуцульська Республіка // Календар краєзнавчих пам'ятних дат на 2018 рік. Ужгород, 2017. С. 146–153.

модіючи із Західноукраїнською Народною Республікою та Українською Народною Республікою. Судячи з тогочасних рішень представницьких зібрань у Сиготі, Хусті, Любовні, Пряшеві, на південних схилах Українських Карпат панували соборницькі настрої в унісон усеукраїнським.

За рішенням Паризької мирної конференції 8 серпня 1919 р. Закарпаття тимчасово поділили на окупаційні зони Румунії та Чехословаччини. Демаркаційна лінія між ним відображена у документах Державного архіву Закарпатської області (фонд 13, опис 6, справа 7, аркуші 1–4; ф. 283, оп. 2, спр. 3764, арк. 3), що заслуговують окремої студії¹.

Румунія розпочала окупацію Закарпаття силами 8-ої єгерської дивізії 16 квітня 1919 р. двома напрямками: зі сходу (Сигіт–Тячів–Хуст) і півдня (Сату-Маре – Берегово). Її представники в червні 1919 р. припинили діяльність Гуцульської Республіки за прочехословацьку позицію.

Чехословаччина від 27 квітня 1919 р. наступала двома дивізіями в трьох напрямках з Ужгорода: на Мукачево, Перечин, Чоп. 27 квітня румунські війська зайняли Берегово й окупували комітати Мараморош й Угоча повністю, Берег частково, а чехословацькі 28 квітня – Мукачево, решту комітату Берег (Свалява, Воловець), ще раніше весь Унг.

З утворенням краю Підкарпатська Русь (майже співпадає з площею сучасного Закарпаття) місцеві політики і громадські діячі гучно висловлювали невдоволення встановленими адміністративними межами, за якими опинилася значна частина українських етнічних земель, передусім Пряшівщина².

¹ Шляхом Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за національне і соціальне визволення та возз'єднання з Радянською Україною. Т. 1. Ужгород: Закарпат. обл. вид-во, 1957. С. 500.

² О несправедливих границях Підкарпатської Руси; В новостях: чесько-румунська погранична комісія // Русин [Ужгород]. 1923. 14 червня; Календар «Просвіти» на 1995 рік. Ужгород, 1995. С. 161.

Наприкінці вересня 1919 р. в Празі засідала словацько-українська комісія з розмежування – «визначення кордону»¹. Словацькі інтереси відстоювали депутат парламенту Ігор Грушовський, редактор Йозеф Шкультети, професори – етнограф Карел Хотек і географ Віктор Дворський. Закарпатоукраїнська делегація – адвокат Антон Бескид (губернатор Підкарпатської Русі 1923–1933 рр.), викладач Пряшівської вчительської семінарії Омелян Невицький, директор Ужгородської вчительської семінарії Августин Волошин, військовий картограф майор Євген Пуза. Із проектом врегулювання спірних питань виступив А. Бескид. Проте офіційна Прага підіграла Братиславі.

Тоді ж виникла вперта суперечка про делімітацію кордону між Польщею та Чехословаччиною в Західних Карпатах на трьох ділянках (Тешен, Опава, північний Спіш – Ждяр, Яворина). Спочатку 27 вересня 1919 р. Рада союзних держав на Паризькій конференції вирішила провести плебісцит, але компромісне розмежування встановила конференція послів союзних держав 1920 р.

Згодом спірну частину (Заолжя) Польща анексувала за сумнозвісною Мюнхенською угодою (1 тис. кв. км) і Першим Віденським арбітражем (північний Спіш і північна Орава, 266 кв. км), що невдовзі окупували Німеччина (Заолжя) і незалежна Словаччина. По Другій світовій війні польсько-чехословацький кордон однаково поновили станом на 1920 р.

Армії придунайських держав Чехословаччини, Угорщини, Югославії, Болгарії, Румунії міжвоєнного періоду викликали інтерес у політичного і господарського керівництва СРСР не менший, ніж збройні сили Німеччини, Австрії, Італії². Надто, коли 13 березня 1936 р. чехословацький парламент ухвалив закон про оборону держави.

¹ Ванат І. Нариси... С. 90–93.

² Липшай З. Борьба империалистов в Дунайском бассейне. Москва: Гос. соц.-экон. изд-во, 1939. С. 184–187.

Через постійні порушення кордону з німецького боку Чехословаччина у листопаді 1936 р. створила єдину прикордонну охорону. Вона складалася з підрозділів армії, жандармерії, митної служби і нараховувала близько 10 тис. осіб. Загалом у чехословацькому війську тоді служили 202 тис. осіб. Прикордонній охороні Чехословацької Республіки надали авіаційні та моторизовані частини. У липні 1938 р. в цій країні через німецьку загрозу ввели загальну трирічну військову повинність.

Для порівняння. Станом на 1932 р. Угорщина мала армію чисельністю 100 тис. осіб, воєнізовану жандармерію – 15 тис. осіб, прикордонні загони – 8 тис. осіб.

Міністр без портфеля в уряді Підкарпатської Русі Степан Фенцик у жовтні 1938 р. переймався встановленням справедливого кордону між словаками і «руськими» (українцями) – між словацькою і підкарпаторуською автономіями. Він вимагав приєднати на підставі самовизначення до Підкарпатської Русі «всю територію від Ужа по татранський водорозділ»¹. Аргументував таку вимогу історичними, етнографічними, статистичними, лінгвістичними, економічними, адміністративними, релігійними даними. Вони торкалися Собранецького, Снинського, Ганушевського, Меджилабірського, Строківського, Північно-Бардіївського округів, де проживали руські (українські) етнографічні групи – лемки, цотаки, сотаки.

Після Першого Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р., за яким частину Підкарпатської Русі площею понад 1,5 тис. кв. м і населенням близько 174 тис. осіб передали Угорщині засідала угорсько-чехословацька делімітаційна комісія в Будапешті. До чехословацької делегації ввійшли чотири представники крайового автономного уряду – Едмунд Бачин-

¹ Фенцик С. Къ вопросу установления границы между словаками и русскими // Нашъ путь [Ужгород]. 1938. 20 октября. С. 2.

ський, Юлій Брацайко, Микола Долинай, Іван Рогач. Їхнім фактичним очільником став Ю. Брацайко, юрист за фахом.

На цій комісії розглянули низку питань щодо комунікацій (чільну увагу приділено вільному залізничному рухові, надто за маршрутом Хуст – Прага) та переселень, пов'язаних із новим розмежуванням. У місцевостях, що перейшли Угорщині, чехословацькі потяги мали курсувати із зачиненими вагонами і без зупинок. Про це домовились 23 грудня 1938 р., а нові правила набували чинності 9 січня 1939 р. Про роботу делімітаційної комісії Ю. Брацайко детально звітував крайового уряду і в пресі¹. Її робота не була завершена, з перервами тривала понад чотири місяці аж до військового вторгнення Угорщини в Карпатську Україну.

В Українських Карпатах міжвоєнний чехословацько-польський кордон стерегла охорона, що підлягала міністерствам фінансів своїх країн, але неоднаково називалася: чехословацька – фінансова, а польська – прикордонна. Чехословацьчина і Польща 1925 р. підписали конвенцію про прикордоння. Зокрема, визначили прикордонну смугу завширшки 15 км, пункти переходу кордону за платними паперовими перепустками: польська двотижнева одноразова блакитна коштувала 50 грошів, піврічна постійна біла і річна господарська червона – по 3 злотих.

Польське консульство в Ужгороді відкрили 1 липня 1928 р.² Його очільник завербував провідного русофіла Степана Фенцика – псевдо «Доктор Русинський», котрий на польські гроші видавав газети, створив 1935 р. Російську національно-автономну партію і вів виборчі кампанії. Угорщина мала фаворитом керівника партії «Автономний землеробський

¹ Брацайко Ю. Праця делімітаційної комісії // Нова свобода. 1939. 14 січня. С. 4; 26 січня. С. 3; 31 січня. С. 3.

² Домбровський Д. Польща і Закарпаття: 1938–1939. Київ: Темпора, 2012. С. 100–111.

союз» Андрія Бродія (агентурне ім'я «Бертолон»). 13 липня 1938 р. польський консул в Ужгороді передав С. Фенцика у розпорядження Угорщини.

Обома агентами (Бродієм і Фенциком) опікувався угорський консул у Братиславі. Конкретні факти про це введено в науковий обіг із докладних звітів у міністерство закордонних справ Угорщини¹.

Угорці почали 6 жовтня 1938 р. засилати в Підкарпатську Русь диверсійні групи – «гвардію обідранців», які базувались у м. Вашарошнамень (за 20 км до сучасного державного кордону між Україною та Угорщиною). Керував операцією экс-міністр внутрішніх справ Міклош Козма. «Обідранці» підривали мости, колії, електричні та телефонні лінії, вбивали чехословацьких службовців.

Таку ж операцію «Лом» вела Польща протягом місяця до 25 листопада 1938 р. Працівники її консульства в Ужгороді збирали розвідувальні дані, в т. ч. за допомогою греко-католицького каноніка Юлія Марини. Поляки охопили диверсіями місцевості північніше лінії Перечин – Порошково – Свалява – Воловець. Крім учинення терористичних актів, вони провокативно розкидали фальшиві листівки «українських націоналістів» з образами румунів². Сподівались розпалити міжетнічні сутички.

Якщо раніше до нелегальних перетинів польсько-чехословацького кордону призводили звичайні помилки, або соціальні, економічні, побутові причини: заробітки, контрабанда, дезертирство, то восени 1938 р. спонукальні обставини радикально змінилися. Сотні молодих українців (віком 18–30 років) переважно з Львівського і Станіславівського воєводств прагнули перейти в Підкарпатську Русь, аби вступи-

¹ Адам С. Загарбання Закарпаття хортістською Угорщиною в 1938–1939 рр. // Українсько-угорські історичні зв'язки. С. 78–109.

² Домбровський Д. Польща і Закарпаття... С. 147–205.

ти до начеб «Українського легіону», насправді – в легальне парамілітарне громадське об'єднання «Карпатська Січ».

Через те польська влада обмежила рух місцевих жителів спеціальними дозволами на перебування в прикордонні. «Бездозвільні» при затриманні переконували, що шукали роботу чи подорожували туристами. У Стрийському інспектораті від початку осені 1938 р. затримали 114 осіб: найбільше у жовтні-грудні на відтинку комісаріату Ворохта. Загальне число нелегалів сягало тоді близько півтисячі¹. За даними прикордонної служби Польщі, наприкінці 1938 – на початку 1939 рр. в Карпатську Україну нелегально перейшло близько 2 тис. осіб².

У вересні 1938 р. Варшава відмовилася від угорської пропозиції зайняти Закарпаття. Керівник головного штабу польського війська бригадний генерал Вацлав Стахевич 19 жовтня 1938 р. наказав розпочати диверсійну операцію «Łom», погоджену з Будапештом. Принагідна античехословацька пропагандистська кампанія доводила переваги приєднання краю до Угорщини. Диверсанти – добровольці з числа членів Спілки стрільців, офіцерів і підофіцерів запасу. У с. Розлуч (Турківщина) обладнали тренувальну базу для них – півтори сотні осіб.

Через гострий протест Німеччини та Італії Угорщина зупинила заплановане на 21 листопада 1938 р. військово вторгнення в Карпатську Україну (через те угорського міністра закордонних справ Калмана Каню відправили у відставку), а Польща 24 листопада припинила свою операцію. На Закарпатті поляки здійснили 56 диверсій, створили сітку агентів зі збору відомостей про ситуацію в Чехословаччині: настрої населення, дії влади, обмеження у пересуванні, перегрупу-

¹ Галайко Б. Ситуація на польсько-чехословацькому прикордонні у 1938 р. // Український визвольний рух. 2007. Зб. 9. С. 45–60.

² Домбровський Д. Польща і Закарпаття... С. 244.

вання військ, розвідувальні акції. За повідомлення платили польськими злотими або чеськими кронами – 10–15 злотих, 50–200 крон (курс золотого до крони: 1 = 8,33).

У вересні 1938 р. на Закарпатті дислокувалися чехословацькі війська (три піхотні полки, артилерія), населенню заборонили користуватися радіоприймачами, виходити з дому після 19.00, вести сільськогосподарські роботи поблизу кордону, світити ввечері. Чехословацькі службовці в листопаді відбивали нічні напади польських диверсантів на гірські села: 2-го числа – Новоселиця і Буковець, 6-го – Торунь, 8-го – Присліп, 9-го – Майдан, 17-го – Присліп, Нижні Верецьки.

У грудні 1938 р. в Карпатській Україні Чехословаччина посилила охорону державного кордону. До патрулювання залучили належно підготовлених місцевих українців.

Протягом чотирьох днів, 15–18 березня 1939 р., Угорщина здійснила військову окупацію Карпатської України. У пообіддя 16 березня 1939 р. угорські війська зустрілися з польськими на Верецькому перевалі, де доти проходив чехословацько-польський кордон. Урочистості провели на польському боці в с. Климець за участі двох генералів – угорського Новака і польського Борути-Спеховича.

Слід зауважити унікальний об'єкт Українських Карпат міжвоєнної епохи, що мав назву «Астрономічно-метеорологічна обсерваторія імені маршала Юзефа Пілсудського Ліги протиповітряної оборони Польщі», або «Білий слон», на г. Піп Іван Чорногірський (2022 м), що за півтори десятків кілометрів від найближчих осель. Її зводили від 1936 р., а відкрили в липні 1938 р. До 43-кімнатної будівлі площею 554 кв. м (двоповерхова зі сходу, п'ятиповерхова із заходу, товщина цоколя понад 1 м, паркетна підлога, різьблені меблі) прилягала вежа-ротонда, де автоматично відкривався мідний купол, під яким розмістили астрограф англійського виробництва.

Обсерваторія мала котельню, електростанцію, водопровід, теплицю. Будівельні матеріали (вагою 800 т), ящики з обладнанням доправили вимощеною дорогою гуцули кіньми зі станції Ворохта, що за 70 км.

Її назвали «Білим слоном», бо за сильних морозів покривалася кіркою снігу і льоду, нагадуючи слона. У жовтні 1939 – червня 1941 рр. «Білий слон» слугував першою в СРСР високогірною геофізичною обсерваторією та метеостанцією, а в липні 1941 р. – угорським спостережним постом. Угорські та німецькі військові вивезли звідти обладнання, а в повення горяни обібрали безгосподарну будівлю до основ. Нині вона поступово відновлюється для потреб високогірного рятувального центру.

* * *

Завершимо затяжне есе короткою приміткою. Наразі поза увагою залишаємо ряд цікавих аспектів про Українські Карпати як фронтир, наприклад, нелегальний перехід угорсько-радянського кордону 1939–1941 рр. або врегулювання державних кордонів після Другої світової війни, що мають щедрю документальну базу. Деякі з цих питань вивчались нами окремо чи заслуговують осібних студій.

Німці на Закарпатті¹

Відрадно констатувати стійкий інтерес до минулого німецької діаспори в Східній та Центральній Європі, її етнодемографічної динаміки і сучасних соціально-політичних можливостей. Ці питання знайшли чільне місце в робочих графіках й українських учених під впливом зовнішньополітичних обставин, внаслідок структурних змін, які пережив європейський континент після завершення Холодної війни².

Про німецькі впливи на суспільний, господарський та культурний розвиток Закарпаття (в історичних дефініціях – Руської марки, комітати Верхньоугорського краю, Підкарпатської Русі, Карпатської України, Закарпатської України, Закарпатської області) опубліковано ряд оригінальних праць вітчизняних і зарубіжних авторів.

Відзначено, що германські племена оселялись у Карпатському регіоні кількома хвилями від початку нашої ери, на завершальному етапі давньої історії – до і за Великого переселення народів³. Так само кількома хвилями запрошені німецькі колоністи осідали на Закарпатті високого і пізнього

¹ *Першопубл.*: Офіцинський Р., Макара М. Німці на Закарпатті (X–XX ст.) // Німці на Закарпатті (X–XX ст.) / уряд, М. Макара, Р. Офіцинський. Ужгород: Патент, 1995. С. 5–21.

² Дингес Ю. Відродження етнічної ідентичності німців України. Донецьк: Апекс, 2006. 316 с.; Німці в історії Волині / за наук. ред. М. Костюка. Луцьк: Твердиня, 2016. 510 с.; Історія німців України / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Кураса. Київ, 2017. 150 с. та ін.

³ Павленко Г. Німці на Закарпатті. Ужгород, 1995. С. 3–18; Чуля Ф., Чолос І., Головчак Н. Німецько-австрійські поселення на Закарпатті // Карпатика. 2000. Вип. 7. С. 252–284.

середньовіччя, раннього нового і пізнього нового («довгого XIX століття») часу.

Найвидатніша постать серед закарпатських німців – художник світової слави Михайло Ліб (1844–1900), народжений у Мукачеві в сім'ї переселенця з Баварії – збирача соляного податку. Він навчався у Віденській та Мюнхенській художніх академіях, вписаний золотими літерами в історію реалістичного мистецтва під псевдонімом Мігай Мункачі (Михайло Мукачівський), а свої шедеври творив у Дюсельдорфі та Парижі. За видатні заслуги та як почесного громадянина Мукачева його 3 березня 1882 р. вшанували в рідному місті пишними урочистостями.

Наразі окреслимо зауважену проблематику в ширшому контексті.

На тлі всеукраїнського минулого

Упродовж останнього тисячоліття глобальна опозиція (на суперетнічному рівні) «слов'яни – германці» дуже помітна яскравими прикладами інтенсивних культурних взаємовпливів. Нерідкісні вияви жорсткого протистояння неминуче досягали й українських земель.

У 1238 р. князь Данило Галицький розгромив німецьких лицарів під Дорогочином. Наступний «наступ на Схід» русько-литовські полки зупинили під Грюнвальдом 1410 р. Натомість мирним шляхом, завдячуючи князівським і королівським привілеям, німецький ремісник й опосередковано адміністратор (магдебурзьке право) швидко опанували міським простором на теперішніх українських землях.

Довготривало до монархії Габсбургів (Австрійської (Австро-Угорської) імперії) належали західні українські регіони – Закарпаття (1526–1918), Галичина (1772–1918) і Буко-

вина (1774–1918). Порівняно сприятливо тут формувався парламентарний тип української національної ідеї. Місто Відень було політичною та культурною столицею українців упродовж «довгого ХІХ століття» – видавництва, заклади вищої освіти, парламент і т. п.

Розмашисте аграрно-промислове освоєння Південної України, розпочате російською імператрицею-німкенею Катериною ІІ за участі запрошених північних німців-менонітів із Данціга 1787 р.¹, у стратегічному плані мало чим відрізнялася від аналогічних потуг австрійського цісаря Карла VI у Тисо-Дунайському регіоні. Не випадково 1728 р. на Закарпатті з'являються франконці (баварці)². Із часової відстані очевидно, що Фальц-Фейни із таврійських степів мають гідних попередників – Шенборнів (Мукачівсько-Чинадіївська домінія).

Як носіїв значно вищих економічних, політичних, культурних, соціальних, побутових форм, нерідко німецьких переселенців у Карпатський регіон порівнюють із визначальним впливом колоністів-пуританів на Північну Америку³.

Наприкінці ХІХ ст. на світовій арені постали два могутні військово-політичні блоки. Перша світова війна застала Україну поділеною надвоє. На боці німців (Троїстий союз) формально (незалежно від бажання чи небажання) виступили буковинці, галичани, закарпатці, а за росіян (Антанта) – волиняни, подоляни, наддніпрянці, слобожани, чорноморці, кубанці.

¹ Сліпецький О. Імміграційна політика Росії і німецька колонізація (1762–1800 рр.) // Карпатика [Ужгород]. 1992. Вип. 2. С. 105.

² Чирко Б., Белашова К. Чужа земля як рідна. Роль німецьких переселенців в економічному та культурному житті України // Відродження [Київ]. 1993. № 3–4. С. 62–65.

³ Павленко Г. Роль і місце німецької колонізації в соціально-економічному і культурному розвитку Карпатського регіону // Румунсько-українські відносини: історія і сучасність. Сату-Маре, 1999. С. 277–279.

Виглядало це братовбивчим змаганням за чужі інтереси. Однак у революційну добу (точніше 1918 р.) австро-угорські та німецькі війська виступили гарантами української державності (гетьманату Павла Скоропадського), зупинивши російську більшовицьку агресію, грабіжницьку і кровопролитну.

Пошуки додаткових ресурсів у середовищі східноєвропейської німецької діаспори лягли наріжним каменем у фундамент зовнішньої політики Німеччини доби післяверсальського реваншизму – 1930-х рр. Німецький канцлер Адольф Гітлер стратегічно промахнувся на самому початку, знецінивши первісно пронімецькі настрої верхівки українського визвольного руху (Карпатська Україна, відновлення Української держави у Львові 30 червня 1941 р.) і використавши українські етнічні землі (Закарпаття, Буковина, Придністров'я) розмінними монетами в інтересах Угорщини і Румунії для підсилення геополітичної осі «Берлін – Рим – Токіо».

Підсумки Другої світової війни поглибили занепад німецької діаспори в Східній Європі¹. Розгром і поділ матірньої держави зробила беззахисними німецькі поселення в Польщі, Чехословаччині, СРСР (із Закарпаттям включно) і т. д. Надійшла трагічна фаза – зникнення, негайне або поступове. Відмова розглядати німців як рівноправного суб'єкта національної політики була простою передачею всіх культуртрегерських функцій Москві, що підрубувала належність тих країн до оновленої європейської цивілізації.

Злам тоталітарної комуністичної системи й економічний злет Австрії та ФРН, піднесення об'єднаної Німеччини не зупинили негативних тенденцій. Масова еміграція громадян німецького походження з постсоціалістичних держав стала сумним фактом.

¹ Кичихин А. Советские немцы: откуда, куда и почему? // Военно-исторический журнал [Москва]. 1990. № 8. С. 32–38; № 9. С. 28–38.

Україна від початку незалежності показала зацікавленість у збереженні та примноженні в себе повноцінних німецьких громад. Здавалося, що статусний привілей «*hospites nostri carrissimi*» (найдорожчі наші гості), притаманний середньовіччю, повернувся до вжитку. В унісон зріс інтерес до промовистих сторінок українсько-німецького співжиття на Закарпатті.

Середні віки

На закарпатських теренах німці масово осідають, починаючи від X ст. – передусім у регіоні Спіш. Перша «саксонська колонізація» призвела до заснування міського поселення Лампрехсас (Берегово). Угорський король Гейза II поселив тут, на спустошених куманами (половцями) просторах, у 1141 р. саксонців, які, крім занять землеробством, добували залізну руду¹. У другій половині XII ст. німецькі колоністи опановують північнословацькі та південнотрансильванські обшири².

Приплив німецьких імігрантів пожвавлюється у монгольську добу – для залюднення знову спустілих місцевостей. Запросивши нових колоністів, король Бейло IV зрівняв їх 1247 р. в правах із місцевим населенням. Німці осіли по обидва береги Тиси – у м. Севлюш (нині Виноградів), селах Сасово, Королево, Ардів (Чорнотисово), що давніше відносилися до комітату Уточа, а віднедавна належать до Березівського району.

¹ Штефуровський С. До питання німецької колонізації і німецьких діалектів на Закарпатті у XVII–XIX ст. // Наукові записки Ужгородського державного університету. 1957. Т. 30. С. 203–207; Думнич Ю. Расселение немецких переселенцев в Закарпатье в XII–XIV веках // Проблемы исторической географии России. Т. 1. Москва, 1982. С. 45–57.

² Mollay K. Das alte Deutschum Ungarns // 300 Jahre Zusammenleben. Aus der Geschichte der Ungarndeutschen. Budapest, 1988. Band I. S. 25–27.

Пересічні українці Закарпаття називали німців сасами, швабами. Переказ «Саси», записаний на початку 1920-х рр. у Текегазі (с. Теково донедавна Виноградівського району), відобразив один із ранніх етапів німецьких переселень, ще до монгольського нашествия 1241 р.

Перипетії оповідач подав на матеріалі сусіднього села Сасово як зрозумілу річ: «До татар в Уточі біля Тиси жили саси. Як у Сасфалов прийшли татари, на нашом облазі [схилі] велику войну мали із сасами. Довго войовали. Позніше саси утратили войну і утекли у ліси межі гори. І до нині они там живуть у Мармароській жупі у Вишкові, у Тячеві й у Довгополі. По татарах заяли [зайняли] руснаки Сасівське і до нині звеся оно Сасфалово»¹.

Принагідно саси згадані в переказі про міжконфесійний конфлікт у с. Веряця. Очевидно, їх ненароком сплутано з кальвіністами-угорцями. Начебто, коли саси переселялися у Сасово, закопали свій церковний дзвін. Згодом його знайшли у Веряці, риючи фундамент під нову церкву. А дзвони у давнину були неабиякою цінністю.

У долині Солоний (інші назви – Коштіль, Королівська), що між селами Новоселиця, Підплеша і Нересниця Тячівського району, колись було Німецьке Село, де добували сіль. Через недогляд солекопів-німців їхнє село затопило водою, щезла під землю і церква з дзвіницею, а те місце затягли два соляні озера.

Справді на початку XIV ст. саксонські ремісники, гірники і солекопи облаштовуються у Вишкові, Хусті, Тячеві («T[D]eutschau» – Німецькій долині). Від угорських королів отримали вони статус «*hospites nostri carrissimi*» і право на самоврядування – «*mores saxono*». Поряд із ними сюди прибували колоністи з Чернігівщини і Київщини (привів

¹ Офіцинський Р. Народні перекази Закарпаття. С. 105–106.

князь Ростислав Михайлович, зять короля Бейли IV), Поділля (прийшли з князем Федором Коріятовичем), волохи, південні слов'яни і т. п.¹

Саксонці та фламандці спричинилися до відбудови крайових економічних осередків – міст Берегсас (Берегово), Севлюш (Виноградів), Хуст, містечок і сіл Бедевля, Вишково, Керекгедь (Округла), Сасівка. Понад усе цінувалися німецькі ремісники і гірничі майстри через прискорене освоєння покладів солі в Мараморощі по лінії Хуст – Сигіт. Одночасно тут утверджувалася суспільна самоорганізація на автономних засадах – німецькому праві.

До XVI–XVII ст. ці колоністи вивелися, асимілювалися, розчинившись у місцевому етнічному середовищі. Їхній внесок безапелюсний у розвиток сільських і міських поселень, міське і замкове будівництво, торгівлю (систему мір і цін), цеховий устрій. «Німецькі колоністи скрізь давали приклад тверезого підприємливого та працьовитого життя і звичайно багатіли навіть там, де інша людність, як наприклад руська, ледве-ледве могла проіснувати»². Прибульці істотно вплинули на поступове підвищення життєвих стандартів, зокрема запровадили вуличну забудову сільських поселень.

Новий час

Угорське королівство зникло з політичної карти після катастрофічної поразки від турків у битві під Могачем 1526 р. Закарпатські землі опинились у складі двох державних утворень: потрапили під скіпетр австрійського цісаря (нинішні міста Берегово, Кошіце, Пряшів, Сату-Маре, Ужго-

¹ Мицюк О. Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. Т. 1 (до другої чверті XVI в.). Ужгород: Новіна, 1936. С. 65–68.

² Мицюк О. Нариси... Т. 1. С. 67.

род з околицями) і Семигородського (Трансильванського) князя (комітат Мараморош), васала турецького султана.

Небезпека продовження османської агресії спонукала Європу рекрутувати бойові якості німецької спільноти. Розгром турків під Віднем 1683 р. розпалив самостійницькі намагання угорської шляхти. Для втихомирення сепаратистських настроїв у Мараморош 1685 р. ввійшли австрійські війська – чотири тисячі кіннотників і тисяча піхотинців.

Вважається, що свавілля і шкода, завдана цивільним цими вояками, збільшила число мараморошців, які взяли участь у повстанні 1703–1711 рр. під проводом трансильванського князя Ференца II Ракоці¹. Після його капітуляції та підписання Сатмарського миру 1711 р. Відень вдався до інтенсивних адміністративних й економічних заходів у приєднаних краях, у т. ч. на Закарпатті.

Мовиться про нову хвилю німецької колонізації, що спочатку мала напіввійськовий характер². Виникають і розквітають поселення німецьких військовослужбовців і майстрів фортифікаційної справи Паланок (засновано 1645 р.) і Підгород (1711), що нині мікрорайони м. Мукачево.

До військової та політичної присутності Австрії додалася господарська. Закони 1720 і 1723 рр., схвалені угорським сеймом з ініціативи австрійського сюзерена, звільняли від податків німецьких ремісників терміном на півтора десятиліття, а решту колоністів – на 6 років³. Їх для переселення заохотили пільгами: не платили мито при переїзді, отримували

¹ Мицюк О. Нариси соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. Т. 2 (від другої чверті XVI в. до половини XIX в.). Прага: Р. Грдлічка, 1938. С. 25–27.

² Меліка Г., Тиводар М. Етнолінгвістичні процеси у німецького населення Мукачівського району Закарпатської області на протязі XVIII–XX ст. (на матеріалах сіл Підгород, Паланок) // Культура і побут населення Українських Карпат. Ужгород, 1972. С. 166–168.

³ Штефуровський С. До питання німецької колонізації... С. 205.

вали безоплатно земельні наділи, місце під житло, будівельні матеріали і паливо, надіялися правом вільної торгівлі та вибору священників.

У 1728 р. Мукачівсько-Чинадіївська домінія (господарство в складі близько двохсот поселень, у т. ч. чотирьох міст, площею 2,4 тис. кв. км) переходить до Фрідріха фон Шенборна, князя-єпископа Бамберга і Вюрцбурга (область Франконія, що в Баварії), райхвіцеканцлера¹. Сюди переселяються «germani ex Franconiae advenaе» (германці, які прибули з Франконії) – ремісники і винороби – в села Обер-Шенборн (нині Верхній Коропець) 1730 р., Ноєн-Шенборн (Шенборн) 1732 р., Дойче Кучава (Кучава) 1736 р., Біркендорф (Березинка) і Медхендорф (Лалово) 1748 р. Натомість у Барбово (у радянський час – Бородівка) 1736 р. осіли переселенці з Кляйнберга і Кляйнведеля (Нижня Австрія), а в Паушінг (Павшино) 1748 р. переїхали шварцвальдські шваби.

Якраз не відчувався гострий брак робочих рук у краї. Приблизно тоді австрійський уряд спланував переселення кількох тисяч закарпатських русинів (українців) на Балкани – у Воеводину². Йшлося про далекоглядне розбивання Габсбургами суцільних етнічних масивів на окраїнах своєї монархії.

Німецькі колоністи виступили ще й фахівцями високої кваліфікації в ремеслах і сільському господарстві, долучилися до соціально-економічного прогресу краю. Живучи «господарським мотивом старої батьківщини, щоб досягнути гід-

¹ Шаш А. Нарис соціальної й господарської історії Шенборнської латифундії Мукачівсько-Чинадіївської в першій половині XVIII ст. // Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. 1932. Р. IX. С. 101–134; Филимонова Т., Шин М. К вопросу об этнокультурном развитии немцев Закарпатья // Карпатский сборник. Москва: Наука, 1972. С. 116–138.

² Думнич Ю. К вопросу о размещении численности украинского населения Закарпатья в XIV–XIX вв. // Проблемы исторической демографии СССР. Таллин, 1977. С. 82–91; Рамач Я. Чи руснаци до Бачки од половки XVIII вику присельовани под окремина условия // Творчесьц [Новий Сад]. 1987. Ч. 13. С. 53–58.

ного їм фаху існування»¹, вони мимоволі стали зразком для оточення, що вартий подиву, наслідування, перевернення.

Втративши володіння в Німеччині на початку XIX ст., Шенборни пильніше дбали про закарпатські маєтності. Вони запросили німців-лісорубів зі Спіша в села Зофієндорф (Софія) 1804 р., Фрідешово (нині частина смт Кольчино) 1807 р., Дорндорф (Драчино) 1827 р., а німців з околиць Оломуца в Моравії – у Плаубад (Синяк) 1837 р., Ервіндорф, або Нойдорф (Нове Село – Нове Сусково) 1859 р. Упродовж 1870-х рр. у селах Дуби, Жденієво, Пузняківці, Грабівниця та ін. поселилися по десятку-два сімей німців-лісорубів із Банської Бистриці, Зволена, Банської Штевниці (Західна Словаччина).

Австрійська держава серйозніше зайнялась експлуатацією закарпатських лісів. У 1770–1790-х рр. з ініціативи правителів Марії Терезії та Йосифа II у Мараморош спрямовуються лісові та гірничі робітники із Зальцкамергута, що на стику Верхньої Австрії, Зальцбурга, Штирії. Вони осіли у долині річки Тересва – у селах Дойче Мокра (Німецька Мокра), Кьонігсфельд (Усть-Чорна), Дубове і т. д.² Ряд сімей добиралися в жовтні–листопаді 1775 р. возами через Будапешт 33 доби. У пущі, де нині Німецька Мокра, вони спорудили колиби й землянки, а навесні 1776 р. вже сплавливали ліс. На початку XIX ст. частина поселенців спустилася вниз течією і заснувала Усть-Чорну.

Близько двадцяти сімей зі Швабії (округ у Баварії) прибули до Ужгорода 1786 р. для розробок корисних копалин у недалеких відрогах гірського хребта Вигорлат. Прибульці мали самоуправління і власного суддю – ріхтера, займалися лісорозробками, торгівлею, землеробством. Поступово вони асимілювалися. Від них залишилася назва вулиці Швабська на лівобережжі Ужгорода, однойменні пасовище і діброва

¹ Мицюк О. Нариси... Т. 2. С. 357.

² Мицюк О. Нариси... Т. 2. С. 248–250.

між селами Циганівці та Горяни (нині мікрорайон Ужгорода), прізвища ужгородців, як-от: Рінгер, Менке, Крон.

Планом забудови нового етнічного кварталу передбачалося, що прибуде 115 сімей, або 10% тодішнього населення міста. Однак уряд не забезпечив зведення стількох будинків із присадибними ділянками. До того ж, прибулі не відразу поселились у власні житла, а за десятимісячну оренду ними ужгородських помешкань заплатили з місцевого бюджету – «управи місцевого панства»¹.

Із такою ж метою вихідці з Верхньої Австрії (Зальцкамергут) і Східної Словаччини (Спіш, німецькою – Zips) поселилися серед закарпатських гуцулів у тодішніх селах Требушани (Ділове), Кобилецька Поляна, Ясіня, Рахів, Великий Бичків і Ціпцерай, що нині в межах Рахова. Вони познайомили місцеву людність з новими ремеслами, займалися лісовими і металургійними промислами, на малих річках спорудили греблі (кляузи) для лісосплаву, водяні пили для деревообробки.

До сих пір на Рахівщині теслі з'єднують конструкції дерев'яних будівель в «австрійський замок» або «німецький зуб»². В експозиціях і колекціях Закарпатського обласного краєзнавчого музею та Закарпатського музею народної архітектури та побуту в Ужгороді представлені матеріальні пам'ятки німецького населення: вироби з металу і дерева, народний одяг тощо³.

Як переконають краєзнавці, 1900 р. німці складали 10% жителів Рахівщини⁴. У Великому Бичкові налічували до 25%

¹ Меліка Г., Гвоздяк О. Німецькі колоністи в Ужгороді наприкінці XVIII ст. // Карпатика. 1995. Вип. 4. С. 21–33.

² Мільчевич С. Вплив німецьких колоністів на розвиток ремесел на Закарпатті // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. 2005. № 5. С. 70–82.

³ Див.: Грибанич І. Закарпатські німці. Ужгород, 1998. 48 с.

⁴ Волощук М. Історія поселення та розвиток лісової промисловості німецьких переселенців на Рахівщині // Karpatnews.in.ua. 2016. 29 жовтня.

мешканців німецького походження, в Рахові – 15%, в Ясінях – до 12%. Їхні римо-католицькі храми досі діють у Рахові, Ясіню, Великому Бичкові, Кобилецькій Полянці та ін. Серед працівників Великобичківського лісохімкомбінату тоді було 16% німців – інженери, техніки, майстри, робітники.

Німецька мова за вжитком посідала на Рахівщині третє місце після української та угорської. Не дивно, що українські говірки увібрали низку німецьких слів: шпайз – комо-ра, швагер – дівер, госундраги – підтяжки, штрімфлі – шкарпетки, шваблики – сірники, анцуг – костюм, біглез – праска, шутер – щєбінь, штрека – залізниця, ташка – сумка, луфтовати – провітрювати, шпаціровати – гуляти, райбати – прати, мелдовати – повідомляти, штимовати – пасувати, фриштиковати – снідати, шіковний – спритний та ін.

Отак на Закарпатті сформувалися чотири німецькомовні острівці. В основному їх склали баварці (шваби і франконці) на Мукачівщині, австрійці в Тересвянській долині, вихідці з Австрії, Чехії та Словаччини (ціпсери) на Гуцульщині та у верхів'ях Латориці.

Спочатку в багатьох поколіннях закарпатські німці залишалися одномовними й ендегамними, не родичалися з місцевими русинами (українцями) і мадярами (угорцями). Цьому перешкоджали неспоріднені мови щоденного спілкування і конфесійні відмінності. Пожвавленню міжетнічних контактів сприяли торговиці, де продавали худобу, реманент, інструмент, вироби з дерева, будівельні матеріали, що надходили з усюд. І не тільки торговиці. Так, 1784 р. у с. Гукливий (донедавна Воловецький район) художник-німець Франц Пеер розмалював нову греко-католицьку церкву (верхню, а нижню стару розібрали) за 360 золотих вонашів (форинтів)¹.

¹ Угоруські літописні записки. С. 73–82.

Отже, через обмежені господарські, культурні, релігійні взаємини в селах, де проживали німці, обходилися без міжетнічних шлюбів. Причому переселенці з різних місцевостей Австрії та Німеччини теж трималися порізно в сімейно-шлюбних відносинах.

Тісніше поєднання іншоетнічних регіонів монархії Габсбургів проходило двома шляхами: нарощуванням чисельності німецької спільноти (на Закарпатті відбувалося дуже мляво) або побудовою противаг між найбільшими групами населення (у Галичині – між українцями і поляками).

Інтеграційними проблемами обумовлений запит на кропіткі народознавчі студії високого рівня, як двотомник Германа Бідермана «Угорські русини [Закарпатські українці]» (Інсбрук, 1862, 1867, 160+124 с.)¹, або пізнавальних книжок, приміром, Рудольфа фон Бергнера «У Марамороші» (Мюнхен–Ляйпціг, 1885) з картою в додатку². Останній подорожував кіньми (каретою), плотом (річкою), пішки. Його причарували краєвиди, а прикро вразили етносоціальні контрасти: економічне пригнічення русинів (українців) через лихварство і торгівлю алкоголем.

Згадана історико-етнографічно-статистична монографія професора Інсбруцького університету Германа Бідермана «Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte» («Закарпатські українці, територія їхнього проживання, їхні промисли та їхня історія»³) примітна й тим, що дослідник не взяв на віру офіційні переписи. Проаналізувавши дані 1857 р. про 392 тис. українців у регіоні, він

¹ *Дет.*: Вовчак А. Германн Ігнатій Бідерманн і його праця про українців Закарпаття // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. 2006. Вип. 37. С. 394–420.

² Bergner R. In der Marmaros. München–Leipzig, 1885. 379 S.

³ *Частк. перекл.*: Бідерман Г.І. Закарпатські українці, територія їхнього проживання, їхні промисли та їхня історія // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. 2006. Вип. 37. С. 421–449.

вказав на переписні помилки і прийшов до висновку, що їх насправді понад 450 тис. осіб.

В основу монографії лягли матеріали, зібрані дослідником під час етнографічної подорожі Закарпаттям влітку 1859 р. – в Ужгороді, Мукачеві, Тибаві, Малому Березному та ін. Через те в ужгородській газеті «Світ» 1867 р. Олександр Гомичков подав біографічний нарис про Г. Бідермана і переклад великих фрагментів його фундаментальної праці¹.

Віденське антропологічне товариство 1886–1898 рр. організувало етнографічні експедиції на Буковину, Галичину і Закарпаття. Їхній неодмінний керівник – професор Чернівецького університету Раймунд Кайндль². З-під його пера вийшли монографії, нариси, есе: тритомна «Історія німців Карпатського регіону» (Гота, 1907–1911), «Гуцули» (Відень, 1894), «З угорського Марамороша» (Мюнхен, 1898), «У руснаків у долині річки Ріки», «Руснаки по обох берегах Тиси», «Дослідження з етнографії Східнокарпатської області: Буковина – Галичина – Верхня Угорщина» (Відень–Брауншвейн, 1902).

У них так само показано безвідрадне становище закарпатських українців під тиском тотальної мадяризації та єврейського підприємництва, підкреслено позитивний вплив німецьких колоністів на побутову культуру місцевої людності, зокрема поступове витіснення «курних хат» їхніми муrowаними коминами.

Досконало вивчав німецьку колонізацію рідного краю Тиводар Легоцький, головний юрист Мукачівсько-Чинадіївської домінії³. Про це свідчать його угорськомовні публі-

¹ [Гомичков О.]. Русский народъ въ Угорщине. Критическое извлечение из сочинений Бидермана // Свѣтъ. 1867. № 18. С. 2–3; № 21. С. 2–3; № 22. С. 2–3; № 23. С. 2–3; № 24. С. 1–2; № 25. С. 3; № 26. С. 2–3.

² Мороз М. Етнографічна діяльність Раймунда Кайндля // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові. 1992. Т. ССХХІІІ. С. 197–205.

³ Бібліографічний покажчик праць Тиводара Легоцького / упоряд. Й. Кобаль. Ужгород, 1990. 35 с.

кації – тритомна «Монографія Березького комітату» (Ужгород, 1881–1882), журнальні статті історико-етнографічного характеру «Про німецькі поселення в Березькому комітаті та дев'ять німецьких народних пісень» (1892)¹, «Німецькі поселення в Березькому комітаті та крайова інструкція XVII ст. про оподаткування» (1895).

На той момент у цій адміністративно-територіальній одиниці насправді проживало 3,5 тис. німців, які дотримувались національних традицій та сповідували римо-католицизм. Офіційна статистика натомість подавала майже 20 тис. осіб «німецькомовного населення»². Це вшестеро більше. Так само 1900 р. на закарпатських теренах облікували майже 85 тис. німців: 59,4 тис. у Мараморощі (17% від населення комітату), 4,6 тис. в Угочі (5%), 20,7 тис. у Березькому комітаті (9% жителів)³. Насправді їх було менше – 13 тис. осіб у всьому краї.

Тиводар Легоцький відобразив у хронолонічній послідовності появу зусиллями графів Шенборнів двох десятків німецьких поселень протягом півтора століття, починаючи від 1728-го (Барбово, Верхній Коропець) і завершуючи 1866-им (Слог – біля с. Верхня Грабівниця) і 1872 рр. (Поліще – поблизу с. Жденієво). Прибульці займалися лісовим і сільським господарством, деревообробними і залізноробними промислами, виробництвом гутного скла і пивоварінням. Їхній спосіб і рівень життя, матеріальну і духовну культуру Т. Легоцький цінував надзвичайно високо, ставив у приклад.

¹ Легоцький Т. Німецькі поселення в Березькому комітаті // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. 2015. Вип. XIV–XV. С. 213–227.

² Мазурок О. Німецькомовне населення в демографічних процесах Закарпаття доби капіталізму // Карпатика. 1995. Вип. 4. С. 33–47.

³ Kozauer N. Die Karpaten-Ukraine zwischen den beiden Weltkriegen. Esslingen am Neckar, 1979. S. 97.

1918–1944 роки

Програвши в Першій світовій війні, монархія Габсбургів перестала існувати. Закарпаття під назвою Підкарпатська Русь увійшло до новоутвореної Чехословацької Республіки, де урядові та громадські кола переймалися становищем своїх громадян німецького походження.

Якщо невелика книжка подорожніх нотаток Марії Што-ни «Поїздка на Карпатську Русь» (Опава, 1936) прозраджує слабку поінформованість про життя німецької громади¹, то, навпаки, студія «Німці в Словаччині та на Підкарпатській Русі» (Мюнстер, 1926) славіста Едуарда Вінтера – результат скрупульозних етнографічних спостережень і ретельного вивчення найширшого кола джерел. Вчений відвідав протягом місяця, 4 липня – 5 серпня 1925 р., міста Ужгород, Мукачево, Хуст, Берегово, села Верхній Коропець, Павшино, Шенборн, Лалово, Усть-Чорна, Німецька Мокра². Він кількаразово розмовляв і з провідним крайовим політиком Августиним Волошином.

У міжвоєнному Закарпатті німецьке шкільництво успішно розвивалося. Станом на 1935–1936 навчальний рік діяли 26 народних (початкових) шкіл, 8 паралельних класів й одна горожанська (базова середня) школа німецькою мовою навчання, де загалом навчалось близько 2,2 тис. учнів³.

¹ Stona M. Eine Fahrt nach Karpatorussland. Opava, 1936. 52 S.

² Зимомря М. Закарпаття в оцінках академіка Едуарда Вінтера // Календар «Просвіти» на 1991 рік. Ужгород, 1991. С. 47–48; Його ж. Закарпаття в колі наукових зацікавлень німецькомовних вчених (1862–1962 рр.) // Карпатика. 1992. Вип. 1. С. 136–142; Його ж. Погляди на етнічну приналежність і мову корінного слов'янського населення Закарпаття у німецькомовних дослідженнях // Українська мова на Закарпатті... С. 170–174.

³ Korn A. Německé menšiny na Podkarpatské Rusi // Podkarpatská revue. 1937. Č. 5. S. 55; Куля Ф. Німецькі школи на Закарпатті. Ужгород: Патент, 1998; Вид-во УжНУ, 2002. С. 11–14; Scheuringer H. "Insgesamt eine gute Zeit": deutsche Sprache und deutsche Schule in Karpatenrussland 1919–1938 // Sprache, Gesellschaft und Nation in Ostmitteleuropa. Göttingen, 2014. S. 287–297.

Ними опікувалося Німецьке товариство культури, започатковане 1921 р. У середньому на одного вчителя в німецьких школах припадало 43 учні.

На початку 1938–1939 навчального року в краї облікували 24 початкові німецькі школи, де в 49 класах навчалися 2 тис. 42 учні¹. У горожанській німецькій школі було 7 класів і 249 учнів. Її відкрили 1933 р. в Мукачеві. 1935–1936 навчальному році тут уже налічували 140 учнів, майже третина з них походила із двох десятків сіл і проживала в шкільному інтернаті.

В інших закладах (переважно українських і чеських) – горожанках, гімназіях, семінаріях, торговельній академії – навчалось понад 250 німецьких учнів і студентів. Ще їх із півтора десятка оволодівали фахом у художньо-ремісничих школах.

А першу німецьку школу – недільну – відкрили ще 1778 р. у Німецькій Мокрій². 1781 р. там уже звели для неї дерев'яну будівлю з двома класами і кімнатою-помешканням учителя (шулмайстера).

У Міжвоєння закарпатські німці проживали у майже ста населених пунктах. Проте темпи їхнього природного приросту пригальмувалися повсюдно, за винятком «австрійського острівка» (Усть-Чорна, Німецька Мокра). Це видно з наведеної таблиці.

Стрімкий ріст німецької частки Мукачева пояснюється прискореною урбанізацією в краї, розширенням площі міста і поглинанням села Підгоряни, де проживало близько трьохсот швабів. Окрім того, 1930 р. чимало німців мешкало в Хусті (732 осіб), Ужгороді (508), Берегові (405), Сваляві (248).

¹ Пеленський С. Шкільництво // Карпатська Україна: географія, історія, культура. Львів: Укр. Вид. ін-т, 1939. С. 122–127.

² Куля Ф. Німецькі школи на Закарпатті. С. 6.

Таблиця

Демографічна динаміка в головних німецьких поселеннях Закарпаття першої третини ХХ ст.

Роки		1910		1920		1930	
Всього німців (осіб)		12914		10674		12713	
Народний етніонім	Село, місто	Всіх жителів	Німців	Всіх жителів	Німців	Всіх жителів	Німців
Шваб	<i>Німецька Кучава</i>	304	273	283	249	256	205
	<i>Нове Село</i>	?	?	525	465	522	466
	<i>Паланок</i>	1298	1001	1399	982	1941	853
	<i>Павшино</i>	618	525	605	430	758	596
	<i>Синяк</i>	162	146	159	155	461	245
	<i>Верхній Коронець</i>	436	347	502	334	627	388
	<i>Софія</i>	353	328	368	339	350	312
	<i>Підгород</i>	979	350	916	295	1113	385
	<i>Мукачево</i>	?	?	20965	385	26102	991
Остеррайхер (австрієць)	<i>Німецька Мокра</i>	730	654	584	526	1027	807
	<i>Усть-Чорна</i>	906	700	764	673	1222	998
	<i>Руська Мокра</i>	952	343	981	349	1270	446
Цінсер	<i>Рахів</i>	6577	917	6879	494	8893	273
	<i>Ясіня</i>	?	?	9401	396	10614	52

Дж.: Kozauer N. Die Karpaten–Ukraine zwischen den beiden Weltkriegen. S. 207–211.

Поява Карпатської України (автономного краю в складі Чехословаччини) активувала суспільне життя місцевих німців на тлі складної геополітичної мозаїки і на перехрессті національних інтересів провідних країн¹. У грудні 1938 р.

¹ Ganzer C. Die Karpato-Ukraine 1938/39. Spielball im internationalen Interessenkonflikt am Vorabend des Zweiten Weltkrieges. Hamburg: Deutsche Gesellschaft für Osteuropakunde, 2001. 43 S.

в Хусті засновано «Німецьку народну раду», що мала філіали в Усть-Чорній, Руській Мокрій, Німецькій Мокрій, Великому Коропці, Барбові, Лалові, Німецькій Кучаві.

У лютому 1939 р. відбулись установчі збори «Українсько-німецького товариства». Його почесними членами обрали очільників Карпатської України – прем'єр-міністра Августина Волошина і міністра Юлія Ревая, котрий курував німецький напрямок зовнішньополітичних контактів.

У радянських наукових публікаціях навіть стверджувалося, що з ініціативи канцлера Німеччини А. Гітлера на «зимову допомогу» Карпатській Україні виділили 100 тис. марок, а зі Штутгарта і Дрездена відправили 48 ящиків зброї для загонів самооборони «Карпатська Січ»¹. Кажучи про «крах «державницької діяльності» буржуазних націоналістів (т. зв. «Карпатська Україна»», наголошували на привілеях німецької меншини (право екстериторіальності), відправці на заробітки в Німеччину 3 тис. осіб, хибно трактувавши це «примусовими роботами»².

Чогось винятково в тому не було, адже українсько-німецьку співпрацю детально висвітлювала провідна крайова газета «Нова свобода»³.

На початку грудня 1938 р. представник берлінської геологічної фірми Вільгельм Кеплер і міністр господарства Карпатської України Юлій Ревай підписали взаємно вигідну інвестиційну угоду про пошуки і видобування мінеральних копалин⁴. Першочергово мали задовільнити потреби краю, а надлишок дозволялось експортувати.

¹ Білак С. Антинародна діяльність уряду так званої Карпатської України // Український історичний журнал [Київ]. 1972. № 5. С. 31–40.

² Троцинський В. Найманці фашизму. Українські буржуазні націоналісти на службі гітлерівців у міжвоєнний період 1921–1939 рр. Київ: Наук. думка, 1981. С. 106–120.

³ Офіцинський Р. Карпатська Україна. С. 19–32.

⁴ Стерчо П. Карпато-Українська Держава. Торонто: НТШ, 1965. С. 181–183.

У лютому 1939 р. райхстаг затвердив заснування німецьких консульств у Львові та Хусті. У Карпатській Україні працювали також польський, румунський, італійський консули, а в Берліні – карпатоукраїнська делегація на чолі з Юліаном Химинцем¹.

Національно-культурні інтереси карпатоукраїнських німців безпосередньо в уряді Августина Волошина представляв секретар із німецьких справ Антон-Ернест Олдофреді. Загалом німці отримали «стільки прав, скільки їм належить і скільки дістали і другі меншини»².

Показовим фактом є «Відозва німців в Карпатській Україні» від 6 лютого 1939 р., де стверджувалося, що на відміну від попередника (чехословацького унітаризму): «Українська влада надала нам можливість свobodно признатися до націонал-соціалістичного світогляду, до німецького народу та свого вождя Адольфа Гітлера»³. Наявні тоді тоталітарні ідеології – комуністичну, фашистську й нацистську – толерували у світі.

Під кутом зору регіонального перебігу загальночехословацьких відцентрових процесів політико-правова ситуація в Карпатській Україні відрізнялася. Тому дії Антона-Ернеста Олдофреді несхожі на поведінку Конрада Генлайна, ватажка судетських німців, і Франца Кармасіна, лідера німецької громади Словаччини.

У спільному списку Українського національного об'єднання і національних меншин на виборах до крайового законодавчо-представницького органу – сойму – Антон-Ернест Олдофреді не був єдиним неукраїнцем. Чехів і словаків пред-

¹ Химинець Ю. Закарпаття – жертва фашистської Німеччини // Українські Карпати. Ужгород: Карпати, 1993. С. 514–521.

² Стерчо П. Карпато-Українська Держава. С. 87.

³ Мазурок О., Павленко Г., Ситник О. Документи ДАЗО як джерело до вивчення історії намців Закарпаття (1939–1959 рр.) // Карпатика. 1995. Вип. 4. С. 64–73.

ставляв адвокат Мілош Дрбал, а румунів – священник Грігоре Мойш.

Критично оцінюючи суспільну реальність, А.-Е. Олдофреді у повідомленні в Берлін 24 лютого 1939 р. відзначив: «Українці мріють тільки про велику Україну. Зверніть увагу уряду Карпатської України, щоб він займався поточними завданнями, організацією державної справи і відмовився від утопії». Із результатів голосування на виборах до сойму Карпатської України 12 лютого 1939 р. видно, що більшість виборців у компактних поселеннях німців підтримали запропонований список кандидатів, за винятком невеликих сіл Нове Село, Синяк, Софія¹.

На початку березня 1939 р. Берлін вирішив ліквідувати Чехословаччину остаточно: самостійно окупувати чеські землі, підтримати незалежність Словаччини, дозволити угорцям знищити Карпатську Україну. Жоден альтернативний аргумент не похитнув рішення Гітлера. Коли йому нагадали, що ця автономія збудила великі сподівання серед українців світу, то отримали відповідь: «Це трагічно, але неминуче». Або ж: «Якщо я був би пов'язаний з українцями та їхніми політичними планами, то у Відні не проголошували б арбітражного рішення, яке зробило Карпатську Україну нежиттєздатною»².

Річ у тім, що на Першому Віденському арбітражі 2 листопада 1938 р. Угорщині передали частину території Чехословаччини. Від Підкарпатської Русі (Карпатської України) відійшла площа 1523 кв. км із 197 населеними пунктами (з містами Ужгород, Мукачево, Берегово), де проживало 173,2 тис. осіб, у т. ч. 4,5 тис. німців. Обкраяній Карпатській Україні залишили площу 11094 кв. км, де знаходилося 390 поселень і мешкало 554,8 тис. осіб, зокрема 8,7 тис. німців.

¹ Стерчо П. Карпато-Українська Держава. С. 242–252.

² Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. Львів: НТШ, 1993. С. 67, 477.

Від імені центральної влади Карпатської України А. Волошин 15 березня 1939 р. надіслав телеграму міністру закордонних справ Німеччини, де повідомив про проголошення незалежності та просив про захист нової держави від ворожої агресії. Примітно, що на історичне засідання сойму Карпатської України депутат Олдофреді за порадою німецького консула не з'явився, а чех Дрбал і румун Мойш проголосували за доленосні рішення¹. У Берліні вмили руки.

На початку Другої світової війни, у вересні 1939 – червні 1941 рр., угорсько-радянський кордон у числі близько 10 тис. втікачів нелегально перейшли й два десятки закарпатських німців². Вони небезпідставно сподівалися якомога коротшим шляхом, без довгих бюрократичних процедур потрапити в Німеччину через Східну Галичину, окуповану СРСР. Відповідно до союзницьких зобов'язань (договір від 23 серпня 1939 р.) половина з них (8 уродженців Німецької Мокрої, 2 вихідці з Усть-Чорної) безперешкодно добралися до матірньої держави через репатріаційний пункт у м. Перемишль. Решта німців-утікачів отримала суворі вироки – 3–5 років виправно-трудових таборів за нелегальний перехід державного кордону.

Закарпатські німці саме переживали сприятливу пору³. 30 серпня 1940 р. під час Другого Віденського арбітражу були підписані німецько-угорська і німецько-румунська угоди про національні меншини. Місцевим німцям гарантували право на громадські об'єднання і тісні культурні зв'язки з Німеччиною посередництвом фольксбундів.

Отто Ермансдорф, німецький посол в Угорщині, 30 травня – 2 червня 1941 р. оглянув солекопальні у Солотвині, по-

¹ Штефан А. Августин Волошин – президент Карпатської України. Тонто: Карпат. досл. центр, 1977. С. 90.

² Державний архів Закарпатської області. Фонд 2558. Опис 2. Справи 2454, 3097, 3276, 3538, 3546, 4203, 4395, 4480, 4510, 4550.

³ Офіційський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944). Київ: Ін-т історії України НАН України, 1997. С. 77–80.

бував у Рахові та Ужгороді. Угоду між Угорщиною і Німеччиною про вербування новобранців у військові частини вермахту серед німецького населення уклали 12 лютого 1942 р. Вже 24 лютого на Закарпатті в німецьку армію зголосилися майже 400 осіб віком 18–40 років, з яких половину визнали придатними до служби. Їхнім сім'ям щомісячно виплачували 70 пенге допомоги, а у випадку загибелі – певну одноразову суму і надавали німецьке громадянство. Жінки добровольців отримували по 60 пенге щомісяця і по 22,5 пенге на кожну дитину. Це значні суми для того часу.

Підлеглисть угорського зовнішньополітичного курсу німецьким великодержавним інтересам вдарила бумерангом. Справжній шлях на Голгофу для німців Закарпаття розпочався з приходом радянської армії на завершальному етапі Другої світової війни.

Радянська доба

До жовтня 1944 р. закарпатські німці відповідно до згаданої німецько-угорської угоди мали право «вільного спілкування з Німеччиною на культурному поприщі». Восени 1944 р. 2346 з них евакуювались до Німеччини¹. Найбільше з сіл Усть-Чорна – 400 осіб, Німецька Мокра – 330, Верхній Коропець – 183, Софія – 181, Драчино – 128, Руська Мокра – 104, Лалово – 90, Кучава – 88. Багато з них загинуло в дорозі.

Жорстокою стала колективна відплата². 13–14 грудня 1944 р. підрозділи НКВС з охорони тилу 4-го Українського

¹ Офіцинський Р. Етнічні чистки // Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура. Ужгород: Ліра, 2010. С. 284–287.

² Дупко Ю. Застосування принципу колективної провини щодо угорців та німців Закарпаття. Виконання постанов воєнної ради 4-го Українського фронту у світлі донесень НКВС 1944–1946 рр. Ужгород–Будапешт: Intermix, 2018. 231 с.

фронту провели на Закарпатті «операцію по виявленню німців-мужчин у віці від 18 до 50 років по округах Свалява, Мукачево, Іршава, Севлюш, Хуст, Рахів». У результаті цієї акції на пункти військовополонених доправили 292 німців як інтернованих¹.

Відтак воєнній мобілізації підлягали всі чоловіки від 17 до 45 років і всі жінки 18 до 30 років. На основі розпорядження військової ради фронту Народна Рада Закарпатської України видала циркуляр від 22 грудня 1944 р. «Про мобілізацію населення німецької національності і робітників як тяглової сили на вивозку дерева». Мобілізованим належало взяти із собою харчування на 15 днів дороги і з'явитися на збірні пункти. Найбільше їх направили у робітничий батальйон на коксохімічний комбінат м. Нова Горлівка (Донбас).

Усього в Закарпатській Україні станом на 5 грудня 1944 р. «у результаті перевірки всіх населених пунктів» виявили 4355 німців, у т. ч. 1876 осіб віком від 16 до 50 років. Усі вони проживали у 93 поселеннях. За даними управління внутрішніх справ станом на 26 липня 1947 р. в Закарпатській області проживала 3531 особа німецької національності (1079 сімей), у т. ч. 1089 чоловіків, 1272 жінки, 1170 дітей віком до 16 років².

Бачимо істотне зменшення їхньої загальної чисельності за два з половиною роки – на 824 особи. Причина – радянські репресії.

Якщо 1930 р. в Ужгороді проживало 508 німців, то за переписом народного комітету (міської влади) 1 грудня 1944 р., через місяць після вступу в місто радянських військ, їх нара-

¹ Vacek E. Válečné a poválečné události na Podkarpatské Rusi ovlivnily osudy německých starousedlíků v pohraničí // Historická penologie. 2006. Č. 2. S. 28-38; Закарпатські угорці та німці: інтернування та депортаційні процеси. 1944–1955: Арх. док. і матер. / упоряд. О. Корсун. Ужгород: Карпати, 2012. С. 17, 21, 158, 161.

² Закарпатські угорці та німці... С. 508–512.

хували всього 8 осіб¹. Інші завчасно виїхали до Німеччини або приховали етнічне походження через те, що радянська влада німців трактувала ворожою нацією.

У подальші повоєнні роки нищення німецької спільноти залишилося в пріоритеті національної політики СРСР, куди ввійшов край у складі УРСР під назвою Закарпатська Україна (відповідно до радянсько-чехословацького договору від 29 червня 1945 р.), а від 22 січня 1946 р. – як Закарпатська область.

Згідно з розпорядженням НКВС СРСР від 15 січня 1946 р., на спецпоселення в основному Тюменської області вивезли сім'ями близько 2 тис. закарпатських німців, які «найбільше скомпрометували себе у період німецько-угорської окупації, в тому числі: посібники фашистських окупантів, активні учасники німецької націоналістичної організації «Фольксбунд», члени сімей есесівців; сім'ї, які втекли разом з відступаючими фашистськими військами в Німеччину, а потім повернулися в місця попереднього проживання». Якщо точніше, то протягом 1946 р. на спецпоселення відправили «1969 чол. німців-репатріантів із Німеччини і членів їх сімей»².

Станом на 30 травня 1957 р. звітти додому повернулося 188 німців (39 сімей, 29 одиночок) – 146 дорослих і 42 дітей (віком до 16 років), а станом на 17 вересня 1959 р. – 294 німці (77 сімей, 46 одиночок) – 208 дорослих і 86 дітей, зокрема 73 з них народилися на спецпоселеннях³. У 1959 р. вони проживали у Мукачеві (57 осіб), Мукачівському (59), Сваляв-

¹ Сова П. Первая перепись населения в освобожденном Ужгороде // Закарпатская правда. 1970. 18 января. С. 4.

² Платонова Н. Законодавчі та відомчі нормативні акти щодо спецпоселенців з України, 20-і – 60-і роки ХХ ст. (за документами Державного архіву МВС України) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2003. № 1. С. 91–102; Закарпатські угорці та німці... С. 474–475, 508–512.

³ Мазурок О., Павленко Г., Ситник О. Документи ДАЗО... С. 70–72.

ському (121), Тячівському (38), Воловецькому (10), Іршавському (9) районах.

Згідно з указом президії Верховної Ради СРСР від 13 грудня 1955 р. обмежувалося правове становище звільнених німців: заборонялося повертатися в місця, звідки їх виселили. Подібні заборони не мали вкрай серйозних наслідків, окрім адміністративних штрафів за порушення паспортного режиму і тривалих профілактичних бесід у відділках міністерства внутрішніх справ (міліції).

Репресивна політика щодо німецького населення не обмежувалася депортацією. Німецькофобне виховання в закладах освіти, через кіно, пресу, художню літературу стимулювалось офіційною пропагандою. Це спонукало частину закарпатських німців записуватися словаками, угорцями, українцями. Вони боялись прилюдно розмовляти рідною мовою, листуватися з рідними закордоном, уникали національних форм власних імен, переходили на чужі звертання по батькові тощо.

Ставлення до закарпатських німців як до «поплінчиків фашистських окупантів», що випливало зі сталінської схеми покарання цілих народів, надовго утвердилося не стільки у масовій свідомості, скільки у діях російськомовного чиновництва. Бездушність, неухважність, підозрілість спонукали німецьку спільноту до самозамкнутості та еміграційних настроїв.

У 1960-х рр. молоді німці рідко наважувалися вступати до закладів вищої освіти. Здебільшого вони здобували середню і професійно-технічну освіту з належною кваліфікацією. Спостерігалось явище самоізоляції німців: майже не родичалися не тільки з навколишніми українцями чи угорцями, а навіть із представниками свого етносу – прибульцями з місцевостей, відмінних від тих, з яких походили їхні предки.

Радянська антинімецька закомплексованість звужувала і витісняла цілу національну меншину, яка благотворно впливала на все суспільство своїми морально-етичними і діловими рисами: акуратність, пунктуальність, дотримання порядку, виробничої та побутової культури. Завданих радянським тоталітарним режимом моральних і матеріальних збитків їм ніхто ніколи не компенсував.

Не дивно, що радянська динаміка чисельності німців Закарпаття на тлі «короткого ХХ століття» є спадною: 1921 р. – 10,8 тис. осіб, 1930 р. – 13,8 тис. осіб, 1947 р. – 3,5 тис. осіб, 1959 р. – 3,5 тис. осіб, 1970 р. – 4,2 тис. осіб, 1989 р. – 3,5 тис. осіб. Таке різке кількаразове зменшення німецької меншини фактично дорівнює локальній демографічній катастрофі.

У середині 1970-х рр. СРСР вдався до лібералізованої версії офіційної політики щодо німецької меншини. На Закарпатті почали цілеспрямовано сприяти здобуттю повної середньої освіти, збільшувати комуністичний партійний прошарок у німецькому середовищі, висувати етнічних німців на керівні посади в партійних, державних, громадських, господарських установах та організаціях, більше залучати їх до масових заходів.

На сторінках обласних і районних газет появилось чимало дописів про здобутки виробничих колективів, де сумлінно трудилися німці: Усть-Чорнянський лісокомбінат, Драчинська художньо-сувенірна фабрика та ін. Водночас, як відзначено в одному з ідеологічних документів обласного комітету комуністичної партії, номенклатуру на місцях картали за невміння «враховувати особливості, специфіку роботи серед цієї частини громадян області»¹.

Вказані заходи не стримали еміграційних намірів серед закарпатських німців. У 1979–1992 рр. з області у ФРН виїха-

¹ Державний архів Закарпатської області. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 87. Арк. 118–130.

ло 887 осіб, зокрема 248 з них упродовж 1992 р.¹ Важкі наслідки національної політики СРСР могло злагіднити відчутне поліпшення соціально-економічної ситуації в Україні, яка здобула незалежність, утвердження правової держави, доброзичлива атмосфера міжнаціонального співжиття.

Наприкінці 1980-х рр., на зламі тоталітаризму, закарпатські німці бажали покращення повсякденного життя, створення національних освітніх, культурних і спортивних центрів, органів самоуправління і самоорганізації, повернення культових споруд, запровадження телерадіомовлення і народних свят рідною мовою, реабілітації жертв переслідувань за національною ознакою.

Окремий наголос робився на тому, щоби в Ужгородській державний університет абітурієнтів-німців приймали на пільгових умовах для підготовки з них, зокрема, вчителів німецької мови для Закарпатської області.

Значну частину з означених прохань утілили відразу. Якраз кардинально змінився радянський курс у «німецькому питанні», відбулося об'єднання ФРН і НДР. Зросла громадська активність німців усього СРСР, особливо на Закарпатті, де читацьку аудиторію зацікавлювали крайовим німецьким минулим².

У ланцюжку примітних подій стала установча конференція громадсько-політичного і культурно-просвітнього товариства закарпатських німців «Відродження» (ще в складі Спілки радянських німців), що відбулася 8 липня 1990 р. в залі заводу «Керамплитка» у с. Павшино³. Головою обрали

¹ Кампов П. Німці в Карпатах // Закарпатська правда. 1993. 14 серпня. С. 2.

² Дрюченко С. Чого хочуть закарпатські німці? // Закарпатська правда. 1989. 24 жовтня. С. 2; Рубіш Ф. Хутори графа Шенборна // Молодь Закарпаття. 1990. 15 грудня. С. 8. Та ін.

³ Каричак Я. Проблеми закарпатських німців // Календар «Просвіти» на 1991 рік. Ужгород, 1991. С. 62–63; Куля Ф., Петрище П. Закарпатське обласне товариство німців «Відродження» // Етнічна історія народів Європи. 2004. Вип. 16. С.77–84.

Еміла Кайнца, а секретарем Людвіга Шварца. Попри офіційну статистику, що визначала чисельність німців на Закарпатті в 3,5 тис. осіб, активісти цієї громадської організації називали значно більші цифри «за найкращими підрахунками» – 14–15 тис. осіб, або ж навіть 17 тис. осіб, як заявив Л. Шварц¹.

У березні 1992 р., в перші місяці незалежності України, виникло альтернативне Товариство німців Закарпаття «Надія» за участі 111 делегатів. Його очолив Л. Шварц. «Надія» відразу налагодила співпрацю з державними установами ФРН, що допомагали зарубіжним німцям, а також з урядом федеральної землі Саксонія. Відтак «Надія» повністю перебрала на себе офіційне представництво інтересів закарпатських німців.

Прикметною рисою мовної культури закарпатських німців радянської пори став розвиток білінгвізму і трилінгвізму. Пересічний німець зазвичай володів, крім рідної мови, українською і російською. Так, наявних 110 німецьких сімей села Бородівка (Барбово) Мукачівського району 1969 р. передплачували 77 газет рідною мовою (73 – «Neues Leben»), 197 – українською, 86 – російською, 11 – угорською. Серед журналів – один рідною мовою, 75 – російською, 62 – українською, 8 – угорською. У Новому Селі (Шенборн) 1970 р. 120 німецьких сімей отримували 48 газет і журналів рідною мовою, 205 – українською, 130 – російською, 21 – угорською².

Окрасою німецькомовної України слугує лірична збірка «Голуба мандрівка» (Ужгород, 1979) вчительки музики Ольги Рішаві (1903, м. Містек, Чехія – 1993, с. Кушниця тоді

¹ «Німецька альтернатива» // Карпатська Україна. 1992. 26 березня. С. 1; Шварц Л. Сподівання на «Надію» // Карпатська Україна. 1992. 9 квітня.

² Гроздова И., Филимонова Т. Венгры и немцы Советского Закарпатья (по материалам полевых исследований 1968–1969 гг.) // Советская этнография. 1970. № 1. С. 135–143.

Іршавського району Закарпатської області), де поезії розміщено паралельно німецькою (мовою оригіналу) та українською (в перекладі)¹. Її художні твори рідною мовою друкували німецькомовні газети «Neues Leben» («Нове життя», Москва), «Freundschaft» («Дружба», м. Ціліноград Казахської РСР), «Rote Fahne» («Червоний прапор», м. Славгород Алтайського краю Російської СФРР) 1960–1980-х рр.

Доба незалежності України

Ще від 1990 р. на Закарпатті традиційно відзначали німецькі народні свята. На обласному телебаченні періодично транслювали передачі про розмаїте повсякдення місцевих німців, їхні здобутки.

Переживши протягом новітньої історії угорські, чеські, російські впливи, мова закарпатських німців продовжує збагачуватися українськими запозиченнями, надто у сфері побутової лексики. Нащадки неоднорідної верстви німецьких колоністів послуговуються фактично трьома етнонімами: «шваб» у долині річки Латориця, «остерайхер» (австрієць) у долині Тересви, «ціпсер» на Рахівщині, себто на закарпатській Гуцульщині.

Звісно, що в радянському Закарпатті не існувало жодної школи з рідною німецькою мовою навчання. Від середини 1990-х рр. в трьох дитячих садках (Мукачево, Павшино, Шенборн) набрали по групі (два десятки дітей) з німецькою мовою виховання. А всього станом на 2001 р. у дитячих садках Закарпатської області виховували 98 дітей, а в загальноос-

¹ Рішаві О. Голуба мандрівка = Blaue Wanderung: Поезії / пер. з нім. П. Скунець, вст. сл. С. Бобинця, М. Зимомрі, упоряд. С. Бобинець, М. Зимомря, С. Панько, худож. оформл. М. Томчаній. Ужгород: Карпати, 1979. 160 с. Наклад 1,5 тис. прим.

вітніх школах навчали 297 учнів німецької національності¹.

Якраз німецьку мову вивчали як іноземну в 285 закарпатських школах 41,2 тис. учнів. В Ужгородському університеті на кафедрі німецької мови готували профільних учителів. У раніше німецькомовних селах Мукачівщини (Барбово, Верхній Коропець, Кучава, Шенборн, Павшино, Синяк), Свалявщини (Драчино), Тячівщини (Усть-Чорна) німецьку вивчали вже від першого класу.

Якщо згідно з переписом 1989 р., в Закарпатській області проживало 3470 німців, то за переписом 2001 р. – 3582, або на 112 більше.

У 1992 р. тривалість радіо- і телепередач німецькою мовою в Закарпатській області складала пів години на тиждень (для порівняння: українською – 6 год., угорською – 1 год. 30 хв., румунською – 40 хв., російською – 20 хв.)². За десятиліття тижнева тривалість цього мовлення сягала вже півтори години. Зазвичай роль ведучих й авторів програм виконували викладачі кафедри німецької філології Ужгородського університету.

Одночасно німецькі родини краю переважно слухали і переглядали радіо- і телепрограми з праматірних країн. У 1994–1997 рр. Федір Куля вів у найтиражнішій в області газеті «Новини Закарпаття» сторінку «Am Dorfbrunnen» – «Біля сільської криниці». Тут українською та німецькою друкували історичні, етнографічні та фольклорні дописи, замітки про визначних представників німецьких громад, події та фоторепортажі.

¹ Зан М. Етнічні процеси на Закарпатті (1989–2001 рр.): Дис. ... канд. іст. наук / Ужгород. нац. ун-т. Ужгород, 2003. С. 169–173, 274, 283; Зан М., Hvozdyak O. The ethno-cultural Renaissance and Public Representation of the German National Minority in Transcarpathian Region after 1989 // Східноєвропейський історичний вісник. 2019. Вип. 13. С. 168–178.

² Вереш Г. Міжнаціональні відносини в Закарпатті // Українська мова на Закарпатті... С. 11–16.

Закарпатські німці 1990-х рр. стояли на роздоріжжі між еміграційними спокусами і подальшим життям у рідному краї. Щорічно їх приблизно дві сотні перебиралось у Німеччину. Значна частина прагнула самореалізації вдома. Мешканка Німецької Мокрої заявила чеському журналісту: «Ми тут народилися, ми тут удома. Живемо, але як живемо... Добре живемо. Але молодих тут не буде, мабуть, виїдуть»¹. Усе залежало від того, наскільки вони себе комфортно почуватимуть у новій Українській державі.

У червні 1993 р. співробітники Інституту соціології Національної академії наук України провели опитування в двох селах, де компактно проживали німці – Павшино і Шенборн². Вони зафіксували еміграційну хвилю серед активного працездатного віку, що здійнялась 1989 р. і зачепила понад сотню осіб в обох селах, коли дозволили відвідувати родичів у Німеччині за короткочасними гостьовими візами.

Тоді п'ята частина респондентів була налаштована песимістично, вважаючи, що неможливо зупинити еміграцію. На думку решти, зменшити цей вплив могли запровадження подвійного громадянства (України і Німеччини), розвиток приватного підприємництва, освіти і медіа рідною мовою. Абсолютна більшість (85%) пов'язували реальне поліпшення життя зі створенням українсько-австрійських та українсько-німецьких фірм, зосібна туристичних.

Одночасно закарпатські німці отримали вагомий стимул для національно-культурного розвитку. Будинки культури в їхніх селах перетворилися на центри німецької культури. Так, бібліотека с. Шенборн поповнилася кількома тисячами книжок із Німеччини, у глядацькій залі на 150 осіб встано-

¹ Bartak K. Za před nebo pod Karpaty? // Podkarpatsko včera a dnes. Praha, 1994. S. 20.

² Клиненко Т. Німецькі поселення в Мукачівському районі // Карпати-ка. 1995. Вип. 4. С. 74–81.

вили відеоапаратуру для показу німецьких фільмів і навчальних програм.

Активно пропагувались народні традиції німців Закарпаття, їхня духовно-культурна спадщина¹. Переважно у Шенборні та Паланку проходили велелюдні щорічні фестивалі німецької культури Закарпаття. Щоразу про них обласна преса подавала змістовні репортажі на цілі шпальти².

Набули популярності розлогі подорожні нотатки з фото-репортажами до німецьких поселень³, зокрема до «останніх німців Тересвянської долини». До Другої світової війни німці складали 90% мешканців сіл Німецька Мокра й Усть-Чорна, а 40% – Руська Мокра. В Усть-Чорній залишилося три родини пенсіонерів, які вдома говорили німецькою⁴. У двадцяти змішаних сім'ях жива німецька поступово зникала.

Сучасні вихідці з Усть-Чорної проживали компактно в німецьких містах Гослар (земля Нижня Саксонія), Гальдорф (Баден-Вюртемберг), Швайнфурт (Баварія), де створені їхні товариства і проводяться регулярні зустрічі. У популярній міжнародній соціальній мережі «Facebook» постійно поповнюється дописами сторінка «Königsfeld–Усть-Чорна–Ukraina».

Прикметно, коли 1775 р. 76 сімей (220 осіб) вирушили в басейн р. Мокрянки, то зобов'язалися не повертатись до дому. Як запевняли в Усть-Чорній, це головна причина того,

¹ Піров І. Пам'ять і відродження: пісенний фольклор німців Закарпаття. Ужгород: Карпати, 2006. 167 с.

² Як-от: Рішко М. Пісня над замковою горою. У передмісті Мукачєва – Паланку відбувся VI фестиваль німецької культури Закарпаття // Новини Закарпаття. 1995. 9 вересня. С. 4; Рішко М. У неділю замок співав і говорив німецькою // Старий Замок. 1998. С. 4.

³ Ціцак М. Кобалевицькі німці // Новини Закарпаття. 1994. 12 квітня. С. 5; Пумпинець В. Німецька оаза на теренах Мукачівщини // Новини Закарпаття. 2008. 13 вересня. С. 18. Та ін.

⁴ Гаврош О. Останні німці Закарпаття // Україна молода. 2006. 14 вересня.

що нащадки австрійських лісорубів емігрують переважно не в Австрію, а в Німеччину¹.

На самій батьківщині, в отих двох селах, тим часом проходили альтернативну службу молоді австрійці – по одному щорічно. Вони готували дітей для літнього відпочинку в Австрії, навчали німецької в школі, втілювали соціальні проекти.

Також в Усть-Чорній виготовляли з липи традиційні фігурки-обереги. Австрійські та німецькі громадяни, в яких маленькі вертепи обов'язкові на різдвяному столі, замовляли біблійних персонажів і платили по 10–20 євро за фігурку². Найбільше замовлень надходило з австрійського міста Ебензее (регіон Зальцкамергут), звідки двома століттями раніше прибували переселенці на Закарпаття. Успішний різбляр заробляв на оберегах близько 5 тис. євро щороку.

У 1993 р. телевізійні репортери з Верхньої Австрії зробили фільм про свою діаспору на Закарпатті, що викликав розголос. В Усть-Чорну приїхала делегація з м. Гальштат. Гостей вразили давня говірка, архітектура, звичаї, кухня, побут, якот: дощаті туалети, ручне прання в річці. Австрійці відремонтували в селі лікарню, школу, дитячий садок, заснували духовий оркестр. Щорічно 25–30 місцевих дітей на канікулах відпочивали в Австрії.

У колишніх чисто німецьких селах Мукачівщини – Павшино, Паланок (нині мікрорайон Мукачева), Шенборн – німецькі журналісти найперше відмітили двомовні вказівники – українською та німецькою³. Тоді, в листопаді 2005 р., че-

¹ Мартин В. Австрійська «альтернатива» // Дзеркало тижня. 2009. 31 жовтня.

² Русин С. Закарпатець з Усть-Чорної виготовляє і продає австрійцям дерев'яні обереги // Газета по-українськи. 2008. 2 червня.

³ Sterzl A. Nove Selo heißt wieder Schönborn // Frankfurter Allgemeine Zeitung. 1997. 15 Mai; Schwarz K.-P. In der Zeitzone zwischen Kiew und Wien // Frankfurter Allgemeine Zeitung. 2005. 14 November.

кали з першим візитом кардинала Шенборна з Відня, останнього з графського роду, а в Паланку втілювались благодійні соціальні проекти.

Від початку незалежності України закарпатські терени відвідує багато громадян Австрії та Німеччини. Так, товариство німецько-українських зустрічей при Університеті в Зігені (земля Північний Рейн–Вестфалія), котре 1993 р. об'єднало сто членів: 95 німців, 2 євреїв, 2 турків, 1 поляка¹. Його представники часто гостювали на Закарпатті.

Загалом нині поточне суспільне становище закарпатських німців дуже детально висвітлюється міськими, районними, обласними, загальноукраїнськими, зарубіжними засобами масової інформації.

Закарпатська германістика

Заселення, політичні, соціальні, лінгвістичні феномени та явища співжиття місцевих німецьких громад з усіма представниками багатоманітного Закарпаття послужили предметом ретельних студій кількох поколінь германістів Ужгородського державного університету (від 2000 р. – національного): Степана Штефуровського, Йосифа Шрамла, Леоніда Голдовського, Георгія Меліки, Григорія Павленка, Федора Кулі, Миколи Зимомрі, Ольги Гвоздяк, Олега Сліпецького, Івана Чолоса, Наталії Головчак та ін. За незначним винятком це переважно етнічні українці.

Закарпатська германістика класично й організовано розвивалася в межах однієї кафедри – німецької філології, що створена 1964 р. Її завідувачі в такій послідовності – С. Штефуровський, М. Зимомря, Ф. Куля, Г. Меліка, М. Зимом-

¹ Вегдг Е. Я у вас сьомий раз // Закарпатська правда. 1993. 16 лютого. С. 3.

ря, О. Гвоздяк. На цій кафедрі тривалий час ведуться багаторічні комплексні кафедральні дослідницькі теми на кшталт «Етнокультурні реалії німецького населення Закарпаття в інтернетічному просторі».

Історики-германісти виглядають одинаками, проте їхні індивідуальні здобутки не менш вагомі. Найперше відзначимо двох найбільш успішних. Григорій Павленко (1936–2001) належав до тісного кола авторитетних германістів СРСР, потім незалежної України, був деканом історичного факультету (1986–1991), завідувачем кафедр історії стародавнього світу і середніх віків (1988–1993), нової і новітньої історії та історіографії (1993–2001)¹, де саме його вихованець Олег Сліпецький (1960 р. н.) трудився викладачем.

Свій шлях у германістиці О. Сліпецький розпочав із повідомлень 1991 р. про німців Україні–Русі за даними «Літопису Руського» і переселення німецьких колоністів в Південну Україну на початку XIX ст. Відтак про німецьку колонізацію Волині, Причорномор'я, Приазов'я, Криму в другій половині XVIII – першій половині XIX ст. він оприлюднив із десятків ґрунтовних статей, де скрупульозно відобразив імміграційну політику, землеволодіння і землекористування, хліборобство, податки і повинності, соціально-економічне і правове становище.

Із другої половини 1950-х рр. закарпатськими германістами (істориками, філософами, філологами) опубліковано десятки окремих видань і наукових статей, захищено півтора десятка кандидатських дисертацій, десятки дипломних робіт, сотні студентських курсових робіт, переважно з питань матеріальної та духовної культури саме місцевих німців.

¹ Мателешко Ю. Григорій Павленко: огляд наукової спадщини // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. 2011. Вип. 27. С. 317–324; Офіцинський Р. Пам'ятаємо вчителів // Медіацентр УжНУ. 2018. 5 жовтня.

Серед дисертацій виділяються копіткі дослідження двох середньобаварських говірок на Закарпатті: австрійської (Усть-Чорна, Німецька Мокра, Руська Мокра) та богемської (Драчино, Нижня Грабівниця, Пузняківці, Синяк, Тур'я-Бистра, Свалява)¹. Уважно вивчено письмово зафіксовані антропоніми – близько 2 тис. прізвищ німецького населення Закарпаття за три століття – від 1723 р.² Найпоширеніші в краї верхньонімецькі прізвища (Burger, Drucker, Forster, Grabner). Менше представлені західносередньонімецькі (Anger, Berg, Blech, Hinsburg), східносередньонімецькі (Fritscher, Junger, Langer, Lieber), нижньонімецькі (Ensen, Bettlen, Erben, Reints), фризькі прибережні (Kraffa, Metta, Stoffa).

Степан Штефуровський (1914–1996) завідував одинадцять років новоствореною кафедрою німецької філології Ужгородського державного університету. Будучи філософом за фахом (випусник Братиславського університету 1937 р.), захистив дисертацію доктора філософії «Григорій Сковорода: філософ, громадсько-культурний діяч» у Дебреценському університеті 1943 р. Оскільки його наукову ступінь не визнали у радянській системі вищої освіти (в Ужгородському університеті спочатку викладав на кафедрі марксистсько-ленінської філософії, потім – на кафедрі іноземних мов), то у Львівському державному університеті ім. І. Франка 1961 р. він захистив кандидатську дисертацію «Фонетика і морфологія німецьких говірок Закарпаття». І таким чином заклав основи германістики в цьому закладі.

¹ Чолос І. Словотворення і трансференція в середньобаварській австрійській говірці Закарпаття: автореф. дис... канд. філол. наук / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2002. 20 с.; Цапулич Л. Семантична структура іменників середньобаварської богемської говірки Закарпаття (на матеріалі зоосемізмів та соматизмів): автореф. дис... канд. філол. наук / Одес. нац. ун-т ім. І. Мечникова. Одеса, 2005. 22 с.

² Головчак Н. Німецькі прізвища Закарпаття: автореф. дис... канд. філол. наук / Одес. нац. ун-т ім. І. Мечникова. Одеса, 2003. 20 с.

Будучи старшим викладачем кафедри німецької філології Ужгородського університету, Федір Куля (1935 р. н.) одноосібно випустив брошури «Німецькі школи на Закарпатті» (1998, 2002), «Закарпатська Гетеніана: Закарпатські поети-перекладачі німецької класичної поезії» (1999), «Закарпатське обласне товариство німців «Відродження» (2005), а в співавторстві з музикознавчиною Ярославою Рак збірку «Між Карпатами і Альпами: Народні пісні німців Закарпаття» (2002). У цьому виданні майже 100 пісень із мелодіями в нотах, записані від німців сіл Пузняківці, Кобалевиця, Павшино, Драчино та ін.

Вершинною працею з відзначеної проблематики є, звісно, багатогранна і добротна з огляду на кращі наукові стандарти монографія Георгія Меліки (1930 р. н.) під назвою «Німці Закарпатської України: походження, розвиток їхніх поселень і побут у поліетнічному просторі» (Марбург, 2002)¹. У ній відбиті не тільки перевірені факти з історії німецької колонізації регіону, але й у часовій послідовності реконструйовано, уточнено і деталізовано місця походження, чисельність німців, які переселились у конкретні закарпатські села і міста. Так само сумлінно встановлені місцепоселення у світі німців, які емігрували чи втекли із Закарпаття протягом 1939–1946 рр.

У доробку зарубіжних учених, які присвятилися минулому німців Закарпаття, насамперед відзначимо колективне дослідження «Німецька Мокра, Кьонігсфельд [Усть-Чорна]: німецьке поселення в Лісистих Карпатах», що впродовж 1973–2006 рр. витримало чотири видання². Так само похва-

¹ Melika G. Die Deutschen der Transkarpatien-Ukraine: Entstehung, Entwicklung ihrer Siedlungen und Lebensweise im multiethnischen Raum. Marburg: Elwert, 2002. 324 S.

² Deutsch-Mokra, Königsfeld: Eine deutsche Siedlung in den Waldkarpaten / hg. H. Schmid-Egger, A.F. Zauer. Stuttgart, 2006. 298 S.

ли заслуговує монографія Ніколауса Коцауера «Карпатська Україна між двома світовими війнами: з особливою увагою до німецького населення» 1979 р., що цитована вище¹. Фактично це доопрацьована версія дисертації доктора філософії, що захищена цим автором в американському Рутгерівському університеті 1964 р. Сам же Н. Коцауер народився 1932 р. в Мукачеві, а під кінець Другої світової війни опинився в Західній Німеччині, відтак емігрував у США.

Осібнo відзначимо, що в Університеті Людвіга-Максимиліана в Мюнхені 1966 р. дисертацію на здобуття ступеня доктора філософії захистив Іван Жегуц, на тему якої роком раніше побачила світ монографія «Національно-політичні прагнення карпатських українців»². Цей учений народився 1923 р. в Рахові. Проживаючи у ФРН, доклав зусиль для вивчення і популяризації української історії задовго, як упала «залізна завіса». Опісля навідувався в рідний край з родиними і просвітніми цілями³.

* * *

Ось так у головних аспектах бачиться шлях, пройдений німецьким населенням Закарпаття протягом тисячоліття. Йдеться про багатомісні та багатогранні явища і феномени. Тому й логічно, що ця проблематика знаходила і знаходитиме належне висвітлення на вужчих і ширших «дослідницьких полях».

¹ Про це дослідж. див.: Оленич В. Етноніми слов'янського населення у монографії Ніколауса Г. Коцауера «Карпатська Україна між двома світовими війнами» // Українська мова на Закарпатті... С. 244–246.

² Zeguc I. Die nationalpolitischen Bestrebungen der Karpato-Ruthenen. 1848–1914. Wisbaden, 1965. 145 S.

³ Жегуць І. Гуцульщина сниться над Ізаром // Закарпатська правда. 1992. 4 серпня. С. 2; Його ж. Слідами «Гуцульської республіки» // Там само. 1992. 11 серпня. С. 4.

Закарпаття у франкомовному світі¹

Франкомовний світ здавна глибоко цікавився українським етнічним простором. Безпосередні контакти між Україною та Францією сягають раннього середньовіччя, про що свідчить руське посольство до франкського короля 839 р.² Прикметно, історія Закарпаття майже чотири століття (від початку XIV до кінця XVII ст.) тісно пов'язана з магнатами франко-італійського роду – графів Другетів, які прибули у світі Карла Роберта Анжуйського, угорського короля французького походження.

У ранньомодерну добу синтетична книга безпосереднього свідка воєнних і політичних подій середини XVII ст., інженера і картографа Гійома Левассера де Боплана «Опис України» (Руан, 1660) упродовж багатьох десятиліть була ґрунтовним авторитетним джерелом, до якого часто зверталися зарубіжні дипломати і дослідники минулого України.

Те саме можна сказати і про наступні поважні праці «Історія війни проти Польщі» (Париж, 1663) П'єра Шевальє та «Літопис Малої Росії» (Париж, 1788) Жана-Бенуа Шерера.

Розлогі дослідження Проспера Меріме (1803–1870) про запорізьке козацтво – «Українські козаки та їхні останні гетьмани» (1854) і «Богдан Хмельницький» (1863) – прийшли до французького читача тоді, коли в західноєвропейських нау-

¹ *Першопубл.*: Офіцинський Р. Закарпатська минувшина у франкомовному світі (XVII–XX ст.) // Молодь – Україні. 1994. Т. 4. С. 147–171.

² Луняк Є. Еволюція історичних уявлень про Україну в середньовічній Франції до середини XVII ст. // Історіографічні дослідження в Україні. 2011. Вип. 21. С. 166–189.

ковців знову пробудився стійкий інтерес узагалі до слов'янського фольклору, культури, історії.

Через декілька років після появи «Богдана Хмельницького» П. Меріме побачили світ українознавчі розвідки Альфреда Рамбо про незрячого кобзаря і співця Остапа Вересая, Емілія Дюрано й окремо Луї Леже про геніальність Тараса Шевченка і т. д.

Вдячна й невичерпальна тема українсько-французьких відносин знайшла чільне відображення у творчій спадщині визначних представників вітчизняної гуманітаристики другої половини XIX – середини XX ст., зокрема Івана Франка, Василя Горленка, Ілька Борщака, Володимира Січинського.

Розробкою важливих, інколи найнесподіваніших сюжетів комплексно займалися в останню чверть віку, тобто наприкінці XX – початку XXI ст., Іван Вергун, Володимир Маруняк, Густав Цвенгрош, Ярема Кравець, Володимир Матвіїшин, Олександр Кураєв, Оксана Іваненко, Євген Луняк та ін.¹

Йдеться не тільки про фактографічні, але й бібліографічні студії. Зросли цілеспрямовані зацікавлення цією проблематикою не лише в центральних, а й у регіональних осередках сучасної української історичної науки, приміром, у Чернівецькому національному університеті ім. Ю. Федьковича. Це велемовно засвідчують захисти дисертаційних робіт, публікації низки авторів².

¹ Чухліб Т. Проблема державності України IX–XVIII ст. у висвітленні французької історичної школи «Анналів» // Історія в школах України. 1996. № 1. С. 5–7; Українознавство і французьке культурне життя. 1949–1953: Показж. / укл. І. Забіяка. Київ: Ін-т укр. археографії та джерелозн. ім. М. Грушевського НАН України, 2000. 96 с.; Іваненко О. Культурні взаємини Франції та України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2004. 16 с.; Луняк Є. Козацька Україна XVI–XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях. Київ; Ніжин, 2012. 808 с. та ін.

² Бочан П. Україна в поглядах німецьких і французьких вчених, послів і мандрівників XVII–XIX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2008. 20 с.; Брицький П. Французи про Україну в минулому і теперішньому часі // Історія України. 2000. № 5.

Поважне місце у творчих зацікавленнях франкомовного світу посіло Закарпаття, його поточне життя і минувшина. Починаючи від 1930-х рр., вчені та громадські діячі Степан Росоха, Олександр Мицок, Ілько Борщак, Августин Штефан, Михайло Гресько, Ярослав Дашкевич оприлюднили чимало відомостей про ужинок французів і франкофонів на закарпатську тематику.

Особливо детально варто зупинитися на характеристиці франкомовних робіт «Русько-українські селяни під угорським лібералами» (журнал «Робітник», Женева, 1877) Михайла Драгоманова, «Територія, економіка і минуле південнокарпатських русинів» (Париж, 1924) Антона Годинки, «Магічні дії, обряди і вірування Закарпаття» (Париж, 1929) Петра Богатирьова. «Підкарпатська Русь» (Париж, 1935) Рене Мартеля, «Міста Підкарпатської Русі» (Париж, 1938) Жана-Анрі Муссе, «Підкарпатська Русь» (Женева, 1944) Альдо Дамі, «Приєднання Закарпатської України до Радянської України» (Лювен, 1956) і «Радянська Україна у міжнародних відносинах (1918–1923)» (Париж, 1959) Василя Маркуся тощо.

Сформульована наукова проблема виявиться вдячною для подальших студій. Наразі розглянемо її у шести вимірах, що відбиті у назвах підрозділів, які далі змінюють один одного.

Друга половина XVII – перша половина XIX ст.

Невідомо, коли і в якому обсязі закарпатоукраїнська тематика вперше ввійшла у франкомовний світ. Принаймні епоха середньовіччя про це нічим точно засвідчити не

С. 6–8; Його ж. Французький сенатор про Україну в XIX ст. // Питання історії України [Чернівці]. 2000. Т. 4. С. 443–452; Зайцева З. Українська тематика на сторінках французьких та британських видань (кінець XIX – початок XX ст.) // Питання історії нового та новітнього часу [Чернівці]. 2000. Вип. 7. С. 244–253.

може. Щойно з другої половини XVII ст. можна твердити про дебют французького чинника на авансцені закарпатської минувшини, завдячуючи головним чином сферам зовнішньої політики, військового мистецтва і фортифікації.

Загалом про французький слід у замковому будівництві Закарпаття мова ведеться з високого середньовіччя. Вважається, зокрема, що Середнянський замок зведений XII ст. чернечим орденом тамплієрів, яких угорський король Гейза II запросив із Франції. 1312 р. орден тамплієрів ліквідований, його маєтки розграбовані, майно конфісковане. Середнянський замок перейшов до ченців іншого католицького ордену – св. Павла (паулінів).

Мукачівський замок пережив декілька модернізацій з допомогою французів¹. У 1655–1657 рр. за планом визначного французького військового інженера Себастьяна де Вобана (удостоєний звання маршал Франції 1703 р.) довкола фортеці викопали рів шириною 12,5 м і глибиною 5 м, що наповнювався водою з Латориці, збудували зовнішнє оборонне кільце з масивних дерев'яних колод – паланок. У 1705 р. знову зміцнили замок за планом генерала Дамуазо, колишнього ад'ютанта де Вобана, під керівництвом інженерів Фукса і Мотеа. Стару звивисту дорогу, що вела до замку з півдня, замінили новою вздовж західного схилу гори, а поруч звели зіркоподібну систему редутив.

Цікаво знати, що 1809 р. в Мукачівському замку, тоді австрійській в'язниці, утримували французького консула у Бейруті графа Каміла Турно.

Ужгородський замок наприкінці XVII ст. граф Берчені перебудовує за планом французького інженера Лемера. Відтоді стіни замку і бастіони позбавлені оздоблень, за винят-

¹ Легоцький Т. Історичні колоски: Визначні пам'ятки природи та історії. Ужгород: Карпати, 1997. С. 41; Делеган М., Филиппов А. История Мукачевского замка. Ужгород: Ліра, 2010. С. 16, 23, 35, 39.

ком карнизу з білого каменю, який до певної міри пом'якшує їхню суворість.

У 1676 р. на землях колишнього Угорського королівства, приєднаних до Австрії, спалахнув визвольний рух – повстання «куруців» (у буквальному перекладі з угорської – «хрестоносців»). Змовники під проводом Михайла (Мігалья) Телекі попросили військову допомогу у французького короля Людовика XIV.

Невдовзі в закарпатському Марамороші, що належав до Семиградського (Трансильванського) князівства з'явився здібний стратег-полководець Кристоф Боген з Алланди¹. На французькі гроші він мав організувати восьмитисячну найману армію.

Весною 1677 р. генерал К. Боген із цього приводу звернувся до наддніпрянських козаків. На його заклик організовані козацькі ватаги перейшли Українські Карпати. Близько п'яти тисяч козаків і дві тисячі польських військових пристали до Богена і воювали під французьким прапором у куруцькому повстанні, що виявилось вельми успішним.

Магнат Емерих Текелі, головнокомандувач куруців, із двадцятитисячною армією в жовтні 1678 р. вирушив із Мукачівського замку в похід проти австрійських військ, або т. зв. лабанців («зрадників»). До кінця року він опанував нішіні закарпатоукраїнський та східнославацький регіони. Потреба у французько-козацькій найманій армії відпала. У травні 1679 р. генерал Боген повернувся на батьківщину.

Про ступінь інформованості пересічного закарпатського інтелігента про важливі поточні події у Франції кінця XVIII – початку XIX ст. свідчить «Літопись Гукливська». Автор цих записів – отець Михайло Грігаші (1758–1823), котрий від 1783 р. був греко-католицьким парохом с. Гукливий (доне-

¹ Баран О. Козаки під французьким прапором у куруцькому повстанні // Український історик [Нью-Йорк – Мюнхен]. 1973. № 1-2. С. 107–111.

давна Воловецький район)¹. Відгомони Великої французької революції досягли і далеких гірських закутків Закарпаття.

Під 1796 р., що «погідливий був і хліба було доста», о. М. Григаші відзначив франко-німецькі бойові дії, австрійські територіальні втрати і мобілізацію – «ув катуни имали». Перед загрозою французької агресії офіційні кола Угорщини (як складової частини Австрійської імперії) провели низку охоронних заходів: «Панове, попи, нямеші овес, жито, гроші на воїнську помощь даровали і невірних, то есть ізрадливих панов іних у Пешту ізгубили, іних до Мукачовського города до арешту послали».

Літом наступного 1797 р., за свідченням літописця, «із французом ся супокой ізробився», але все-таки в передчутті ймовірної небезпеки нямеші (дрібні шляхтичі) провели тривалий час у військових таборах – «муштрувалися і напротиво француза готовилися». Ці приготування виявилися марними («без всякого хосна») і принесли державі одні збитки («келчик»).

Документи, що зберігаються у Державному архіву Закарпатської області, підтверджують заангажованість тогочасного Закарпаття війною проти революційної Франції. Збиралися добровільні внески на «війну з французами». 23 квітня 1794 р. збором таких пожертвувань охопили священників і прихожан Ужгорода².

Під 1813 р. у літописі Михайла Грігаші зафіксовані вістки про розгром французів у рівнинних пустках під Москвою (голодом і морозом) та під Липськом (Ляйпцігом). Поряд відзначено сприятливу економічну ситуацію в рідній місцевості: «Тогожде года цілоє літо дождь ішов і на верховині хліба було доста». Проте волиняни, навпаки, пережили неврожай.

¹ Біленький Я. Угроруські літописні записки // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові. 1911. Т. CIV. С. 73–82.

² Павленко Г. Велика французька революція і Закарпаття // Карпатика. 1992. Вип. 1. С. 74–93.

Греко-католицький священник Василь Довгович (1783–1849) є найчільнішим представником не лише закарпатоукраїнської культури і не тільки першої половини XIX ст. Це філософ, член-кореспондент Угорської академії наук. Одночасно він відстежував бурхливі події свого часу, передусім сходження щасливої зірки Наполеона I.

Навчаючись у Вараждині (Арадї) (1806–1807), Трнаві (1809), Ужгороді (1810), В. Довгович створив низку поетичних творів латинською мовою, де прослідковуються симпатії до непересічної постаті світової історії: «Про Наполеона Бонапарта», «Кант і Бонапарт», «Бонапарт і Олександр російський», «Панегірик Наполеону Бонапарту», «Віщування про рід смерті Бонапарта», «Епітафія Наполеону», «Весілля Наполеона з Людовікою, дочкою австрійського цісаря, яке відбулося в 1810 році», «Людовіка – дружина Наполеона».

Ось два рядки з його вірша «Про Наполеона Бонапарта»:

*Народи залякує війною, а світ славою
Переможе. Таке виробляє цей хлопець із Корсіки.*

Не лише міць французької зброї дивувала уяву Василя Довговича, але щонайперше сила і глибочінь французького духу і розуму (інтелекту). Провідним діячам Просвітництва Вольтеру, Руссо і Мірабо він присвятив окремі твори. Згодом ці вірші склали збірку «Поезії», котра автором «у рукописі видана в Мукачеві 1832 року»¹. У цьому місті тоді В. Довгович працював священником і директором народної школи.

Одначе першопублікація «Поезій» Василя Довговича припала аж на 1982 р., відлежавши в архівній темряві півтора століття. Згадані ліричні присвяти суть яскравими світлинами резонансу, який спричинили французи як про-

¹ Довгович В. Поезії / пер. з латин. В. Маслюк, Ю. Сак, з угор. Л. Бабота, І. Мацінський, О. Рудловчак; упоряд. І. Мацінський // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. 1982. Т. 10. С. 113–232.

мотори вселюдського прогресу, що проник до найдальших і найглухіших закутків тодішньої Європи.

Якраз французька цивілізація переживала одне з найвищих піднесенень у глобальному вимірі. Не випадково перша українська газета виходила тривалий час французькою мовою – головною мовою спілкування освічених людей тодішнього світу¹. Маємо на увазі «Gazette de Léopol» – «Львівську газету» 1776–1811 рр.

Наповнює до вінця враження від того часу унікальний факт. Після битви при Ватерлоо (червень 1815 р.) на Закарпатті з'явилися французькі поселенці. Якраз полонених французів, в основному офіцерів, аби завадити знов об'єднатися в армію, розселили в спеціальних поселеннях на території країн-переможниць. Росія відправила їх у Сибір, Пруссії – у Померанію, Британія – у Шотландію, Австрія – на Закарпаття.

У народній традиції вважається, що в с. Тур'ї-Ремета (до недавня Перечинський район) було одне з таких поселень французів, які одружувалися з українськими дівчатами, асимілювалися. Начеб їхні видозмінені прізвища дотепер поширені в цій місцевості, де також досі смакують їстівними жабами (що є фактом), подібно до французьких гурманів.

Друга половина XIX – початок XX ст.

Політичні, соціально-економічні та культурні процеси, що їх переживала Європа впродовж усього XIX ст., мали величезний моральний вплив на українську інтелігенцію. Французькі гасла «Свобода! Рівність! Братерство!» запаморочили голови. У підросійській Україні з'явилися нова плеяда

¹ Матвійшин В. Українсько-французькі літературні зв'язки XIX – початку XX ст. Львів: Вища школа, 1989. С. 4.

дисидентів, які вимушено емігрували на Захід. Перебуваючи на чужині, ці патріоти домоглися розголошення відомостей про рідний край.

До найвидатніших і найпродуктивніших представників української еміграції другої половини XIX ст., безперечно, належав університетський професор Михайло Драгоманов. Він двічі відвідував Закарпаття. Улітку 1875 р. М. Драгоманов верхи на коні через Жаб'є (нині смт Верховина, Івано-Франківська область) перейшов Чорногору з галицького боку на закарпатський, побував у містах Сигіт, Мукачево, Ужгород, Пряшів. Невдовзі, 1876 р., навідався ще з короткочасним візитом до Ужгорода.

За гарячими слідами Михайло Драгоманов, славнозвісний приятель «пораненого брата» (закарпатських українців) за висловом професора Українського університету в Празі Олександра Мицюка 1930 р., написав обширне есе про шовіністичну політику угорської шляхти щодо закарпатоукраїнського селянства¹.

Ця стаття «Русько-українські селяни під угорськими лібералами» частково побачила світ на сторінках франкомовного журналу анархістів «Le Travailleur» («Робітник») 1877 р. у двох номерах². Редакція журналу знаходилась у Женеві, очолював її тоді французький географ світової слави Жан Жак Елізе Реклю (1830–1905).

Журнал «Робітник», власне, опублікував лише фрагмент праці М. Драгоманова. Справа в тому, що головний редактор на вимогу угорського комунара Лео Франкеля, члена генеральної ради Першого Інтернаціоналу від 1880 р., за нібито

¹ Мицюк О. Приятель «пораненого брата» М.П. Драгоманів. В 35-ту річницю смерті // Підкарпатська Русь [Ужгород]. 1930. № 7–8. С. 152–155.

² Dragomanov M. Les paysans russo-ukrainiens sous les libéraux hongrois // Le Travailleur [Genève]. 1877. № 1. Р. 20–24; № 4. Р. 23–26; Драгоманов М. Русько-українські селяни під угорськими лібералами / пер. з франц. З. Борисюк // Всесвіт [Київ]. 1991. № 11. С. 187–190.

«московсько-панславистичний дух» припинив друкування поданої статті. Згодом ця розвідка з'явилась у повному обсязі італійською мовою у «Міжнародному соціалістичному журналі» (1880, №1).

Що не сподобалося Л. Франкелю, угорським соціалістам і лібералам? Те, що вперше було показано дволикого Януса угорського національно-визвольного руху. З одного боку, типовий угорець-революціонер старався показатися в очах прогресивної Європи жертвою австрійського насилля, а з другого, після дуалізму 1867 р., швидко освоювався в ролі поневолювача, визискувача, асимілятора «відсталого» слов'янського населення.

«Так чи інакше, – підсумував відомий історик Ярослав Дашкевич, – Драгоманов перший познайомив європейську громадськість з тим національним і соціальним гнобленням, в умовах якого проживали українці Закарпаття»¹.

Треба додати, що М. Драгоманов у своїй праці показав закарпатську дійсність на широкому історичному тлі України. Він стисло нагадав головні сюжетні лінії ґрунтовних книг «Опис України» (1660) Г.Л. де Боплана, «Історія війни козаків проти Польщі» (1663) П. Шевальє, статті літературознавця А. Рамбо «Традиції, фольклор і мистецтво Малоросії» в журналі «Revue politique et littéraire» (1876, № 26).

Цікавим, але неймовірним є твердження про те, що Закарпаття 1892 р., передовсім с. Княгиня (донедавна Великоберезнянський район) і Невицький замок, у пошуках творчого натхнення відвідав видатний французький письменник Жуль Верн (1828–1905), один із засновників жанру наукової фантастики. Начебто метою подорожі, що описана в його романі «Замок у Карпатах» (1892), було знамените місце падіння метеорита 1868 р., недалеко від Розбійницької

¹ Дашкевич Я. Французька стаття Михайла Драгоманова про Закарпаття // Весвіт. 1991. № 11. С. 186.

печери¹. Відповідно до народних переказів у ній жили і переходували добро грабіжники. Насправді ця вигадка, відбита в інформаційному плакаті перед рестораном «Верховина» біля Невицького замку², належить до царини туристичного міфодизайну.

Доречно поставити і зворотнє запитання: чи спостерігався у той час на закарпатських теренах інтерес до франкомовної цивілізації? Так. Але важко відповісти, як саме це сукупно проявлялося. Не маємо відомостей про те, як широко запровадили вивчення французької мови та історії у середніх і передвищих школах (гімназіях, семінаріях), яким означеним інформаційним багажем володіла тутешня інтелігенція і т. д.

Знаємо тільки, що популяризацією творчого доробку французьких учених і письменників серед закарпатських читачів активно займався русофіл о. Анатолій Кралицький (1834–1894), ігумен Мукачівського греко-католицького монастиря від 1869 р.³ Щоправда, він ховався під псевдонімом «Фома Фомыч» і криптонімами Ф.-Ф., К.

На сторінках ужгородської газети «Свѣтъ» 1868 р. (номери 12–13, 15–18, 21, 49), що виходила язичієм, Анатолій Кралицький помістив нарис «Наполеон I в Москві», повідомлення «Замітка французького туриста про єпископа Штросмаєра» (з портретом) і «Характеристика римського духовенства IV і V віку» (уривок із праці Амадея Тьєрі «Нарис історії Риму IV–V ст.»).

¹ Шевчук О., Кричевська Д., Карпишин Г., Палюх В. Дослідження та перспективи екотуристичного використання печери Княгиня (Ужанський національний природний парк) // Вісник Львівського університету. Серія географічна. 2007. Вип. 34. С. 303–308; Замок у Карпатах. https://uk.wikipedia.org/wiki/Замок_у_Карпатах.

² <https://uk.wikipedia.org/wiki/Файл:Nevytskyj.jpg>.

³ Падяк В., Ільченко Л. Анатолій Кралицький: бібліогр. покажч. Ужгород, 1994. 112 с.

Для газети «Новый Свѣтъ» (Ужгород) А. Кралицький переклав оповідання Ж. Монкклера «Луї Наполеон і чорт» (1871, №20), в якому відображені події 1851 р. Переклад історичної розвідки французького академіка А. Тьєрі «Святий Іоан Златоуст», виконаний Кралицьким, зустрічаємо у шести номерах 1890 р. та у п'ятнадцяти числах 1891 р. журналу «Листокъ», що виходив теж в Ужгороді.

Двома десятиліттями пізніше, у народному календарі на 1911 р. безіменний автор повідомив про «Різдвяні звичаї у Франції» (с. 24–29), підготовлені на основі на часткового перекладу записок прелата Шабо «Різдво в усіх країнах» (1907).

На початку ХХ ст. зацікавлені представники франкомовного світу були порівняно належним чином поінформовані про Закарпаття у масштабніших працях українознавчого циклу. Поряд із тим продовжували виходити публіцистичні нариси і наукові дослідження, що зачіпали окремі ділянки суспільного життя закарпатських українців.

Лауреат Нобелівської премії, норвезький драматург М. Б. Бйорнсон у 1904 р. заснував у Парижі міжнародний тижневик «Le Courrier Européen». Активним співробітником видання став український галицький публіцист Ярослав Федорчук (1878, м. Снятин – 1916, Швейцарія). Тому на сторінках престижного тижневика з'явилися дві серйозні статті «Під угорським гнітом» (1909, № 9), що продовжили справу М. Драгоманова¹. Вони викривали шовінізм і змальовували справжнє обличчя угорського лібералізму.

Початок ХХ ст. загалом виявився благодатним для утвердження українства у світі. Між іншими часописами в липні 1915 р. в Лозанні (Швейцарія) появилася гарно ілюстрований місячник «La Revue Ukrainienne» за редакцією А. Зеліба,

¹ Цвенгрош Г. Паризький міжнародний тижневик і українське питання // Дзвін [Львів]. 1991. № 8. С. 141–146.

а потім Е. Бачинського¹. Згодом, у 1919 р. в Лозанні започатковано журнал «L'Ukraine», а 1920-му в Парижі – «France et Ukraine», де розміщали переклади творів українських письменників, праці вчених І. Борщака, Е. Інса, Ф. Форест'єра, Ф. Фессера та ін.

Беручи до уваги насамперед публікації у женеvському журналі «Робітник» та у паризькому тижневику «Європейський кур'єр», можна відзначити наступне. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. закарпатська тематика ще рідко проникала на шпальти періодичних видань, що виходили французькою мовою. Попри зусилля прогресивної української інтелігенції, зокрема, М. Драгоманова та Я. Федорчука, Закарпаття залишалося здебільшого «землею невідомою» для тодішньої франкомовної Європи. Проте невдовзі зауважені обставини докорінно змінилися.

Ідейно-політична і наукова спадщина Міжвоєння

Загибель старих і поява нових держав після Першої світової війни привернула пильну увагу до Карпатського регіону, де мали пролягти змінені державні кордони. У дипломатичній боротьбі за «підкарпатську спадщину» виграла Чехословацька Республіка на чолі з Томашем Масариком.

Поважну роль у цій справі зіграв двотижневик «La Nation Tchèque», редагований відомим політиком Едвардом Бенешем. Це офіційний орган Чехословацької національної ради в Парижі періоду Першої світової війни. У двотижневику, зокрема, побачила світ промовиста стаття декана юридичного факультету Карлового університету в Празі, профе-

¹ Животко А. Історія української преси. Мюнхен: Укр. техн.-госп. ін-т, 1989. С. 219–220, 235.

сора Карела Кадлеца «Русини південних Карпат – громадяни Чехословацької Республіки» (1919)¹.

Переваги приєднання закарпатоукраїнських земель до Чехословаччини прекрасно пропагували у франкомовному світі повноважні представники карпаторуської громади Північної Америки. Наочним доказом цього є обширний публіцистичний нарис «Підкарпатська Русь» (1920)², що належав перу американського адвоката Григорія Жатковича (1886–1967), першого губернатора Підкарпатської Русі. Його розмістили на сторінках паризького журналу «Le Correspondant».

Як голова Карпаторуської народної ради, Антон Бескид (1885–1933) представляв інтереси населення Пряшівщини і Закарпаття на Паризькій мирній конференції в січні-лютому 1919 р. Він входив до складу чехословацької делегації, однак не брав участі в роботі територіальної комісії. У списку делегатів А. Бескид фігурував лиш як представник русинів Східної Словаччини (*Affaires de Ruthènes en Slovaquie Orientale*).

Спираючись на Філадельфійську декларацію Т. Масарика, закарпатсько-пряшівська делегація вручила конференції пам'ятну записку «Memoire № 6 Delegation Tchecoslovaque Congres de la Paix». Її автора Григорія Жатковича невдовзі призначили першим губернатором Підкарпатської Русі. У записці мова йшла про впорядкування автономного статусу Закарпаття у складі федеративної Чехословацької держави. Межу між Закарпаттям і Словаччиною запропоновано встановити за етнічним принципом.

Самостійні дипломатичні кроки карпаторуської делегації звелися лише до кількох перемовин з Ернестом Дені-

¹ Kadlec K. Les Russes au sud des Carpathes citoyens de la République Tchecoslovaque // *La Nation Tchèque* [Paris]. 1919. Vol. IV. P. 804–814.

² Žatkovič G. La Podkarpatho-Russie // *Le Correspondant* [Paris]. 1920. № 279. P. 645–664.

сом, працівником міністерства закордонних справ Франції¹. На них обстоювалася автономія краю.

Долю Закарпаття на найближчі два десятиліття визначив Сен-Жерменський мирний договір, підписаний між Австрією та державами Антанти 10 вересня 1919 р. У Сен-Жермен-ан-Ле гарантували автономію Підкарпатської Русі в складі Чехословаччини.

Ці рішення повторено в чехословацькій конституції від 29 лютого 1920 р. Їхнім найгіршим наслідком став поділ українського історико-етнографічного регіону на дві частини – автономну Підкарпатську Русь і Пряшівщину, адміністративно підпорядковану Словаччині.

У Тріаноні 4 червня 1920 р. підписали мирний договір, що визначив нові кордони Угорщини. 48-й параграф цього договору підтвердив належність Закарпаття до Чехословаччини.

Процес підготовки і проведення Паризької мирної конференції покликав до життя масу політичних документів: усіляких меморандумів і звернень, заснованих на широких історичних екскурсах². Особливо плідно працювали проугорські політичні діячі Закарпаття. Наприклад, Василь (Ласло) Балог-Берій, котрий у пізніших роках працював цензором, склав «Пам'ятну записку» для держав-переможців³.

Брошури аналогічного змісту вийшли англійською, німецькою, італійською мовами. Відповідні примірники «Пам'ятної записки» від імені начебто політичної партії русинів Угорщини були передані представнику Антанти в Будапешті, угорському уряду, а також в архів у Парижі. До записки долучили карту «Руського краю».

¹ Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. Т. I. С. 67–85.

² Журавський-Граєвський П. Питання Підкарпатської Русі на Міровій конференції в Парижі // Зустрічі [Варшава]. 1990. № 1–2. С. 130–141.

³ [Balogh-Beery L.]. *Aidé-mémoire adressé [par la parti politique ruthène de Hongrie] aux puissantes alliées et associées.* Budapest, 1919. 18 p.

«Меморандум рутенів Угорщини» (1920), «Завваги партії рутенів Угорщини» (1921) підготував для світової спільноти Єно (Євген) Рішко. У першому випадку текст подавався паралельними французькими, англійськими, італійськими колонками¹, а в другому – франко-англійська брошура з'явилась окремо від італо-французької².

У низці французьких, італійських, англійських, американських газет і журналів 1919–1920 рр. з'явилися тенденційні статті, написані або інспіровані угорськими націоналістами. Вони настирливо прагнули довести віковичне право Угорщини на Закарпаття всупереч історичним реаліям.

У «Revue de l'Europe Orientale» під цим кутом зору подавали події у своїх статтях Мефодій Гойдич «Автономна територія русинів» (1919, № 1)³, А. Берегі «Угорщина та її національності» та Є. Рішко «Економічна вага території рутенів» (1920, № 2)⁴, а у «Le Figaro» 1 лютого 1920 р. – Р. Ріколі «Етнічне перехрестя»⁵.

Окремі брошури, розраховані на франкомовного читача, підготували угорський дипломат Іштван Чакі – «Русинське питання» (Париж, 1920)⁶, історик Антоній Годинка – «Територія, економіка і минуле південнокарпатських русинів» (Париж, 1924)⁷. Остання брошура є, по суті, відбиткою одно-

¹ [Risko J.]. Memorandum des ruthènes de Hongrie aux puissances alliées et associées. Budapest, 1920. 16 p.

² [Risko J.] Notice du parti ruthène de Hongrie présentée à la Société de Nations, aux puissances étrangères et à la Commission de délimitation. Budapest, 1921. 18 p.

³ Gojdics M. Le territoire autonome ruthène // Revue de l'Europe Orientale [Roma]. 1919. Vol. I. P. 45–56.

⁴ Risko J. La signification économique du territoire ruthène // Revue de l'Europe Orientale. 1920. Vol. II. P. 89–104.

⁵ Див.: Гресько М. Закарпаття – очима мандрівників і вчених // Жовтень. 1968. № 11. С. 130–138.

⁶ Csaky, E. de. La question ruthène. Budapest–Paris: F. Pfeiffer et H. de Soucier, 1920. 35 p. (Questions de l'Europe Orientale. № 7).

⁷ Hodinka A. L'habitat, l'économie et la passé du peuple ruthène au sud des Carpathes. Paris, 1924. 34 p.

йменної статті з паризького кварталника «Revue des etudes hongraises et finno-ougriennes» за жовтень–грудень 1924 р.

До того ж, вона є скороченим варіантом науково-популярного нарису А. Годинки «Утцюзнина, газдувство и прошлость южно-карпатскихъ русинувъ» (103 с.), оприлюдненого без вказівки року і місця видання під псевдонімом «Сокырницькый Сирохманъ». Також у 1922–1923 рр. вийшли подібні брошури угорською та англійською мовами.

Свою лепту окремо і в співавторстві вніс університетський професор історії права Йосиф Ілlesh-Ілляшевич (1871, Хуст – 1944, Будапешт). Його публікації «Звільнений та занепалий народ» (Будапешт, 1921) і «Відомості про територіальний устрій південнокарпатських русинів» (Будапешт, 1922) угорські дипломати презентували очільникам Ліги Націй¹. До речі, Й. Ілlesh-Ілляшевич був депутатом парламенту в Будапешті в рамках австро-угорського дуалізму від рідного Хустського округу (1913–1918).

Невдовзі проугорський політик-русофіл, депутат чехословацького парламенту Іван Куртяк наважився на франкомовну «Петицію чехословацьких русинів, що стосується автономії Підкарпатської Русі» (Ужгород, 1928)². Власне, І. Куртяк очолював партію «Автономний землеробський союз», яка в різний спосіб вимагала надати негайно автономний статус для краю.

Аналогічна активність спостерігалася у представників проросійської орієнтації та російських емігрантів. Проте акцент зміщено, що відчувається у назвах – «Карпатська Русь: резонність приєднання до Росії» та «Спогади про національ-

¹ Illes-Ilyasevics J. Un peuple libere et anéanti // Pevue de Hongrie [Budapest]. 1921. Vol. 24. P. 12–21; [Hodinka A., Illes-Ilyasevics J.]. Informations relatives à l'organisation du territoire des ruthènes au sud des Carpathes. Budapest, 1922. 39 p.

² Kurtyak I. Pétition des Ruthènes en Tchecoslovaquie concernant l'autonomie de la Russie subcarpathique. Oujgorod, 1928. 12 p.

ні почування малоросів колишньої Австро-Угорської імперії» (Париж, 1919)¹. У тому середовищі ще жевріли надії на реставрацію Російської імперії, ліквідованої більшовиками.

Одночасно прочехословацьку позицію відобразила низка праць: згадані «Русини південних Карпат – громадяни Чехословацької республіки» (Париж, 1919) Карела Кадлеца, «Статус Підкарпатської Русі» (Прага, 1932) Зденека Пешки, «Протест проти розділу карпатських русинів» (Прага, 1919) Дмитра Собіна, «Походження лемків» (Париж, 1919) Антона Бескида і Дмитра Собіна, брошури «Політика Угорщини щодо рутенів» (Відень, 1919), «Пам'ятна записка про Підкарпатську Русь» (Женева, 1921), «Підкарпатська Русь з точки зору національного питання» (Прага, 1922)².

Головним чином вони оприлюднювалися та поширювалися за підтримки міністерства закордонних справ Чехословаччини, що є звичною рутиною в умовах усебічного втілення своєї зовнішньополітичної доктрини будь-якою державою.

За такого ідейно-змістового багатоманіття зрозумілі подальші імпульси, що спонукали французьких учених, журналістів, політиків і військових відвідувати Закарпаття за власною волею чи за службовою необхідністю.

Варто нагадати, що 28 листопада 1918 р. командувач військами на європейському Сході генерал Франс д'Еспере

¹ La Russie Carpatique: les raisons de la réunion à la Russie. Paris, 1919. 15 p.; Markoff D. Mémoire sur les aspirations nationales des Petits-Russiens de l'ancien empire austro-hongrois. [Paris, 1919]. 7 p.

² Beskid A., Sobin D. Origine des Lèmes (Mémoire sur leurs revendication nationales pour la Conférence de la Paix). [Paris, 1919]. 30 p.; La Russie Subcarpathique au point de vue de la question des nationalités. Prague, 1922. 23 p.; Mémoire concernant la Russie Subcarpathique. [Jeuneve, 1921]. 39 p.; Peska Z. Le statut de la Russie subcarpathique // Bulletin de droit tchécoslovaque [Prague]. 1930–1932. Vol. 3. № 1. P. 26–36; Sobin D. Protêt contre le partage de la contrée russe de Carpathes (Appel à la justice du Congrès de la Paix à Paris). Prague: Conseil national des Russes des Carpathes, 1919. 8 p.

наказав уряду Угорщини віддати новоствореній Чехословацькій державі територію Словаччини до річки Уж. 4 грудня 1918 р. маршал Фердинан Фoš направив угорському прем'єру Мігалю Карольї ноту, в якій Антанта надала право чехословацьким військам зайняти землі включно з містом Ужгород і залізничною станцією Чоп¹.

Функції головного військового і цивільного керівника Підкарпатської Русі влітку-восени 1919 р. виконував представник Антанти кавалерійський генерал Едмонд Шарль Адольф Енок (1860–1933). У Державному архіві Закарпатської області зберігаються копії його інструкцій, розпоряджень, оголошень, відданих в Ужгороді від 22 листопада до 10 грудня 1919 р.²

За тиждень після встановлення комуністичного режиму в Угорщині (проіснував 133 дні), 29 березня 1919 р., 3-й чехословацькій дивізії під командуванням французького генерала Е. Енока наказали окупувати Підкарпаття. Генерал Енок підписував заклики до місцевого населення як «верховний головнокомандувач Підкарпатської Русі»³. Своім наказом він проголосив 6 червня на цій території військову диктатуру, тобто ввів воєнну адміністрацію, а 1 жовтня став главою військової адміністрації всієї Підкарпатської Русі.

У грудні 1919 р. його замінив генерал Марі Парі. 29 жовтня 1922 р. в Ужгород прибув французький генерал Паскаль Кастела – новий військовий командувач Підкарпатської Русі, котрий перебрав повноваження від попередника – генерала Парі.

¹ Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. Т. І. С. 57.

² Державний архів Закарпатської області. Ф. 3223. Оп. 3. Спр. 51. Арк. 1–5.

³ Fidler J. Francouzští generálové na Slovensku a Podkarpatské Rusi (1919–1925) // Vojenská historia [Bratislava]. 2000. Č. 3-4. S. 79–86; Пушкаш А. Цивилізація или варварство: Закарпатье 1918–1945. Москва: Европа, 2006. С. 61, 67, 70.

Хоча румунські окупаційні війська вийшли зі східної частини краю (Марамороша) аж через рік – у червні 1920 р., але генерал Е. Енок поширив свою юрисдикцію на всю Підкарпатську Русь. Управляв нею спільно з чеським адміністратором Яном Брейхою. Загалом цей військовий режим протримався до 1923 р.

Отже, найвищими воєначальниками Підкарпатської Русі 1919–1923 рр. були французькі генерали. Зокрема, Марі Парі з дружиною та двома доньками мешкав у греко-католицькій єпископській резиденції владики Антонія Папа в Ужгороді, певний час поруч губернатора Г. Жатковича¹. Одночасно генерал Парі відповідав за встановлення лінії державного кордону між Чехословачинною та Угорщиною, Румунією у межах Підкарпатської Русі.

Цікаво, що 1930 р. чехословацька поліція заборонила проведення мітингів, коли в Ужгороді знаходився французький маршал Франс д'Еспере, про котрого йшла мова вище. Отак гостю наочно показали мобільність і дієвість місцевої влади.

На початку 1920-х рр. французький географ Дальме де ля Гарені пройшов Українські Карпати від Попраду до Чорногори, вивчаючи життя вівчарів, лісорубів, бокорашів, їх матеріальний побут, духовну культуру, знаряддя праці. У науковій студії «Чехословацька Русь», що друкувалася у журналі «*Annales de Géographie*» (1923, т. 33) він описав побачені предмети і явища народною мовою відвіданого краю².

Подорожні нотатки прогулянки Закарпаттям у 1933 р. на сторінках журналу «*Revue de Paris*» подала Марта Улі³. Вони вийшли не лише великі за обсягом, але ємкі за змістом.

¹ Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. Торонто: Карпат. дослід. центр, 1981. Кн. друга. С. 315–316.

² Garennie, D. de la. La Ruthénie Tchécoslovaque – Russie subcarpathique // *Annales de Géographie* [Paris]. 1923. Vol. 33. P. 443–456.

³ Oulie M. A travers la Russie subcarpathique // *Revue de Paris*. 1933. Vol. 40. № 16. P. 900–914.

На обкладинці французького журналу «Sciences et Voyages» («Наука та подорожі») 11 січня 1934 р. появилася гуцул з Ясіня. Ця світлина анонсувала подорожній нарис «A Jasina au coeur des Carpathes» («Ясіня в серці (центрі) Карпат»)¹.

До речі, подібні подорожі здійснили автостопом і пішки у 2011 і 2012 рр., тобто через вісім десятиліть, Мартіна Бедок з Марселя та Сімон Дюбуа з Ніцци². Кожен окремо пройшов на Закарпатті маршрут від Ясіня до Ужжа, з відвідинами букових пралісів, місця падіння метеорита у Княгині. Про подорож С. Дюбуа оповів на власному сайті «Transcarpatie – La traversée des Carpathes» («Закарпаття – перетин Карпат»), що розміщений у світовій інтернет-мережі за адресою: transcarpatie.dubuis.net. Цей сайт розрахований на цільову аудиторію французів-мандрівників, яким до вподоби Закарпаття.

Водночас у Міжвоєннє на французькі терени пролягли заробітчанські стежини із Закарпаття. Учений-лінгвіст Іван Панькевич оприлюднив народне оповідання «На роботі у Франції», зафіксоване ним 15 червня 1934 р. від 33-літнього Петра Копина у с. Крива (Хустський район). Воно вміщене у додатках до капітальної мовознавчої монографії 1938 р., де нюанси живої бесіди передані за допомогою латинських літер³.

За цією розповіддю можна реконструювати пересічну заробітчанську одісею. Згаданий Петро Копин у числі кількадесяти осіб найнявся на працю на французьку копальню (шахту). У м. Севлюш (нині Виноградів) вони підписали контракти з представником вугільної компанії. Закордонні паспорти виробили в Ужгороді. У Францію виїхали з Праги, чехословацької столиці, через Німеччину.

¹ Гуцул – на обкладинці французького журналу 30-х років // Karpatnews.in.ua. 2016. 6 лютого.

² Кузович І. Французам все більше подобається Закарпаття // Uzhgorod.in.ua. 2012. 16 вересня.

³ Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей. Ч. I. Звучня і морфологія. Прага: Орбіс; Політика, 1938. С. 467–468.

У місті Туль (Toul), центрі двох кантонів у регіоні Лотарингія (Lorraine), закарпатські заробітчани мали короткий відпочинок, а потім працювали неподалік у шахті глибиною 850 м. Вугілля добували переважно вручну, насипали його в кошики і відносили до найближчої вагонетки на кінній тязі. Харчування було якісним і калорійним, «вина пили доста». Добротне вино коштувало два франки за один літр. Франція та зосібно місцевість, де П. Копин працював і відпочивав, являли собою вечорами «веселий світ» – із танцями з італійськими і французькими дівчатами.

Суттєві дані про міжвоєнне сільське населення закарпатської низовини, а передусім про народну архітектуру (церкви, дзвінниці, придорожні дерев'яні та кам'яні хрести, хати, господарські будівлі, інтер'єр жител) привів у своїй монографії «Міста Підкарпатської Русі. 1919–1938: чехословацькі зусилля» (Париж, 1938) етнограф Жан Анрі Мусе¹. Він не приховував симпатій до Чехословацької Республіки, показуючи суспільні зміни на Закарпатті через призму динамічного розвитку міст Ужгород, Мукачево, Берегово, Хуст.

Цей автор показав регіон у двох площинах: етнічних і релігійних контрастів, з одного боку, та як цивілізаційний кордон у міжвоєнний період, з іншого. Так, в адміністративній крайовій столиці Ужгороді домінувало чехословацьке населення (8 тис. словаків і чехів серед усіх 27 тис. жителів). Мукачево (26 тис. жителів) було єврейським містом, де проживало від 10 до 20 тис. євреїв, через що його називали «єврейським Римом» або «чехословацьким Єрусалимом». Значну частину жителів Берегова (19 тис. мешканців) склали угорці (9 тис. осіб). Натомість Хуст – переважно українське місто, де з 18 тис. жителів понад половина (9,3 тис. осіб) визнавали себе русинами (українцями).

¹ Mousset J.-H. Les villes de la Russie subcarpathique (1919–1938): l'effort tchécoslovaque. Paris: Librairie Droz, 1938. 139 p. (Travaux publiés par l'Institut d'études slaves).

Крім того, Жан Анрі Мусе підготував для наукових журналів «Annales de géographie» (1934, т. 12) й «Affaires étrangères» (1938, № 8) ряд статей, в яких висвітлив проблеми крайової економіки (сільського господарства) і національної політики (на прикладі становища євреїв) чехословацької влади в Підкарпатській Русі¹. Повсякчас Ж. А. Мусе намагався відобразити для франкомовного читача місцевий колорит без купюр і вилучень. Тому й подавав нерідко почуті слова з поясненнями: хижка, газдиня, косиця, співанка і т. д.

За площею (12,6 тис. кв. км) Підкарпатська Русь для Жана Анрі Мусе була еквівалентною історичному регіону Фландрія (нині північна фламандська частина Бельгії). На Закарпатті тоді проживало 725,4 тис. осіб, серед яких переважали русини, що розмовляли, як підкреслив Ж. А. Мусе, говірками безсумнівно української мови.

Синхронний (статичний) метод швейцарського лінгвіста Фердинана де Сосюра справив значний вплив на російського вченого Петра Богатирьова (1893–1971), який на початку 1920-х рр. почав застосовувати його для аналізу етнографічного і фольклорного матеріалу з Підкарпатської Русі. На I з'їзді слов'янських етнографів і географів у Парижі 1924 р. П. Богатирьов виступив з доповіддю «Етнографічні поїздки у Підкарпатську Русь. Спроба статичного дослідження», де підсумував результати своїх розшуків на закарпатських теренах 1923 р.

У наступні роки вчений здійснив на Закарпаття ще ряд мандрівок, внаслідок яких побачила світ французькою мовою його книга «Магічні дії, обряди і вірування Підкарпатської Русі» (Париж, 1929). До цієї монографії автор, крім зібраного власноруч, долучив багаті фольклорні дані з архіву

¹ Mousset J.-H. La vie rurale dans la pleine subcarpatique (Podkarpatska Rus') // Annales de Géographie. 1934. P. 380-396; Його ж. Le problème juif en Russie subcarpathique // Affaires Etrangères. 1938. Vol. 8. № 8. P. 561–572.

чеського дослідника народної культури західноукраїнських земель Франтішка Ржегоржа¹.

Окремі фрагменти з масштабного дослідження П. Богатирьов опублікував на сторінках паризького славістичного журналу «Le Monde Slave» (1926, № 7, 11) під назвами «Дивовижні явища і надприродні істоти у народних віруваннях Підкарпатської Русі» та «Ігри в похоронних обрядах Підкарпатської Русі». Згодом у часописі «L'Europe Centrale» (1938, № 17, 18), що виходив у Празі, він подав статтю «Паска на Підкарпатській Русі», а у паризькому «Revue de synthese» (1939, т. 17) – нарис «Сільський фольклор у Східній Словаччині та Підкарпатській Русі»².

Своїми франкомовними працями Петро Богатирьов як найкраще посприяв прилученню закарпатоукраїнського матеріалу в незрівнянно ширший світовий науковий контекст.

У 1920–1930-х рр. бачимо різнобічні зацікавлення франкомовних науковців до закарпатських старожитностей та до подій поточної регіональної історії. Шарль Буржуа, приміром, висвітлив головні віхи становлення і розвитку греко-католицької церкви на Закарпатті. Його розвідка «Греко-католики на Підкарпатській Русі» оприлюднена у «Nouvelle revue theologique» (1930, т. 17), що виходив у бельгійських містах Турне і Лювен³.

¹ Bogatyrev P. Actes magiques, rites et croyances en Russie Subcarpathique. Paris, 1929. 162 p. (Travaux publies par l'Institut d'etudes slaves); Богатирев П. Магические действия, обряды и верования Закарпатья / пер. с франц. Т. Цивьян // Богатирев П. Вопросы теории народного искусства. Москва: Искусство, 1971. С. 167–296.

² Bogatyrev P. Les apparitions et les etres surnaturels dans les croyances populaires de la Russie Subcarpathique // Le Monde Slave [Paris]. 1926. № 7. P. 33–54; Його ж. Les jeux dans les rites funebres en Russie Subcarpathique // Le Monde Slave. 1926. № 11. P. 196–224; Його ж. Paques en Russie Subcarpathique // L'Europe Centrale [Prague]. 1938. № 17. P. 270; № 18. P. 286; Його ж. Le folklore de la construction rurale en Slovaquie Orientale et en Russie Subcarpathique // Revue de Synthese [Paris]. 1939. Vol. XVII. P. 105–108.

³ Bourgeois Ch. Les Gréco-catholiques en Russie Subcarpathique // Nouvelle Revue theologique [Tournai–Louvain]. 1930. № 7. P. 566–584.

Жан Брандес у серії «Схід європейський сільськогосподарський» під п'ятим числом випустив брошуру, в якій торкнувся економічної політики офіційної Праги у відсталих регіонах Чехословаччини¹. «Що здійснив чехословацький уряд в аграрній сфері Підкарпатської Русі» (Париж, 1935) Ж. Брандеса – праця, що, в принципі, об'єктивно зафіксувала весь комплекс проблем закарпатського села, над розв'язанням яких систематично працювали чеські економісти і господарники.

Стаття «Як Підкарпатська Україна бореться за своє визволення» М. Данка з'явилась у Женеві – в журналі «Voix de peuples» (1938, № 3)². У ній наголос зроблено на домінації українського фактору в грядущих політичних перемінах.

Фелікс де Жирандо детально проаналізував переломний для закарпатських українців 1919 р. У книзі «Червоний заколот у Рутенії» (Париж, 1930), оснащених трьома картами, скрупульозно відслідковані перипетії, пов'язані із завершенням Першої світової війни та з утворенням нових незалежних держав Чехословаччини, Угорщини і Польщі, інтереси котрих у тій чи іншій мірі перетинались на Закарпатті³.

Промовиста назва монографії Антуана Скрімалі «Підкарпатська Русь і Чехословацька держава» (Париж, 1938) свідчить про безперервний інтерес французької політичної еліти до відцентрових суспільних процесів, які нуртували в «клаптиковій» Чехословацькій Республіці та загрожували рознести країну вщент⁴. Однією з болючих різнобіжностей між офіційною Прагою і чільними представниками закар-

¹ Brandeis J. Ce que le gouvernement tchécoslovaque avait accompli au point de vue agricole dans la Russie subcarpathique. Paris, 1935. 44 p.

² Danko M. Comment l'Ukraine subcarpathique lutte pour son émancipation // Voix des peuples [Genève]. 1938. № 3. P. 187–197.

³ Gérando, F. de. Le complot rouge en Ruthénie. Paris: Jouve et Cie, 1930. 125 p.

⁴ Scrimali A. La Ruthénie subcarpathique et l'état tchécoslovaque. Paris: La Technique du Livre, 1938. 94 p.

патської громадськості стало питання про автономний статус краю, обіцяний 1919 р.

Невтомний пропагатор чехословацької державницької ідеї Едвард Бенеш, будучи міністром закордонних справ ЧСР, здійснив у 1930 р. тривалу поїздку на Закарпаття. Тут він підтвердив несхитність свого попереднього курсу – від часів Паризької мирної конференції. Всі думки з цього приводу Е. Бенеш оформив у книжці «Доповідь із проблеми Підкарпатської Русі та її місця в Чехословацькій республіці» (Прага, 1930)¹. Її щедро розтиражували чеською, українською, російською та французькою мовами.

Із коментарями і роз'ясненнями про те, як вирішувалась доля закарпатських земель на мирній конференції в Парижі (1919) виступив історик Ілько Борщак². Видавці доповнили його дослідження свіжими матеріалами в зв'язку з Віденським арбітражем 2 листопада 1938 р. і випустили під назвою «Карпатська Україна у міжнародній грі» (Львів, 1938). Водночас в «Українській книгарні» у Парижі теж для україномовного читача побачив світ нарис Я. Оршана «Закарпаття» (1938).

Великого розголосу набула монографія славіста Рене Мартеля «Підкарпатська Русь» (Париж, 1935)³. Грунтовні рецензії на працю з'явилися в багатьох країнах – на сторінках журналів «Le Monde Slave» (Париж, 1936, № 4) і «Живая мысль» (Прага, 1936, № 16–17) Антоніна Гартла, газет «Новий час» (Львів, 1935, ч. 234) Юрія Студинського і «Українське слово» (Ужгород, 19 грудня 1935 р.) Степана Росохи. Останній періодично подавав огляд карпатознавчих праць Р. Мартеля, котрі публікувалися редакторами і видавцями авто-

¹ Beneš E. Exposé sur le problème de la Russie subcarpathique et son rapport à la République tchécoslovaque. Prague, 1930. 60 p.

² Борщак І. Карпатська Україна у міжнародній грі. Львів: Наше слово – Діло, 1938. 63 с.

³ Martel R. La Ruthénie subcarpatique. Paris: Paul Harmann, 1935. 188 p.

ритетних французьких журналів «Affaires etrangeres» і «Le Monde Slave» 1935–1938 pp.

Вказаний французький учений показав себе послідовним поцінувачем і пропагатором минулого Закарпаття¹. Він з'ясував становище місцевого населення за феодалізму, прослідкував етапи поширення тут етноніму «українець (українка)», а також присвятив окрему студію судовому процесу над православними у Мараморош-Сиготі 1914 р.

Свого часу Рене Мартель викладав французьку мову в Люблянському університеті (Словенія), а в 1927–1928 pp. перебував у науковому відрядженні на українських землях у складі різних держав – у Харкові (Радянська Україна, СРСР), Львові (Польща), на Буковині (Румунія) та Закарпатті (Чехословачина). Він дотримувався думки, що «підкарпатські русини – це частина, українського народу», але з початковим розвитком національної самосвідомості².

Рене Мартель виступив проти проугорських аспірацій Жоржа Дебона, порівнюючи життя закарпатських українців зі становищем французів у Бельгії та Швейцарії. На його погляд, «українці Підкарпатської Русі можуть бути для українського народу тим, чим для французького народу французи Швейцарії», тобто прикладом тісної співпраці та зразкового мирного співжиття.

Інтерес до Закарпаття наприкінці 1930-х pp. посилювався в зв'язку з військово-політичним протистоянням Угорщини, Німеччини, Польщі, з одного боку, і Чехословаччини, з дру-

¹ Martel R. Le procès ukrainien de Marmarosz-Sziget // Affaires etrangeres. 1936. Décembre. P. 623–634; ...1937. Janvier. P. 58–64. *Огляд*: Росоха С. Сигітський процес 1914 року в очах французького ученого // Українське слово. 1937. 25 лютого. С. 2–3; Martel R. Le nom d'ukrainien en Russie subcarpathique // Le Monde Slave. 1937. № 11. P. 560–569. *Огл.*: Росоха С. Голос французького ученого у справі українського національного імені на П. Русі // Українське слово. 1937. 27 травня. С. 1–2; Martel R. La Russie Subcarpatique au temps de servage féodal // Le Monde Slave. 1938. № 1.

² Мартель Р. Українське питання // Дніпро [Київ]. 1994. № 1. С. 131–138.

гого. Побачила світ силенна кількість репортажів і нарисів про Підкарпатську Русь у різноманітних франкомовних часописах «Le Petit Parisien», «Paris Soir» тощо¹.

Світ уважно стежив за розгортанням подій, у т. ч. за зустріччю 4 жовтня 1938 р. чехословацького прем'єр-міністра Яна Сирови з губернатором Підкарпатської Русі Костянтином Грабарем перед його відставкою. Зосібно критикувалися деструктивні акції, спрямовані на спроби Угорщини і Польщі встановити спільний державний кордон.

Після утворення першого і другого автономних урядів Підкарпатської Русі / Карпатської України інтерес французької аудиторії стрімко зріс. Урядова газета «Нова свобода» у Хусті постійно детально реферувала головні публікації. Приміром, щоденники «Le Matin» 3, 4 січня 1939 р. і «Le Temps» 5 січня 1939 р. розмістили інтерв'ю з прем'єр-міністром Августином Волошином та його звернення до чехів, які проживали в Карпатській Україні².

«Le Matin» додала кореспонденцію «Карпатські українці зі симпатією думають про Велику Україну», куди включено й розмови з міністрами Юлієм Реваєм (фактично заступник прем'єра А. Волошина), Августином Штефаном (освіта) про взаємини між Карпатською Україною і Німеччиною.

Таке зацікавлення не спадало аж до цілковитої окупації та анексії Карпатської України гортистською Угорщиною³. Про це велемовно засвідчують лютневі та березневі шпальти газет «Le Petit Parisien», «Illustration», «Action Française».

¹ Карпатська Русь и заграница // Нашь путь [Ужгород]. 1938. 18 октябрия. С. 3; Французька преса про Підкарпаття // Нова свобода [Хуст]. 1938. 18 жовтня. С. 4; Штефан А. Августин Волошин – президент Карпатської України. Торонто: Карпат. дослід. центр, 1977. С. 18.

² Чужа преса про Карпатську Україну // Нова свобода. 1939. 14 січня. С. 2.

³ Франція цікавиться українською проблемою // Нова свобода. 1939. 7 березня. С. 3; Французи про прем'єра Карпатської України // Нова свобода. 8 березня. С. 2.

«Le Petit Parisien» 5 лютого 1939 р. афористично сха-
рактеризував карпатоукраїнського прем'єра: «Часто його
представляли, як типового духівника-політика-дипломата
з часів Ренесансу. Але цей образ надто фальшивий. Отець
Волошин зовсім не подібний до того багатого рафінованого
духовенства, котре засліплювало європейські королівські
двори своїм блиском і дорогоцінностями. Батько Волошин
між населенням дуже улюблений, розумний та реаліст. Він
ані мрійник, ані фанатик».

Натомість урядовий щоденник «Нова свобода» (Хуст) ви-
світлював життя української діаспори у Франції, де самраз
відзначали 950-ліття хрещення України–Русі¹. Святкову
службу відправив у церкві святого Миколи Шардоне у Па-
рижі (бульвар Сен-Жермен) глава Української греко-като-
лицької місії у Франції о. Яків Перідон 15 січня 1939 р. у при-
сутності військових (французьких генералів), учених (у т. ч.
французького Славістичного інституту), університетської
професури і журналістів. Подібна церемонія пройшла в
церкві св. Юліана Убогого, що побудована XII ст. над річкою
Сена біля знаменитого Собору Паризької Богоматері – Нотр
Дам де Парі.

Загальновідомий факт. Під впливом вікопомних подій,
пов'язаних із Карпатською Україною, в Національному ін-
ституті східних мов у Парижі рішенням парламенту 1939 р.
почали викладати українську мову як вільний, а згодом як
обов'язковий предмет. Його лобіювали професори цього ін-
ституту Ілько Борщак (1892–1959) й Андре Мазон (1881–1967),
іноземний член Академії наук СРСР і Наукового товариства
ім. Т. Шевченка.

У 1920–1930-х рр. врешті бачимо систематичне зацікав-
лення Закарпаттям багатьох французьких інтелектуалів.

¹ Ю. С. Українські церковні свята в Парижі // Нова свобода. 1939. 31 січ-
ня. С. 2; С. Т. Українці у Франції // Нова свобода. 1939. 2 лютого. С. 2.

Якщо попередній період характеризувався наявністю праць фактично тільки українського табору, то тепер спостерігається певне ідеологічне протиборство прихильників різних політичних і державних орієнтацій. Відрадно, що в ролі безпристрасних арбітрів виступили етнічні французи.

У цьому контексті важливою, але досі не з'ясованою, залишається проблема зв'язків (культурних, політичних і т. д.) Закарпаття з франкомовним світом посередництвом численних емігрантських організацій.

Відомо, що Російська («Русская») національна автономна партія Степана Фенцика наприкінці 1930-х рр. налагодила тісні контакти з різними парамілітарними групами у Франції. Представники «русских фашистов» (як називали себе прибічники С. Фенцика) у лютому 1938 р. прибули на урочисте засідання «Национальной организации витязей» (голова М. Федоров) у Парижі. Тоді домовились про регулярну участь «карпаторусских» представників (по двоє щомісячно) у вишколах, які проводили «витязи» на морі та в Альпах¹.

Угорська пропагандистська кампанія (1938–1944)

Кожен акт окупації звичайно розвивається за типовим сценарієм у три дії: 1) підготовча пропагандистська кампанія, спрямована на обґрунтування територіальних претензій (працюють передусім історики і журналісти); 2) власне військове вторгнення; 3) ідеологічна обробка світової громадської думки на користь неминучості та невідворотності заходів, утілених у життя агресором.

¹ Русь – на Карпатахъ (Большой интересъ къ Подкарп. Руси в Парижѣ) // Нашъ путь. 1938. 22 февраля. С. 4; Оласъ О. Письмо изъ Парижа // ...5 апрѣля. С. 4; Министръ д-ръ С.А. Фенцикъ и Парижъ // ...21 октября. С. 3.

Угорським агресорам і ревізіоністам 1930-х – середини 1940-х рр. досвіду не бракувало. Як і в переломний 1919 р., вони методично наводнювали світ, у т. ч. й франкомовний, медійною продукцією, що мала на меті в найпривабливіших барвах представити великодержавну святостефанську ідею. Спеціально для цього створили державну установу «Угорська ревізійна ліга», що займалася безпосередньо поширенням інформації (періодики і книжок, витриманих у відповідному дусі) на чужомовний загал.

Серед періодичних видань вказаного спектру важливу роль відігравав франкомовний журнал «Nouvelle revue de Hongrie» («Новий угорський огляд»), що виходив у Будапешті. У 1938–1940 рр. в ньому було вміщено чимало матеріалів, пов'язаних із занепадом Чехословацької Республіки і поетапним включенням Підкарпатської Русі (Карпатської України) до складу Королівства Угорщини¹.

Довголітній (1944–1968 рр.) професор Женевського університету Алдо Дамі (1898–1977) подав у «Nouvelle revue de Hongrie» свої публіцистичні нотатки «Що я побачив на Підкарпатті» (1940, т. 62), а Габор Дараш – популярний нарис «Карпаторуси: шлях до національної самосвідомості та єдності» (1938, т. 59).

Андре Фрай підготував історичну довідку «Рутенія» (1938, т. 59), Ж. Л. Куппер-Зоненберг загально висвітлив «Русинське питання» (1938, т. 1), а регентський комісар Підкарпаття Міклош Козма зацентрував увагу на політичних завданнях угорського уряду в контексті «Проблеми рутенів» (1939, т. 61).

¹ Küppers-Sonnenberg G.A. Question des Ruthènes // Nouvelle revue de Hongrie [Budapest]. 1938. Vol. 1. P. 61; Frey A. La Ruthénie // ...1938. Vol. 59. P. 426–433; Daras G. Les Karpatorusses: leur chemin vers la conscience et l'unité nationale // ...1938. Vol. 59. P. 587–595; Kozma N. Le problème ruthène // ...1939. Vol. 61. P. 3–14; L'ordre nouveau en Subcarpathie // ...1939. Vol. 61. P. 160–165; Dami A. Ce que j'ai vu en Subcarpathie // ...1940. Vol. 62. P. 345–351; Stark J. La reconstruction de la Subcarpathie // ...1940. Vol. 62. P. 352–358.

Також подавались поточні інформаційні замітки, як-от: редакційний «Новий порядок на Підкарпатті» (1939, т. 61) чи «Відбудова Підкарпаття» (1940, т. 62) Жана Старка.

Тогочасна закарпатська проблематика проникала у високоосвічене франкомовне середовище і завдяки публікаціям у журналі «Revue d'histoire comparee» («Огляд порівняльної історії»), що видавався у Парижі¹. Скориставшись нагодою, Микола Гарчар сповістив тут про дворічну діяльність бюджетної установи «Підкарпатське товариство наук» (1943, т. 21). У статті «Розвиток карпатоукраїнської історичної літератури» (1944, т. 22) Йозефа Раца віддано належне монументальним набуткам історіографічної скарбниці Закарпаття (І. Базилович, М. Лучкай, В. Гаджега тощо) термінологічно як «карпатоукраїнської».

У Будапешті французькою мовою періодично з'являвся на світ «Journal de la société hongroise de statistique» («Журнал Угорського статистичного товариства»). Проте в ньому надібуємо лиш один невеликий загальний енциклопедичний допис «Повернення Підкарпаття» (1939, т. 4)².

Навесні 1943 р. угорський консул у Женеві Реньєї відправив угорському посланнику в Берн рукопис книжки професора Женевського університету Алдо Дамі під назвою «La Ruthénie Subcarpathique» (327 сторінок машинопису). Він просив матеріальну допомогу від міністерства закордонних справ Угорщини (1–1,5 тис. швейцарських франків) і пропонував купити у швейцарського видавництва 500 примірників цього видання³. Свою пропозицію консул мотивував тим, що автор праці вважає Закарпаття органічною частиною Угорщини.

¹ Harcsar N. La Société savante du Subcarpathie de Ungvar // Revue d'histoire comparee [Paris]. 1943. Vol. 21. P. 624–626; Racz J. Le développement de la littérature historique carpatho-ukrainienne // ...1944. Vol. 22.

² Le retour de la Subcarpathie // Journal de la société hongroise de statistique [Budapest]. 1939. Vol. 4. P. 101–103.

³ Пушкаш А. Цивілізація или варварство... С. 400, 416.

Окрім того, за припущеннями консула, ця книга могла затінити єдине наукове дослідження французькою мовою з цього питання, що вийшло у Парижі під такою ж назвою «La Ruthénie Subcarpathique». Її автор – професор Сорбони Рене Мартел. Його книга не влаштувала угорську дипломатію, котра її кваліфікувала як написану з ворожих позицій – чеської та проукраїнської.

Зважаючи на таку люб'язну підтримку офіційного Будапешта, Алдо Дамі оприлюднив синтетичну монографію «Підкарпатська Русь» (Женева–Аннемас, 1944), де зібрано цікаві відомості почасти енциклопедичного характеру¹. Удруге Дамі потрапив у поле зору угорської дипломатії восени 1944 р. В огляді швейцарської преси, відправленому в Будапешт, угорське посольство в Берні акцентувало на публікаціях про майбутні кордони. «Gazette de Lausanne» 6 жовтня 1944 р. розмістила у чотирьох колонках статтю А. Дамі, де він захищався від звинувачень у ревізіонізмі та «мюнхенізмі». Проте однозначно висловився за збереження за Угорщиною захоплених нею територій.

Ясна річ, зазначені автори працювали насамперед на профільну елітну аудиторію – аналітиків зовнішньополітичних відомств зацікавлених країн. Одначе цей приціл мав під собою прагматичні підстави. Адже реальна доля світу завдяки численним ідеологічним маніпуляціям тощо, як правило, вирішується тісним колом політиків. Опосередковано перед ними слово замовляла в такий додатковий комунікаційний спосіб й угорська верхівка.

¹ Dami A. La Ruthénie subcarpathique. Genève–Annemasse: Les Editions du Mont-Blanc, 1944. 375 p.

Друга половина 1940-х – 1950-і рр. Франція та Бельгія

Упродовж Другої світової війни Закарпаття знаходилося під владою Угорщини. Перемога СРСР у війні з Німеччиною внесла суттєві корективи у зовні керований вибір закарпатськими українцями свого політико-правового становища. Внаслідок чехословацько-радянського договору 29 червня 1945 р. у центрі Європи замість перехідного державного утворення Закарпатська Україна з'явилася Закарпатська область тоді Української РСР.

У передчутті важливих етно- і геополітичних змін у Східній Європі французькі фахівці пильно відслідковували життя Карпатського регіону в політико-правовому та історико-культурному ракурсах. У серії «Зібрання подорожей і пригод» побачила світ солідна книга Роберта Андро «У за-тінку Карпат: карпатські місцевості напередодні війни» (Париж, 1946), щедро оформлена фотоілюстраціями. Її відкривала ґрунтовна передмова Ерве Ловіка¹.

Вражаючу сповідь подав Ян Сад про долю засуджених і депортованих із Закарпаття 1944–1945 рр., яких відправили в ГУЛАГ². Адже у його мемуарах «Утікач з раю» (Париж, 1952) є окремих промовистий розділ «Закарпатська Україна після визволення радянськими військами». Ян Сад – псевдонім Івана Сарвадія, котрий народився 1917 р. у Хусті. Його затримав «СМЕРШ» наприкінці 1944 р. і відправив на каторжні роботи в м. Єнакієво Донецької області. Після втечі на Захід він у травні 1951 р. як чех під іменем Ян Сад свідчив

¹ Andrault R. A l'ombre des Carpathes dans les régions carpatiques à la veille de la guerre / preface d'Hervé Lauwick; photos Robert Andrault. Paris: J. Susse, 1946. 426 p.

² Sad J. L'Ukraine subcarpatique après la libération par les troupes soviétiques // Sad J. Échappé du paradis. Paris, 1952. P. 161–199.

міжнародній комісії про систему концентраційних таборів у Радянському Союзі.

У видавництві Українського науково-освітнього товариства у Бельгії з'явилося монографічне дослідження «Приєднання Закарпатської України до Радянської України. 1944–1945» (Лювен, 1956) Василя Маркуся, родом із с. Бедевля (Тячівський район)¹. Автором передмови був один із небагатьох тоді авторитетних знавців східноєвропейської політики, довголітній співробітник і редактор щоденника «Le Monde» Андре П'єр.

Вказана студія мала широкий резонанс у науковому світі, про що свідчать численні рецензії на сторінках української періодики (на батьківщині та діаспорі) і чужомовних видань. Зокрема, Жан Дазель відгукнувся у «Revue générale de droit international public» (липень–вересень 1957), а Ілько Борщак – у «Revue des études slave» (1958, т. 38).

«Приєднання Закарпатської України до Радянської України» – це дипломна робота В. Маркуся після дворічного навчання в Інституті вищих міжнародних студій при юридичному факультеті Сорбони (Паризького університету). У 1949–1951 рр. автор навчався у Фрайбурзі (Швейцарія) і став ліценціатом політичних і соціальних наук, а 1957 р. захистив дисертацію з метою одержання докторату з міжнародного права на юридичному факультеті Сорбони.

Ця докторська дисертація у розширеному вигляді перемогла на спільному конкурсі журналу «Пролог», Дослідницької та видавничої асоціації в Нью-Йорку. І відразу побачила світ у видавництві «Les éditions internationales» під назвою «Радянська Україна у міжнародних відносинах та її статус у міжна-

¹ Marcus V. L'incorporation de l'Ukraine Subcarpatique a l'Ukraine Sovietique. 1944–1945 / preface de M. André Pierre. Louvaine: Centre ukrainien d'études en Belgique, 1956. 144 p.; Маркусь В. Приєднання Закарпатської України до Радянської України: 1944–1945 / передм. А. П'єра; пер. з франц. Я. Собко. Київ: Інтел, 1992. 111 с.

родному праві. 1918–1923» (Париж, 1959)¹. Передмову написав авторитетний спеціаліст Шарль Русо, професор юридичного факультету, член Інституту міжнародного права у Сорбоні.

В обох зазначених працях В. Маркусь рельєфно зафіксував реалістичну позицію українського національно-визвольного руху. Отож він сприяв популяризації досліджених проблем у франкомовному світі та поставив перепону тотальній дезінформації або елементарній тенденційності при висвітленні цих історичних і правових явищ і феноменів.

Отже, зусиллями Р. Андро, Я. Сада (І. Сарвадія) і В. Маркуся у другій половині 1940-х – 1950-х рр. у Франції та Бельгії вийшли у світ важливі книги з минулого Закарпаття. Вони мали також чималий розголос на сторінках французьких періодичних видань. Це означало, що стався корінний перелом у наукових зацікавленнях франкомовного світу. Історія, культура і політичні процеси, що проходили на Закарпатті першої половини ХХ ст., виборили в них окреме місце.

Доречно буде відзначити, що не залишились без уваги й важливі лінгвістичні аспекти. Зокрема, Борис-Отакар Унбеггаум оприлюднив по-французьки невелику розвідку «Походження назви «Рутени»². Вона з'явилась п'ятим числом у серії «Ономастика», котру започаткувала Українська вільна академія наук у Вінніпезі. Приблизно тоді ж накладом «Братства карпатських січовиків» побачила світ брошура лінгвіста Богдана Барвінського «Назва «Україна» на Закарпатті» (Вінніпег, 1952, 16 с.) як четверте число серії «Назвознавство».

Ще один важливий нюанс, котрий матиме, сподіваюсь, у подальших студіях вельми поважний резонанс. Після за-

¹ Marcus V. L'Ukraine Soviétique dans les Relations Internationales et son statut en Droit International. 1918–1923 / preface de Ch. Rousseau. Paris: Les Editions Internationales, 1959. 326 p.

² Unbegaun B. O. L'origine du nom de Ruthenes. Winnipeg: Académie ukrainienne libre des sciences, 1953. 12 p.; Барвінський Б. Назва «Україна» на Закарпатті. Вінніпег: Накл. Братства карп. січовиків, 1952. 16 с.

вершення Другої світової війни по всій Європі спостерігались репатріаційні потоки. Під впливом масованої пропаганди Кремля повертались і в радянізоване Закарпаття люди, які на тривалий час були вирвані звідти скрутними соціальними і матеріальними обставинами.

У 1937 р. рідне село Щербовець (донедавна Воловецький район) разом із чотирма товаришами покинув Василь Рижак. Упродовж кількох років працював на шахті у французькому місті Гренобль (неподалік Марселя). Skorиставшись можливістю, В. Рижак повернувся на батьківщину після возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною (1945 р.)¹. Став колгоспником артiлі ім. Г. Димитрова (Мукачівський район), а викривальними спогадами про нелегке робітниче життя у Франції поділився на сторінках обласної газети «Радянське Закарпаття».

Подібні одісеї не поодинокі, особливо в середовищі трудових мігрантів – української інтелігенції. Наприклад, Кирило Митрович, довголітній редактор газети «Українське слово» в Парижі, покинув рідний Хуст і потрапив на чужину (в Прагу) гімназистом після розгрому Карпатської України². Емігрувавши з повоєнної Чехословаччини, він жив у Бельгії від 1946 р. Щодо тоталітарного СРСР у нього позитивних ілюзій та емоцій ніколи не виникало.

Проте радянські вербувальники збаламутили родину шахтаря, члена Комуністичної партії Франції Івана Меліки, котра у 1947 р. з Ельзасу через Донбас вирушила в тривалу подорож у рідне Закарпаття³. Коли зіткнулися з жахливою дійсністю, вже було каятися запізно. Син репатріанта Ге-

¹ Путь страданий. Рассказ Василия Рижакa о его жизни во Франции // Советское Закарпатье [Ужгород]. 1949. 23 июня. С. 3.

² Зейкан Ю. Професор Кирило Митрович – редактор «Українського слова» в Парижі // Закарпатська правда [Ужгород]. 1992. 15 вересня. С. 2.

³ Меліка Г. Моє серце роздвоєне між Закарпаттям і країною, де я народився, але я болію за Францію // Ужгород. 2000. 8 квітня. С. 13.

оргій Меліка (нар. 1930 р. у с. Віттенгайм, Франція) зробив науково-педагогічну кар'єру в Ужгородському державному університеті, працював завідувачем кафедри німецької філології (1980–1992). Знову відвідати край свого дитинства він зміг аж 1991 р.

На схожі сімейні саги на Закарпатті можна натрапити доволі часто. Подібне трапилось у житті ужгородців Михайла Григи, нар. 1924 р., та його дружини Рене, нар. 1931 р. Проживаючи у бельгійському містечку Труа, вони повірили в СРСР 1954 р. Щоправда, їх направили відразу на Закарпаття – у Лисичово, рідне село М. Григи. Відтак подружжя осіло в обласному центрі, де глава сім'ї до пенсії трудився водієм автобуса, спеціалізувався на далеких рейсах.

1960–1990-і рр. Інтелектуальні здобутки

Означений період збагатив багатогранну проблематику, що розглядається, різноплановими моментами.

По-перше, були перекладені значні франкомовні праці: російською «Магічні дії, обряди і вірування Закарпаття» (Москва, 1971) Петра Богатирьова та українською «Приєднання Закарпатської України до Радянської України. 1944–1945» (Київ, 1992) Василя Маркуся. Спостерігається інтерес до українознавчої спадщини Рене Мартеля, про що свідчить переклад його статті «Українське питання» у київському журналі «Дніпро» (1994, № 1).

По-друге, оприлюднені посутні розвідки, що привнесли чимало свіжих ідей та нових джерел у розв'язок вузлових питань. Мовиться про вже цитовані наукові дослідження Олександра Барана «Козаки під французьким прапором у курецькій повстанні», Михайла Греська «Закарпаття – очима мандрівників і вчених», Петра Журавського-Граєвського

«Питання Підкарпатської Русі на Міровій конференції в Парижі», Ярослава Дашкевича «Французька стаття Михайла Драгоманова», Густава Цвенгроша «Паризький міжнародний тижневик і українське питання».

Ці статті з'явилися у різних українських наукових і літературно-мистецьких журналах Європи й Америки: у Нью-Йорку і Мюнхені («Український історик», 1971, № 1–2), Львові («Жовтень», 1968, № 11; «Дзвін», 1991, № 8), Києві («Всесвіт», 1991, № 11), Варшаві («Зустрічі», 1990, № 1–2).

Історик Іван Ванат зупинився на детальному аналізі матеріалів Паризької мирної конференції 1919 р., присвятивши цьому окремий підрозділ своєї монографії з новітньої історії українців Східної Словаччини (1990). Григорій Павленко підсумував відомості з вельми неординарної проблеми «Велика французька революція і Закарпаття» (1992).

Громадський діяч Августин Штефан виступив з альтернативною версією про етнічне походження закарпатських і прикарпатських українців, оформивши її в окремий публіцистичний нарис у книзі 1981 р. про минуле Карпатської України – «Французькі рутени-русини»¹. Головні тези гіпотези А. Штефана співзвучні з монографією «Звідкіля походить Русь (Теорія кельтського походження Київської Русі з Франції)» (Прага, 1929, 129 с.) Сергія Шелухина, тоді професора Українського університету в Празі.

На жаль, практично не зустрічаємо робіт карпатознавчого циклу в франкомовній періодиці. Можемо назвати лише невелике повідомлення Павла-Роберта Магочі про місце і роль угорського короля Сигизмунда Люксембурзького (1387–1437) в історії України, видрукуване у журналі «Letseburger Land», що, звісно, виходив у Люксембурзі².

¹ Штефан А. За правду і волю. Кн. друга. С. 52–62.

² Magosci P.R. Le role de Sigismonde de Luxembourg dans l'histoire des ru-sines // Letseburger Land [Luxembourg]. 1978. № 47. P. 13–14.

Відрадным явищем перших пострадянських років стало систематичне знайомство закарпатського читача з новинками французької сучасної поезії, власне, другої половини ХХ ст.¹ Ця літературно-художня ініціатива триває досі.

Письменник Іван Петровцій підготував поважну добірку (малу антологію) із солідною передмовою і опублікував її як додаток у газеті «Карпатський край» 26 листопада 1991 р. Українською побачили світ знаних майстрів французької поезії П'єра Сегерса, Андре Френо, Жака Рубо, Жана Клода Ренара.

Із провідними ліриками французького регіону Овернь, приміром, Жоржем Луї Годо, Жан-П'єром Фаріном, Жераром Бошольє, Франсуа де Корн'єром, познайомив шанувальників художньої літератури викладач Ужгородського державного університету Віктор Мотрук у «Новинах Закарпаття» 26 жовтня 1993 р. і 12 листопада 1994 р., «Карпатському краї» на початку 1995 р. Тут зовсім не йдеться про якийсь провінційний рівень. Чимало з відзначених імен отримали різноманітні літературні премії Франції.

Показово, що книжка поезій у прозі «Магнітне поле» Жоржа-Леона Годо (1921–1999), одного з кращих франкомовних поетів, вийшла друком в Ужгороді 2009 р. вперше українською². Крім того, той же перекладач Віктор Мотрук відомий навчальними посібниками «Французький театр», «Франція і французи», «Французько-український хімічний словник», перекладами французьких письменників ХХ ст.: оповідання Шарля Кро, Крістіана Гранже, Патріка Ковена, роману «Чудовисько» Гастона Шеро та ін.

¹ Петровцій І. Приглушені ридання (Мала антологія сучасної французької поезії) // Карпатський край. 1991. 26 листопада. С. 1–4 вкл.; Мотрук В. Поезія дивує, мов новий день // Новини Закарпаття [Ужгород]. 1993. 26 жовтня. С. 8; Його ж. Уперше українською // Новини Закарпаття. 1994. 12 листопада. С. 12; Його ж. Емоції у собі: [Ж.Л. Годо] // Карпатський край. 1995. № 1–4. С. 120–124.

² Годо Ж.-Л. Магнітне поле / пер. із франц., упоряд., передм., комент. В. Мотрука. Ужгород: Вид-во Олександри Гаркуші, 2009. 220 с.

1990–2000-і рр. Людські контакти

В унісон з відновленням у 1991 р. незалежної Української держави були покликані до життя нові форми українсько-французьких взаємин, де Закарпаття зайняло важливе місце. Зокрема, з гір Провансу (м. Форкальки) сюди прибули представники кооперативу «Лонго май», що заснований Роланом Перо (Ремі) 1973 р. в кращих традиціях французького утопічного комунізму.

Французи взяли в оренду фруктовий сад у с. Нижнє Селище (Хустський район), допомогли у відкритті сироварні за швейцарською технологією та спорудили гостьовий дім (урочище Лункури)¹. У підсумку, за спостереженнями місцевого журналіста, іноземці отримали сплав екзотики і цивілізації: «Дивним чином переплелось все у будинку закарпатських французів. Інтернет і «Ле Монд» сусідять з дощатим туалетом у дворі. Найновіша модель газової плити «Бош» – з історичною вже піччю, мікроавтобус «Форд» – з розлізною від дощу дорогою. Невже так виглядає злиття Сходу і Заходу?»²

У листопаді 1995 р. там само відсвяткували перше міжнародне весілля. Українська угорка, учителька французької Йолана Молнар вийшла заміж за 26-літнього француза італійського походження Ореста дель Соля, столяра-червонодеревника і неформального лідера французької колонії Нижнього Селища.

Почесним гостем свята був ректор Ужгородського державного університету, доктор фізико-математичних наук,

¹ Мотрук В. Міліметр практики – більше, ніж кілометр теорії // Закарпатська правда. 1993. 18 лютого. С. 3; Нижнє Селище «окупували» французи // Закарпатська правда. 1995. 18 листопада. С. 4; Бахно В. Поріднилися Прованс і Нижнє Селище // Срібна Земля [Ужгород]. 1995. 18 листопада. С. 4.

² Гаврош О. Закарпатські французи // Україна молода [Київ]. 1999. 2 березня. С. 7.

професор Володимир Сливка (1943–2004) як головний закарпатський ініціатор українсько-французьких культурних обмінів. «Лонго май» доклав зусиль, аби встановились тісні контакти ужгородських студентів із Центром лінгвістичних студій в Авіньйоні.

Протягом скоро вже трьох десятиліть Нижнє Селище утримує пальму першості в українсько-французьких контактах на рівні пересічних людей. Не випадково надзвичайний і повноважний посол Франції в Україні Жан-Поль Везіан 19 січня 2008 р. святкував Водохреща, останнє свято різдвяного циклу, у Нижньому Селищі. Якраз проходили «Водохрещенські гуляння», що услід за щорічним фестивалем «Селиська співанка» (проходить у липні) спрямоване на «створення Європи в закарпатському селі».

«Я і моя дружина дуже добре відчуваємо себе тут», – запевнив тоді журналістів французький посол Ж.-П. Везіан¹. Це була єдина сільська громада в Україні, з якою він так близько зацікавився, оскільки його співвітчизник Орест дель Соль одружився із місцевою дівчиною та залишився жити у Нижньому Селищі.

На кошти міжнародних фондів на той момент у Нижньому Селищі втілили чимало соціальних проєктів – провели водогін, відремонтували дах на будинку культури, встановили біотуалет у школі, підключили інтернет і т. п. Простіше кажучи, трохи осучаснили село.

У березні 1993 р. в Ужгород на запрошення обласного відділення асоціації «Світ культури» завітав молодіжний аматорський театр «Athala» із французького міста Клермон-Ферран, що у краї Овернь. Під керівництвом Жана-П'єра Фаріна члени групи поставили п'єсу «Дюпон-стиліт» на сцені Закарпатського театру ляльок.

¹ Zik.com.ua. 2008. 21 січня.

Гості (загалом їх було 35) упродовж тижня проживали в сім'ях працівників закладів культури та освіти, тобто мали можливість краще пізнати особливості поточного життя типового ужгородця.

Преси Ж.-П. Фаріна (нар. 1941 р. в Парижі) мали успіх на професійних сценах Клермон-Феррана, Ліможа, Ліона. Як один із засновників поетичного часопису «ARPA», що видавався Асоціацією поетів Оверні від 1976 р., він, користуючись нагодою, запросив до співпраці закарпатських поетів.

Логічним підсумком у ланцюжку цих подій була в середині жовтня 1994 р. презентація Товариства «Альянс Франсез Закарпаття» в приміщенні лінгвістичного центру «ЛІК» в Ужгороді¹. Це одна з десяти подібних інституцій, що діяли на той час в Україні. Близько тисячі двохсот подібних діяли в усьому світу. Вони покликані пропагувати французьку мову і набутки франкомовної цивілізації.

Слід відмітити, що діяльність «Альянс Франсез» на Закарпатті має певну історичну традицію. Адже в рамках роботи французького гуртка у вівторок 21 грудня 1943 р. поповудні в Торговельній школі в Ужгороді виступив із лекцією пан Реньєо, генеральний секретар «Alliance Française»². Через півстоліття подібні культурні контакти набули масового розмаху й урізноманітнилися³.

Упродовж останніх десятиліть презентації яскравих здобутків франкомовної спільноти стали звичними. У квітні 2007 р. протягом тижня в Ужгороді пройшли цікаві акції у рамках «Французької весни». Задля них організаційно найбільше потрудилися президент «Альянс Франсез Закарпат-

¹ Презентація товариства [„Альянс Франсез Закарпаття»] // Новини Закарпаття. 1994. 20 жовтня. С. 3.

² Дробнь вѣсти // Недѣля. 1943. 19 децембра. С. 3.

³ Українсько-французькі зустрічі. Київ-Хуст 1994 / Французька асоціація підтримки мистецької діяльності. Б.м., 1994. 22 с.

тя», учителька французької мови Олеся Рацюк, директор лінгвістичного центру «ЛІК» в Ужгороді Олена Шенцева¹.

Йдеться про виставку коміксів французького художника Поля Друена, котру презентувала його мати, лідер проекту «Французька мова в дії» Гілен Друен, семінар для вчителів французької мови, конференцію «Франко-українські відносини. Зелений туризм» за участі представника клубу пішохідного туризму м. Бордо Жан-Жака Моза. У кіноклубі центру «ЛІК» пройшов перегляд французьких фільмів.

Один день тижня «Французької весни» став Днем театру. П'єси Мішеля Ріба «Музей зовні і всередині» та «Одруження Фігаро» (за мотивами творів Анатолія Франса) поставили ужгородські студенти-франкофони, а казку «Хлопчик-мізинчик» – учні Ужгородської загальноосвітньої школи № 5, які поглиблено вивчають французьку мову.

Під час закриття «Французької весни» 20 квітня 2007 р. провели дегустацію вин Бордо. Відтак гості з Франції здійснили пішохідний похід на полонину Руно (тоді Перечинський район). Цим «Французька весна» на Закарпатті тогоріч не завершилася, бо логічно переросла у літо. У червні–липні 2007 р. група із 14 французьких туристів відвідала Ужгород, Мукачево, Львів, Чернівці, Кам'янець-Подільський. Вони цікавилися звичайним побутом українців і прагнули не готельного комфорту, а пізнання через зелений туризм справжньої суті теперішньої України.

Через кілька років у рамках фестивалю «Французька осінь» (організатор Роберт Левицький) в обласному центрі Закарпаття ресторан «ФанФан» (назва від прізвиська головного героя популярного французького історико-пригодницького фільму «Фанфан-тюльпан» 1952 р.) пригощав ужгородців гостей міста вишуканими стравами європейської кухні,

¹ В Ужгороді триває «Французька весна» // Zakarpattya.net.ua. 2007. 19 квітня.

божолі, смаженими каштанами. У рамках фестивалю 20 листопада 2010 р. в Ужгороді на вулиці Корзо частували традиційним французьким цибулевим супом (зварили столітровий казан). Нині цей ресторан уже в історії, себто припинив існування.

Одночасно з французами на Закарпатті траплялися несподівані пригоди. Подружжя з м. Алансон, що за 175 км від Парижа намагалося таємно вивезти з України своїх дітей (дівчат-близнючок), яких народила сурогатна мати в Києві. У березні 2011 р. на пункті пропуску Лужанка (поблизу м. Берегово) їх виявили українські митники у висувному ящику під вмонтованим диванчиком у кемпінг-фургоні¹. До злочину (незаконного переправлення осіб через державний кордон) призвело те, що у французькому посольстві відмовилися внести дітей у паспорти батьків і видати візи. Адаже сурогатне материнство у Франції заборонено. В Україні цілком дозволена послуга коштувала наразі близько 60 тис. євро.

Врешті-решт правопорушники відбулися штрафом на загальну суму близько 3 тис. євро (за тодішнім валютним курсом) і конфіскацією автомобіля. Поки гучну справу владнали, французька сім'я з немовлятами певний час проживала в Ужгороді.

* * *

У сучасному прочитанні перші активні зустрічі закарпатців із франкомовним світом припадають на другу половину XVII ст. (генерал Боген). Французьке просвітництво посилює інтерес видатних інтелектуалів краю (В. Довгович) до студій над культурною спадщиною людства.

У наукових зацікавленнях франкомовного світу другої половини XIX – середини XX ст. закарпатська минувщина

¹ Галас Я. Батьки і діти. Французько-українська версія // Zakarpattya.net.ua. 2011. 21 квітня; Справа №1-131/11. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/15625789>.

і дійсність посіли важливе місце. Але беручи до уваги публікації у женецькому журналі «Робітник» (1877) та в паризькому тижневику «Європейський кур'єр» (1909), можна відзначити, що ця тематика слабо проникала на шпальти франкомовних видань до початку ХХ ст. Попри зусилля української інтелігенції, зокрема М. Драгоманова та Я. Федорчука, Закарпаття ще залишалося маловідомим Європі.

У 1920–1930-х рр. врешті бачимо систематичне зацікавлення закарпатськими проблемами багатьох французьких учених (Д. де ля Гарені, Ж.-А. Мусе, Р. Мартель). Вони залишили у спадок низку поважних історичних, етнографічних і географічних нарисів. Значними імпульсами для цих інтелектуалів стала напружена боротьба за території на Паризькій мирній конференції 1919 р. і центральноєвропейська хвиля ревізйонізму 1930-х рр.

Завдяки кропіткій праці А. Дамі, Р. Андро, В. Маркуся 1940–1950-х рр. у Швейцарії, Франції та Бельгії вийшли важливі монографічні студії про суспільно-політичні процеси на Закарпатті напередодні та в роки Другої світової війни. Вони мали значний розголос на сторінках періодичних видань провідних країн.

Це означало корінний перелом у франкомовній гуманітаристиці. Історія і культура, політика й економіка Закарпаття поступово вибороли в ній окреме місце у контексті українознавчих студій. Яскравим підтвердженням того слугує відзначений набуток 1960–1990-х рр.

Є надія на те, що сформульована проблема виявиться вдячною для подальших і значно глибших досліджень. Принаймні з огляду на тісні людські контакти, котрі невпинно нарошувалися протягом останніх десятиліть між українцями і французами.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

«ДОВГЕ ХІХ СТОЛІТТЯ»

Ідеали Михайла Балудянського (1769–1847)¹

Учений, педагог, державний діяч Михайло Балудянський жив і творив у двох монархіях – Габсбургів і Романових, а належить культурній традиції шістьох сучасних держав – України, Австрії, Словаччини, Румунії, Угорщини, Росії.

У російській історіографії він прописаний як «перший ректор Санкт-Петербурзького університету, видатний російський економіст, сподвижник реформатора М.М. Сперанського»². Його трактують академічним космополітом – продуктом мультикультурних впливів (слов'янських, угорських, німецьких), що з особистих і політичних причин осів у Росії та прославився³.

Хоча Михайло Балудянський понад сорок років прослужив царським експертом із фінансів і права, радив імпера-

¹ *Першопубл.*: Офіцинський Р. Політичні та морально-етичні ідеали Михайла Балудянського (1769–1847) // Освіта Закарпаття. 2019. № 29–30. С. 12–16.

² Дронов М. Михаил Андреевич Балугьянский: «свой» среди «чужих», «чужой» среди «своих» // Славянский мир в третьем тысячелетии. 2013. Кн. I. С. 156–164.

³ Жуковская Т. М. А. Балугьянский – университетский профессор, ректор и государственный деятель // Петербургский исторический журнал. 2020. № 2. С. 250–270.

торам Олександрові Першому і Миколі Першому з багатьох питань, зокрема з економічного становища селян, податків, готував документи і матеріали для урядових установ і спеціальних комітетів, проте його наукові праці та лекції, проекти і записки ніколи не видавались, а поодинокі журнальні публікації 1806–1808 рр. («Національне багатство: зображення різних господарських систем», «Стаття теоретична про поділ й обіг багатства») не перевидавались у Росії.

Одночасно сучасні українські вчені наголошують, що з ним пов'язане заснування Київського імператорського університету св. Володимира, адже входив до комісії, що ухвалила таке рішення, підготував проекти його статуту й організації юридичного факультету¹. Словацькі дослідники, звісно, підкреслюють, що М. Балудянський родом з регіону Земплін у Словаччині, його внесок в європейське спрямування російських реформ². Коштом словацького уряду на ректорському флігелі Санкт-Петербурзького університету в квітні 2010 р. відкрито меморіальну дошку Балудянському з особним зазначенням, що він уродженець Словаччини.

Справді Михайло Балудянський народився за новим стилем 7 жовтня 1769 р. в с. Вишня Ольшава Земплінського комітату, що належав Австрії, нині – Пряшівський край, Словаччина. Помер у поважному віці в Санкт-Петербурзі 15 квітня 1847 р. Його українське походження поза сумнівом, хоча в Росії називав себе «венгерцем», себто з угорської частини монархії Габсбургів.

¹ Коломоець Т. М. А. Балудянський – вчений-поліцейст (адміністративіст), педагог, законодавець, державний і громадський діяч (до 245-річчя з дня народження та 180-річчя від дня заснування Київського національного університету імені Тараса Шевченка) // Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки. 2014. №3. С. 121–130.

² Daniš M. M. Baludanský a M. M. Speranský. Reformy a liberalizmus v Rusku v prvej polovici 19 storočia // Запад–Восток: Научно-практический ежегодник. Йошкар-Ола, 2012. С. 151–159.

Рід Михайла Балудянського походив із Галичини (Самоцький повіт). Батько Андрій служив священником невеликих греко-католицьких парафій на Пряшівщині. Мати Марія (до заміжжя – Дубинська, хоча дехто помилково зазначає, що вона з роду Дудинських), походила з кріпаків¹. Андрій та Марія Балудянські народили і виховали шістьох дітей: трьох синів і трьох доньок. Серед них Михайло появився на світ четвертим за ліком.

У період австрійського просвітництва М. Балудянський здобув якісну середню і вищу освіту в католицькій гімназії м. Шаторалюйгель (1777–1780), Королівській академії в Кошіце (1780–1787) і Віденському університеті (1787–1789), де на юридичному факультеті чотирирічну програму виконав достроково – за два роки. Таке не часто тоді траплялось.

У 21 рік, у доволі молодому віці, приступив до наукової та викладацької діяльності. Якраз у Королівській академії м. Нодьварад (нині м. Орадя, Румунія) відновили юридичний факультет. 17 серпня 1789 р. австрійський цісар призначив М. Балудянського у Нодьварадську академію професором кафедри політичних наук і куріального стилю (діловодства)². Йому початково встановили річну оплату в 500 форинтів за викладання політичних наук (включно з правом), комерції та діловодства.

За два тижні, 30 серпня 1789 р., М. Балудянський прочитав першу академічну лекцію, присвячену теорії державного права. У ній молодий лектор дотримувався ідей природного права в дусі нідерландського вченого Гуго Гроція³. Згідно з цим ученням, людська спільнота основним елемен-

¹ Tardy L. Balugyánszky Mihály. Budapest, 1954. О. 8.

² Косачевская Е. М.А. Балудянский и Петербургский университет первой четверти XIX века. Ленинград, 1971. С. 32.

³ Фатеев А. Академическая и государственная деятельность М.А. Балудянского в России. Ужгород, 1931. С. 15.

том має розумну і суспільну природу людини, політична ж форма суспільства залежна від реальних умов, в яких воно знаходиться.

Прибічником концепцій природного права, щоправда в інтерпретації англійського філософа Джона Лока, М. Балудянський залишався до останку. Завдяки ерудиції він швидко завоював популярність у студентському і викладацькому середовищі Нодьварада. Число слухачів у нього коливалася від 12 до 33 студентів. Готуючи лекції з природного права, завше виходив із принципів раціоналізму.

Початок педагогічної кар'єри Михайла Балудянського збігся в часі з вибухом Французької революції. Уважно стежачи за ідеями і подіями, він, однак, залишився прихильником суворого консерватизму. У згаданій вступній лекції в Нодьвараді виклав особисті погляди на життя, суспільство і державу. Гаряче висловився проти політичних учень французьких філософів, беручи за основу прагнення до внутрішньої гармонії на ґрунті поваги до традиції.

Навіть незначний відхід від консерватизму, прогресивність і самостійність науково-педагогічних концепцій М. Балудянського викликали невдоволення дворянства комітату Бігар, головним містом якого був Нодьварад. У доповідній записці наміснику краю від 2 квітня 1790 р. йшлося, що професор Балудянський викладав учення, що протирічило законам Австрійської держави.

Це звинувачення відносилося до провінційного жанру дрібних політичних інтриг, позбавлених реального підґрунтя. Адже на переконання лояльного підданого монархії Габсбургів М. Балудянського, всі чоловіки у віці від 18 до 40 років незалежно від стану (виключення: священники, дворяни, купці, службовці) підлягають військовій повинності, а дезертири повинні каратися конфіскацією майна. На погляд лектора, не потрібно допускати концентрації великих

багатств в одних руках, бо дають власникам надмірну владу в державі. Закони потрібно закладати глибоко в серця громадян, запровадивши грошові штрафи для порушників.

Михайло Балудянський цілком вірнопіданно радив раціонально організувати економіку країни, зокрема, аргументував необхідність обов'язкового ведення статистики, нагальність масштабної земельної реформи. Ці науково виврені погляди малоосвіченому провінційному дворянству видалися надто радикальними. Тому питання щодо підозрілих заяв Балудянського терміново розглянули. Осудливе рішення негайно розіслали до всіх навчальних округів і рад університетів.

У Нодьвараді М. Балудянський з великим завзяттям вивчав політичну думку свого часу. Оволодів п'ятьма живими європейськими мовами: англійською, французькою, італійською, німецькою, угорською, а також досконало знав латинь. В оригіналі вивчав німецьких, англійських і французьких філософів і правознавців, засвоюючи західні теорії права і держави періоду Просвітництва. Звичка слідкувати за фаховими публікаціями в періодиці не викорінилась у нього до останку¹. Відмітимо ще одну особливість його наукового характеру – енциклопедизм державознавця.

У Нодьварадській академії Михайло Балудянський сумлінно викладав публічне, приватне, фінансове, адміністративне, торгове право. Як педагог став знаним в Австрійській державі, а за наукову роботу, над якою ретельно працював, отримав ступінь доктора права.

До 1790 р. в Нодьвараді оформився гурток т. зв. плебейської інтелігенції, куди входили викладачі неаристократичного походження. Серед них, крім Балудянського, були головний окружний суддя і головний нотаріус. Вони періодично

¹ Фатеев А. Академическая и государственная деятельность М.А. Балудянского... С. 17.

збиралися на квартирі в Яноша Славі, колишнього студента. Славі підготував листівку «Замітки угорського солдата, що потрапив у французький полон», де прославляв Французьку революцію.

У тодішній Європі пустив розгалужене коріння суспільний рух із здебільшого масонським забавленням. У квітні 1794 р. в Нодьвараді виникли дві таємні організації – «Товариство реформаторів» і «Товариство свободи і рівності». До останньої належав і М. Балудянський. У «Товариство свободи і рівності» входили прогресивно налаштовані представники інтелігенції. Їх об'єднав колишній декан філософського факультету Львівського університету Ігнат Мартинович. Члени цього товариства розповсюджували «Катехізіс свободи» – програмний документ, що містив плани державно-правових перетворень на угорських землях на основі незалежності, республіканської форми правління, скасування кріпосного права.

Прокурор Нодьварада звинуватив Михайла Балудянського в зв'язках із головними якобінцями провідного угорського міста Пешт (нині Будапешт), у відкритій викличній пропаганді «французьких принципів». Балудянський потрапив у список 45 учасників «Товариства свободи і рівності», що підлягали арешту, проте встиг завчасу знищити все заборонене. Його врятували захист віденського наставника – професора Йозефа фон Зоненфельса і відмова від досудових показів колишнього соратника Славі. 2 березня 1795 р. на судовому засіданні з Балудянського зняли обвинувачення і виправдали.

Сам же судовий вирок у «справі угорських якобінців» був суворий. Із 53 обвинувачуваних 18 засудили до страти, тільки 11 з них невдовзі помилували. Повністю виправдали лише чотирьох, серед них і Балудянського¹.

¹ Бенда К. История венгерского якобинского движения // Acta Historica. 1959. № 12. С. 296–310.

Жорстокий розгром «Товариства свободи і рівності» викидав у М. Балудянського стан політичної апатії. Він відійшов від активного громадського життя, заглибився в наукові дослідження, склав докторські іспити, опублікував і захистив на прилюдному диспуті в Пештському університеті докторські тези з правових і політичних наук. Ці тези опубліковані латинською мовою у вересні 1797 р. Автор якомога делікатніше засуджував тортури, відстоював світські претензії стосовно незалежності від кліру суспільних інститутів і верховенства держави над церквою¹.

Одночасно з докторськими тезами Михайло Балудянський представив до захисту 20-сторінкову дисертацію латиною «Про зерносховища». Ішлося про керівну роль держави в регулюванні цін на продовольство. Як послідовник доктрини природного права, дисертант розглядав народ як об'єкт батьківського опікування освіченого монарха. Накопичення багатств на одному боці, твердив Балудянський, призводить до голоду і зубожіння на іншому. У цьому причина постійних криз і цінових стрибків. Тому держава повинна формувати справедливі ціни, створивши рівновагу між виробництвом і споживанням.

Першочерговим завданням глави держави М. Балудянський вважав правильне ведення цінової політики. Щоб уникнути дорожнечі через неврожай чи штучне підняття оптовиками цін на зерно, а також падіння цін за наявності надлишку продуктів, які перевищують попит, далекоглядні правителі повинні мати стабілізаційні запаси в зерносховищах. Балудянський запропонував заснувати потрібне число невеликих приватних зерносховищ для загального користування. Їхні власники не могли спекулювати зерном, бо держава усульнила б зерносховища.

¹ Косачевская Е. М.А. Балудянский и Петербургский университет первой четверти ХІХ века. С. 40.

Відвівши державі активну роль у боротьбі за рівновагу цін, М. Балудянський разом із тим націлював стимулювати приватних осіб для будівництва зерносховищ. Для цього рекомендував зводити дороги, заохочувати знижкою мита експорт сільськогосподарської продукції. Також держава мала б регулювати експорт для утримання певного рівня цін усередині країни. Як бачимо, йшлося про притомні практичні рекомендації.

За дисертацію «Про зерносховища» йому присвоїли у вересні 1797 р. докторський ступінь. У деяких біографічних нарисах помилково стверджується, що Балудянський, отримавши ступінь доктора права, був призначений у Пештський університет, де до 1803 р. послідовно обіймав посади професора кафедри історії, статистики, публічного і народного права¹. Однак в угорських біографів Михайла Балудянського про це не йдеться². Інакше вони на тому б зробили спеціальний наголос.

До того ж, коли М. Балудянський прибув до Пешту 13 вересня 1845 р., місцевий німецькомовний тижневик «Der Ungar» повідомив про важливу новину, наголошуючи, що мовиться саме про «колишнього професора з Нодьварада», що «емігрував до Росії сорок два роки тому»³. Тоді ж він бачився з братом, полковником у відставці Іваном Балудянським та його дочкою Катериною. Відомо, що Михайло Балудянський зі своєю родиною гостював у Пешті та Буді місяць – до середини жовтня, а повернувся до Санкт-Петербурга наприкінці листопада перед настанням зими.

¹ Баранов П. Михаил Андреевич Балугьянский, стас-секретарь, сенатор, тайный советник (1769–1847). Санкт-Петербург, 1882. С. 3; Голубка С. «Економічна система» М.А. Балудянського. Львів, 1998. С. 37. Та ін.

² Tardy L. Balugyánszky Mihály. О. 135.

³ Molnár L. A nagyváradi jogakadémiától az orosz birodalmi reformokig Balugyánszky Mihály karriertörténete, 1769–1847 // Századok. 2014. Sz. 6. О. 21–33.

Отож насправді після захисту дисертації М. Балудянський повернувся до Нодьварадської академії, де завідував кафедрою і викладав на двох факультетах: філософському та юридичному. Звідти і відбув у Росію в грудні 1803 р. доволі звивистим маршрутом – через міста Буда, Трнава, Левоча, Пряшів, Бардіїв, Дуклянський перевал, Краків.

Наукова і педагогічна праця в Нодьвараді сформувала в ньому важливу методологічну рису, що привела його до заснування де-факто у Санкт-Петербурзі історичної школи права. Михайло Балудянський ніколи не приступав до розробки будь-якої проблеми державного чи господарського права, не досліджуючи її історичних основ. Потрапивши в Росію, він зрозумів, що тут не має впливу на державний лад спільна для країн Заходу рецепція римського права. Без застосування історичного методу в Росії не можна було адекватно підійти до розв'язання жодного питання в галузі права.

Нагадаємо, що протягом 14 років М. Балудянський очолював кафедру політичних наук у Нодьварадській академії, де підготував докторську дисертацію, викладав статистику, державне, поліцейське, фінансове, комерційне, публічне і народне право, джерела угорського права. У 1800 р. став ще й завідувачем наукової бібліотеки. У 1802 р. Балудянського обрали деканом юридичного факультету. Йому виповнилося лише 33 роки, кар'єрні перспективи виглядали дуже привабливими.

Водночас надто сприятливих матеріальних умов для професійної самореалізації вченого в Австрійській державі та на батьківщині не було. Бідну, але амбіційну західноукраїнську (руську) інтелігенцію царський уряд поманив «довгим карбованцем» і використав для становлення університетської системи, реорганізації та зміцнення інститутів держави в Російській імперії.

Пізніше, канцлер Клемент фон Метерніх у розмові з баронесою Марією Медем, донькою Михайла Балудянського,

коли вона з батьком відвідувала Відень, пожалкував, що «Австрія не змогла утримати в себе Балудянського й оцінити його державні здібності»¹.

Станом на 1803 р. професор, завідувач кафедри, декан Михайло Балудянський був знаним у своїй країні Австрії як учений та педагог. Декілька його вихованців захистили докторські дисертації. Саме тоді він відновив зв'язки з товаришем по Віденському університету Іваном Орлаєм (1770–1829), який опинився в Росії, перекваліфікувався з філософа на медика, потрапив у двірцеву свиту – від березня 1800 р. гоф-хірургом, а від травня 1810 р. гоф-медиком і лікарем царя Олександра Першого². Орлай натхненно рекламував країну свого перебування, начебто професори в Росії мали небачені ніде в світі привілеї, всіляко зваблював перебраться до Санкт-Петербурга.

Надсилаючи персональні запрошення М. Балудянському та іншим землякам, І. Орлай одночасно помістив в угорській пресі кілька публікацій про освітні та політичні реформи, колосальний культурний підйом Росії. У кожній губернії, писав він у «Magyar Kurír» («Угорському кур'єрі») 1803 р., створюються гімназії, заснуються університети тощо.

Іван Орлай трактував російського імператора Олександра Першого як щедрого покровителя учених і рущія наукового прогресу³. Коли Орлай вже переконав Балудянського, то в «Угорському кур'єрі» написав про отримання своїм земляком запаморочливих моральних і матеріальних дивідендів: дворянства, 2 тис. рублів річної платні, пенсійних гарантій, безкоштовної освіти для дітей тощо⁴.

¹ Медемъ М. Мои воспоминанія объ отцѣ моемъ Михаилѣ Андреевичѣ Балугьянскомъ // Русскій архивъ. 1885. Вып. 11. С. 415-432.

² Баранов П. Михаил Андреевич Балугьянский... С. 5.

³ Фатеев А. Академическая и государственная деятельность М.А. Балудянського... С. 18.

⁴ Косачевская Е. М.А. Балудянский и Петербургский университет... С. 43, 192.

Як написано в листі до професора Пештського університету Келемана в травні 1807 р., Балудянський де-факто вже отримував 5 тис. рублів. На той момент він був одним із 11 професорів Санкт-Петербурзького педагогічного інституту, де вчилася близько 200 студентів.

Порівняно з попередньою річною платнею в 1200 гульденів у Нодьвараді для Балудянського стало це магнетично привабливою пропозицією, від якої годі було відмовитися. Проте насправді річна винагорода М. Балудянського у Санкт-Петербурзі перевищувала 4 тис. руб. з урахуванням додаткових підробітків лише за його ректорства¹. Професорам же платили вдвічі менше.

У Росії І. Орлай сконструював запрошеним землякам оригінальний етнонімічний імідж. У трьох номерах читабельного столичного журналу «Северный вестник» («Північний вісник») 1804 р. вмістив популярний нарис «Історія про карпаторосів, або про переселення росіян у Карпатські гори і про пригоди, що з ними трапилися». Це 48 сторінок друкованого тексту, розрахованого на пересічного російського чиновника, просякнутого великодержавним духом і сентиментальними візіями щодо суттєвого розширення наявних територіальних володінь Російської імперії.

На початку ХІХ ст. Росія переживала бурхливу модернізаційну епоху, що вимагала великого числа кваліфікованих спеціалістів, яких катастрофічно не вистачало. Як і раніше, вирішили використати послуги іноземців, аби підготувати освічених росіян. Як і століття перед тим, російський уряд звернувся за допомогою переважно до провідних інтелектуалів Західної Європи.

Найближчі радники царя Олександра Першого, т. зв. ситуативний тріумвірат – Микола Новосільцев, Петро Завадов-

¹ Жуковская Т. М. А. Балугьянский – университетский профессор... С. 254.

ський та Северин Потоцький, освічені аристократи російського, українського і польського коріння, спільно виробили саме таку стратегічну лінію. Офіційно ж М. Новосільцев і С. Потоцький керували відповідно Санкт-Петербурзьким і Харківським освітніми окретами, а П. Завадовський був міністром народної освіти.

Біля них найбільш інформованим щодо слов'янських учених був випускник Віденського університету І. Орлай, котрий досяг доти значного офіційного і неофіційного впливу в Санкт-Петербурзі. Йому особисто належала настійлива рекомендація запросити в Росію т. зв. карпаторосів, тобто вихідців із середовища закарпатських українців.

Побачила світ постанова міністерства народної освіти Російської імперії, що дозволила керівництву закладів вищої освіти запрошувати вчених, які походили з Карпатської Русі (Закарпаття). Отож у заснованому 1803 р. Харківському університеті викладали четверо вихідців звідти: філософ Андрій Дудрович (логіка, психологія, етика, історія філософії), юрист К. П. Павлович (римське право), а також брати Іван та Михайло Білевичі (філологи і викладачі гуманітарних предметів).

За посередництва авторитетного закарпатця, дипломованого лікаря Івана Орлая, в лютому–березні 1803 р. листами за підписом попечителя (керівника) Санкт-Петербурзького освітнього округу Миколи Новосільцева офіційно до Росії запросили з Австрії низку вчених. У Санкт-Петербурзьку учительську гімназію (педагогічний інститут) направили економіста і юриста Михайла Балудянського, філософа Петра Лодія та юриста Василя Кукольника.

У серпні 1803 р., коли П. Лодій та В. Кукольник уже були працевлаштовані у російській столиці за спеціальністю, М. Балудянський звернувся до австрійського імператора з проханням виїхати на тимчасові заробітки за фахом до Ро-

сії. Через три місяці – в грудні 1803 р. – він із дружиною і кількома місячним сином відбув до Санкт-Петербурга, де зустрів новий 1804 р. У лютому того ж року його взяли на російську державну службу – професором політичних наук Педагогічного інституту в Санкт-Петербурзі.

Колега П. Лодій завідував тут кафедрою логіки, метафізики і філософії. Ще один земляк В. Кукольник очолив кафедру римського права. Коли через півтора десятиліття цей інститут перейменували на університет, то М. Балудянського спершу обрали деканом філософсько-юридичного факультету. Невдовзі він увійшов в історію Росії як перший ректор Санкт-Петербурзького університету (1819 р. там числилось 92 студенти, з якими працювали 18 професорів, 3 ад'юнкти, 11 учителів, 1 лаборант¹). Із цим закладом М. Балудянський підтримував постійний зв'язок понад чотири десятиліття – як професор і член державної екзаменаційної комісії.

Чи була в трудового мігранта М. Балудянського патріотична альтернатива? Безумовно. У навчальних закладах Буковини, Галичини, Закарпаття відчувався брак кваліфікованих науково-педагогічних кадрів. В інших землях монархії (Австрії, Угорщині, Чехії, Моравії, Словаччині) часто оголошувалися конкурси на заміщення важливих університетських вакансій.

Михайло Балудянський учинив інакше, причому не з політичних, а з матеріальних мотивів. Спілкування з неблагонадійними елементами Австрії не викликали підозр царського двору до нещодавно прибулого Балудянського, котрий, словами Орлая (березень 1803 р.), «завжди був перший, всюди непереможний у науках»².

¹ Жуковская Т. М. А. Балугьянский – университетский профессор... С. 258.

² Байцура Т. Закарпатоукраинская интеллигенция в России в первой половине XIX века. Братислава – Пряшев, 1971. С. 28.

Згодом його запросили на інструктора з економіки і права для двох царевичів – великих князів Миколи і Михайла¹. Один із них, ставши царем Миколою Першим, в історію України ввійшов як жорстокий правитель, що особисто покарав українського генія Тараса Шевченка тяжкою десятирічною солдатчиною. Балудянський викладав спадкоємцям престолу від квітня 1813-го до липня 1817 р. природне, публічне і народне право, політичну економію².

Разом із своєю сім'єю М. Балудянський на час літніх занять із спадкоємцями престолу мешкав у царській резиденції в Павловську, де йому відвели квартиру в палаці імператриці-вдови. За цей навчальний курс Балудянському призначили пожиттєву пенсію 1200 рублів у рік, а після його закінчення подарували оренду маєтку на українських теренах – у Подільській губернії.

Прикметно, що Михайло Балудянський повсякчас економив на оплаті житла, при звичаївшись до невибагливого побуту. Із сім'єю він проживав або в службових квартирах, або в скромних помешканнях, що не відповідали його статусу³.

Як лектор, судячи зі спогадів імператора Миколи Першого, він не відрізнявся красномовством. Російську мову вивчив, але володів погано і рідко розмовляв, багатьма іноземними мовами легко писав, але розмовляв із труднощами⁴. Спілкувався переважно французькою, а за п'ять днів до смерті йому читали Біблію латиною – сюжет про Іова⁵. Щоденно бігцем читав німецькі, французькі та італійські газе-

¹ Дроздов П. Вехи многовековой дружбы. Из истории советско-венгерских связей. Москва, 1965. С. 115.

² Баранов П. Михаил Андреевич Балугьянский... С. 11-12, 21.

³ Жуковская Т. М. А. Балугьянский – университетский профессор... С. 254.

⁴ Нольде А. Балугьянский Михаил Андреевич, ученый и государственный деятель. rulex.ru/01020859.htm.

⁵ Баранов П. Михаил Андреевич Балугьянский... С. 7, 41.

ти, передусім «Galignani's messenger» (Париж), «Augsburger Zeitung» (Аугсбург), «Journal des débats» (Париж).

Його естетичним смакам у художній літературі відповідали ліричні та драматичні твори прославлених італійських письменників Торквато Тассо (1544–1595), П'єтро Метастазіо (1698–1782), Карло Гольдоні (1707–1793)¹. Будучи запальною компанійською людиною, любив грати на флейті, а улюбленою піснею був український романс «Їхав козак за Дунай» середини ХVІІІ ст., який написав козак Харківського полку Семен Климовський.

Михайло Балудянський постійно суміщав навчально-наукову діяльність у Санкт-Петербурзькому інституті та університеті з працею чиновника (керівника підрозділу) чи вченого-консультанта в державних установах, часто пліч-о-пліч із відомим реформатором Михайлом Сперанським. В основному Балудянський як державний діяч переймався бюджетними реформами і відзначився під час кодифікації законів Російської імперії.

Російські царі щедро винагородили професора М. Балудянського: підвищили до спадкового дворянського стану, удостоїли престижних орденів (святих Володимира, Анни, Олександра Невського, Білого орла), почесних чинів і титулів, грошових премій (загалом понад 70 тис. рублів), цінних подарунків, надали в тривалу пільгову оренду значний маєток у Подільській губернії, про що вже йшлося².

Балудянський досить швидко піднявся стрімкими сходинками високооплачуваних рангів державного службовця Російської імперії. Його удостоєно чинами 7 класу (1804 р.), дійсного таємного радника (1819), таємного радника (1828), званнями статс-секретаря (1827) і сенатора (1840). У 1837 р.

¹ Медемъ М. Мои воспоминания... С. 430; Фатеев А. Академическая и государственная деятельность М.А. Балудянского... С. 56.

² Косачевская Е. М.А. Балудянский и Петербургский университет... С. 47.

рід Балудянського зарахували до благородного російського дворянства, включивши в його герб цифру XV – на спогад про витрачені сили на видання п'ятнадцяти томів Зводу законів Російської імперії¹.

Будучи освіченою, допитливою і компетентною людиною, Михайло Балудянський проявив різнобічні зацікавлення в соціальних науках, показав себе сумлінним ученим і педагогом німецького вишколу, державним діячем загальноросійського масштабу. До речі, російське громадянство він прийняв лише під тиском родинних обставин у 1830-х рр., коли син Олександр, 1808 р. народж., поступав на військову службу².

Сучасники відгукувалися про М. Балудянського як про людину скромну, м'яку, пряму і благородну, хоча нерідко дратівливу, гостру на язик щодо підлеглих і розсіяну, яка за бокалом незмінно токайського вина часто згадувала час, проведений в рідних краях³. Улюбленим висловом був латинський афоризм «*Vanitas vanitatum*» (суєта суєт), який підкреслював, словами мемуаристів, його начебто неамбіційний та неславолюбний характер. Він любив сімейний затишок. У Нодьвараді в грудні 1802 р. одружився з 17-літньою німкенєю Антонією-Анною-Юлією фон Гегер. Подружжя виросло 9 дітей.

Політична ситуація вдома і закордоном по-різному вплинула на рішення успішних людей залишити Австрію і переселитися в Росію. У кожного була своя мотивація, де перемішалися світоглядні та соціально-побутові чинники⁴. Податися на заробітки в Росію Балудянського спонукали почасти надто ідеалізовані мотиви.

¹ Груневалдт И. Сперанский и Балугьянский // Русская старина. 1882. Т. 35. С. 41–58.

² Фатеев А. Академическая и государственная деятельность М.А. Балудянського... С. 57.

³ Баранов П. Михаил Андреевич Балугьянский... С. 29, 39.

⁴ Байцура Т. Закарпатоукраинская интеллигенция в России... С. 39.

Пишномовні листи І. Орлая про казкову країну вельми зацікавили і заінтригували М. Балудянського. Після тривалих роздумів він зважився поїхати в Росію, проте для нетривалого ознайомлення (на три роки за контрактом), керуючись лише стремлінням пізнати далеку, невідому йому велетенську державу.

«Головною спонукальною причиною такого рішення, – написала його донька Марія Медем через понад півстоліття, – була цікавість і сильне бажання познайомитися з країною, про яку в той час закордоном переповідали потворні слухи і розповіді. Але він прийняв цю пропозицію тільки на три роки, після закінчення котрих розраховував неодмінно повернутися назад»¹. Проте через три роки науково-педагогічної праці, що передбачені контрактом, він так і не повернувся в Західну Європу, залишився в Росії назавжди.

Михайло Балудянський спочив у православному некрополі Троїце-Сергієвої Приморської пустині (чоловічого монастиря) в с. Стрельня, на березі Фінської затоки (нині в межах м. Санкт-Петербург). За два тижні до смерті він причастився за православним обрядом, хоча все життя залишався греко-католиком. Його ж дружина належала до римсько-католицької церкви, а дочки в шлюбі взяли лютеранство.

Могила М. Балудянського з пам'ятником, де був напис: «Хай буде воля Твоя», втрачені, ймовірно, в 1960-ті рр., коли в монастирі розмістили школу міліції, а на місці аристократичних поховань влаштували плац. Нині відновлено кілька поховань у вигляді кенотафів і встановлено дерев'яний хрест з його прізвищем у списку похованих на цій ділянці².

Підсумовуючи, зауважимо, що національну невизначеність такого першорядного австрійського і російського інтелектуала українського походження як Михайло Балудян-

¹ Медемъ М. Мои воспоминания... С. 415.

² Жуковская Т. М.А. Балугьянский – университетский профессор... С. 266.

ський можна частково виправдати історичними обставинами в реальному часі. Його світоглядний лібералізм (у певних рамках) не був унікальним, а був досить поширений серед різночинної поліетнічної інтелігенції Австрійської та Російської імперій, котра піднімалася до суспільного визнання тяжкою працею практично з дна соціально-станової драбини.

Можна лише припустити, коли б професор М. Балудянський залишився на батьківщині, його освітньо-наукова і суспільна діяльність дійсно принесли би неоціненну користь для піднесення соціальних стандартів народу, з якого походив. Але перебуваючи в Росії майже все професійне життя, він прислужився справі розвитку могутньої імперії, котра нещадно колонізувала і знекровлювала Україну в усіх вимірах.

Імперський романтизм Юрія Венеліна¹

Юрій Венелін належить своєму часу як слов'янський ідеаліст, усюдисущий славіст, зачинатель російської болгаристики. Проте ця особистість далеко не ідеальна, правду кажучи, авантюрна. Його справжнє ім'я та прізвище – Георгій Гуца, а в наукових і популярних публікаціях його часто називають Юрієм Гуцою-Венеліним (нерідко – Венеліним-Гуцою), що є кабінетним антропонімом постфактум.

У новітньому Закарпатті Гуца-Венелін, який самовизначився росіянином, прописаний у меморіальній матриці та періодично вшановується за розкутість думки, працелюбство і безкорисливість, щонайважливіше – як один із хрестоматійно впізнаваних краян, себто вихідців із найзахіднішого ареалу розселення і проживання українського етносу². Йому присвячено ґрунтовні монографії з історичної біографістики³.

¹ *Першопубл.* Написана під назвою «Учений мрійник у відсвітах імперського романтизму. Георгій Гуца – Юрій Венелін (1802–1839)» для біобібліографічного покажчика Закарпатської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Ф. Погушняка, що починаючи від 2017 р. так і не побачив світ.

² Юрій Іванович Венелін-Гуца (1802–1839): Бібліогр. покажч. / укл. О. За-квиворога та ін. Ужгород, 1989. 85 с.; Ю.І. Венелін і розвиток міжслов'янських взаємозв'язків: Тези доп. і повід. наук. конф., присв. 150-річчю від дня смерті Ю.І. Венеліна. Ужгород, 1989. 128 с.; Ю.І. Венелін і слов'янський світ: Матер. міжн. наук. конф. / упоряд. І. Гранчак, М. Зимомря. Ужгород, 1992. 328 с. Передрук: Юрій Гуца-Венелін: До 200-річчя від дня народження / упоряд. В. Задорожний, М. Зимомря. Ужгород: Карпати, 2002. 212 с.

³ Байцура Т. Юрій Іванович Венелін. Братіслава–Пряшів: Словацьке педаг. вид-во, 1968. 306 с.; Райков Д. Юрій Венелін и българското Възраждане. София: Нар. б-ка «Св. св. Кирил и Методий», 1994. 210 с.

Наукові заслуги Ю. Венеліна є скромними попри широке коло зацікавлень, а зроблені висновки спростовані його ж поколінням. Світових висот, звісно, не досягнув, хоча, приміром, був сучасником становлення історичної науки в країнах західної цивілізації. Взагалі-то Захід і все західне він зазвичай сприймав недовірливо, болісно, з викликом. Його заробітчаний шлях проліг у східному напрямку – до осереддя Російської імперії, де інтелектуальна конкуренція виглядала слабкою, а гідних кандидатур на високооплачувані посади в освітній, науковій, управлінській сферах бракувало.

Загалом же москвофільство на Закарпатті дістало перший поштовх у часи царя Петра Першого. Укорінилося впродовж XIX ст. внаслідок еміграції «мізків» у Росію, розгрому росіянами угорської революції в 1849 р. Як зауважив Іван Франко у статтях «Слов'янська взаємність в розумінні Яна Коллара і тепер» (1893) та «Українці» (1911), москвофільство охопило не тільки угорську (закарпатоукраїнську), але й словацьку інтелігенцію, котра, втім, не забувала плекати власну національну ниву. Закарпатські москвофіли, навпаки, відгородилися від народного життя. Проте на регіон поступово поширилося національне відродження, що потужними хвилями пройшлося всіма українськими землями зі сходу на захід.

У колективному маніфесті українських суспільних діячів «І ми в Європі» (1896) відзначено поважну роль угорських учених і педагогів Михайла Балудянського, Івана Земанчика, Петра Лодія, Івана Орлая в духовно-культурному розвитку Росії, а Юрія Гуци-Венеліна – і Болгарії. Останньому український геній Іван Франко присвятив особливо теплі слова в статті «Болгарські праці М. Драгоманова», яка розміщена у декількох числах львівського часопису «Народ» 1891 р.

Нині внесені суттєві поправки у твердження І. Франка про причину втечі Г. Гуци (Ю. Венеліна) із м. Сату-Маре (нині

Румунія), де вчився у ліцеї¹. Далі під конспіративним прізвиськом він був студентом університету у Львові 1821/1822 навчального року. Відтак виїхав у Росію.

Найвірогідніше Венелін утік із рідного краю не через невідворотній призов до австрійської армії, а рятуючись від постриження в монахи. Позаяк учився в Сатумарському ліцеї на кошти Мукачівської греко-католицької єпархії, давши певну обітницю.

Сповідники москво- і русофільства проголосили Ю. Венеліна ученим європейського масштабу, найвидатнішим «карпатороссом» першої половини ХІХ ст., віднесли до найтипівіших проповідників національно-культурної єдності «окремих російських племен»². Це цілком уміщалося в прокрустове ложе великодержавної політики царської Росії, згідно з якою українців і білорусів відносили до російського етносу, українську мову прозивали малоросійським наріччям (діалектом), репресували прояви питомо української культури тощо.

Українців по обидва боки Карпат зачисляли до «карпаторосів» – віддаленої спільноти в складі російської нації. Іммігранти-«карпаторосси» цьому давали привід, кон'юнктурно підлаштовуючи свою ідентичність у рамках панівного ідеологічного курсу країни перебування, що повсякчас прагнула переставити кордони імперського «життєвого простору» якомога західніше.

У 1950-х рр. знаний дослідник Федір Потушняк писав, що у далекій Росії, «країні снігів і морозів», учені Балудянський, Гуца-Венелін, Дудрович, Орлай та інші закарпатці шукали надзвичайного, великого. Залишившись удома, вони могли

¹ Офіцинський Р. Іван Франко в історіографічному трикутнику: інтерпретації, джерела, взаємини. Ужгород: Гражда, 2011. С. 142–144.

² Гаджега Ю. Краткій обзоръ научной дѣятельности Юрія Ивановича Венелина (Гуцы). Ужгородъ: Школьная помощь, 1927. С. 7, 41.

б «створити сильну кріпку науку, що як мури би оберігала нас і пустила би сильні і буйні паростки»¹. Натомість Юрій Венелін будив національну свідомість не рідного народу, а болгар. На його мармуровому пам'ятнику на могилі в Даниловому монастирі у Москві 1841 р. одеські болгарини так і написали російською: «Він перший нагадав світу про забуте, але колись славне плем'я болгар і палко бажав його відродження». Венелін проявив себе подвижником слов'янської ідеї в пору, коли вважали, що слов'яни на Дунаї вже не існують. Оце його найбільша історична заслуга.

Юрій Венелін народився за старим стилем 22 квітня 1802 р. у селі Велика Тибава Березької жупи Австрійської імперії (нині с. Тибава Мукачівського (донедавна Свалявського) району Закарпатської області України) у сім'ї греко-католицького священника. Батьки – Іван й Анна – охрестили його Георгієм. Справжнє прізвище – Гуца. Церква Великої Тибави тоді була філією греко-католицького храму сусіднього села Мартинка (нині Мала Мартинка). Власне, в Мартинці новонародженого охрестив о. Теодор Грабар. Пізніше за темпами соціального й економічного розвитку Тибава обійшла Малу Мартинку, обидва села до 2020 р. входили до однієї адміністративної одиниці – Тибавської сільської ради, а нині – Свалявської громади.

Збереглася солом'яна хата зі смерекових кругляків, де, за припущеннями краєзнавців, з'явився на світ Георгій Гуца (Юрій Венелін)². Вона збудована наприкінці XVIII ст. і перевезена в Ужгород – у Закарпатський музей народної архітектури і побуту 1967 р.

Загальну середню освіту Георгій Гуца здобув в Ужгородській гімназії, а вищу духовну опановував в Ужгородській

¹ Потушняк Ф. Я і безконечність (Нариси історії філософії Закарпаття) / упорядк., приміт., післям. Р. Офіцинського. Ужгород: Гражда, 2003. С. 61, 78.

² Екскурсії Ужгородом / за ред. Р. Офіцинського. Ужгород: РІК-У, 2017. С. 227.

семінарії та Сатумарському ліцеї (1821). Розірвавши з родиною і своїм минулим, порушивши конфесійну обітницю, восени 1821 р. став слухачем другого курсу відділення філософії Львівського університету під прізвиськом Венелевич. Воно начебто належало предку – князю з Покуття (східна частина сучасної Івано-Франківської області), а невдовзі переосмислене на російський манір – Венелін. Власне ім'я замінив спорідненим – Юрій.

Навесні 1823 р. з двоюрідним братом й однолітком Іваном Молнаром (1802–1872) нелегально перебрався в Російську імперію: спочатку в м. Хотин (нині Чернівецька область), потім у м. Кишинів (Молдова), а 1825 р. – у м. Москва. За порадою іменитого земляка Івана Орлая (1771–1829) поступив на медичний факультет Московського університету, де провчився три роки – до червня 1829-го – й отримав атестат лікаря. Однак заробляв домашнім учителем історії, зокрема навчав братів Івана і Костянтина Аксакових, майбутніх ідеологів слов'янофільства. Та понад усе захопився минулим Болгарії.

У Росії Венелін повсякчас відчував підтримку впливових земляків старшого покоління, що значно раніше тут укорінились. Перебуваючи у Санкт-Петербурзі в лютому 1830 р., обідав з удовою університетського філософа Петра Лодія (1764–1829) та з правознавцем Михайлом Балудянським (1769–1847). Неодноразово відвідував останнього, таємного радника (чин рівня міністра), але почувався не в своїй тарілці, незважаючи на земляцтво. У травні 1830 р. у Харкові бачився з ректором університету, філософом Андрієм Дудровичем (1782–1830), який хворів і за місяць помер.

У лютому 1830-го Гуца-Венелін у петербурзькій книгарні видавця Івана Сленіна «двічі спіткнувся» (перетнувся) з найбільшим російським поетом Олександром Пушкіним (1799–1837). В епістолярії емоційно й скептично відзначив,

що в того «виріс літературний зуб» і з нього «повік нічого не буде, крім гумористичного віршотворця». Утім, небавом похвалив О. Пушкіна за драму «Борис Годунов» 1825 р., а власні твори про болгар відніс до розряду «не поеми Пушкіна», тобто до тих, що не приносять прибутку¹.

Як уже Юрій Венелін, у Москві 1829 р. видав окремою книжкою монографічне дослідження «Давні та нинішні болгари в їх політичному, народописному, історичному і релігійному відношенні до росіян». Наступного року Імператорська Російська академія наук його відрядила у «філологічно-археографічну подорож» у межі нинішніх країн Болгарія, Молдова, Румунія (тоді князівства Молдавія та Валахія, тимчасово зайняті російською армією турецькі регіони Болгарія та Румелія). Головна мета – виявлення, опрацювання, копіювання, закупівля слов'янських, грецьких, волоських, молдовських рукописів і книжок «для збагачення російської мови і пояснення історії Російської держави», зокрема для складання словника і граматики болгарської мови та її діалектів.

Унікальна археографічно-лінгвістична мандрівка тривала півтора року – від 19 квітня 1830-го до 16 жовтня 1831 р. Пролягла за маршрутом Москва – Калуга – Курськ – Харків – Полтава – Єлисаветград (нині Кропивницький) – Миколаїв – Одеса (із заїздом у Тирасполь й Овідіополь) – Варна (дістався морем) – Силістра (давньоруською – Доростол) – Бухарест – Кишинів – Одеса. Її запланований кошторис досягнув 6 тис. рублів асигнаціями, але не всі кошти було витрачено. Це одна з перших подібних поїздок, що сприяла становленню російської славістики як наукової дисципліни.

¹ Ученое путешествие Ю.И. Венелина в Болгарию (1830–1831) / подгот. Г. Венедиктов. Москва: Ин-т славяноведения РАН, 2005. С. 62, 64, 133–134; Белов М. Блеск и нищета романтического воображения: ученое путешествие Ю.И. Венелина на Балканы в 1830–1831 гг. // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. 2013. № 6. С. 247–252.

Увесь час Юрія Венеліна супроводжував слуга Сидір, кріпак професора Московського університету, історика-норманіста Михайла Погодіна (1800–1875)¹. Останній сам був кріпаком, відпущеним на волю у дитинстві. Коли дослідник зі слугою мандрували Одещиною та болгарським Причорномор'ям, то там іще тривали карантинні обмеження після недавнього спалаху чуми. Під час їхньої закордонної подорожі Одеса і Москва пережили епідемію холери. Щасливий для Венеліна збіг обставин.

Відправною та кінцевою точкою наукової експедиції Ю. Венеліна, по суті, служила Одеса. Він її покинув наприкінці червня 1830-го, а повернувся за рік – у перші дні липня 1831-го. Найдовше затримався в Бухаресті – близько восьми місяців, де сумлінно й ретельно опрацьовував багатющі рукописні та книжкові фонди митрополичої бібліотеки.

У Росії тоді домінували виразні антитурецькі настрої, щойно завершилася російсько-турецька війна (1828–1829), за підсумками якої Греція здобула незалежність. Проте за особистими спостереженнями Юрія Венеліна болгари удесятеро сильніше страждали від греків, ніж від турків. Адже греки заповнили на болгарських теренах усю церковну ієрархію, будучи вороже налаштованими до національного пробудження болгар.

Важливу по мандрівці працю «Грамматика нинішнього болгарського нарiччя» Ю. Венелін завершив із певним запізненням, у 1835 р. Її після кількох закритих рецензій забракували, а видали в російській столиці через понад півтора століття – аж 1997 р. – як мовознавчу пам'ятку.

Належить підкреслити, що Ю. Венелін володів п'ятьма мовами – грецькою, латинською, російською, румунською, угорською, знав усі слов'янські, деякі германські (англійська, німецька) і романські (іспанська, італійська), розумів турець-

¹ Венелин Ю. Путевые записки // Записки Отдела рукописей Российской государственной библиотеки. 2000. Вып. 51. С. 194-250.

ку. Для своєї доби був примітним представником тісного гурту поліглотів, хоча й сам вдавався до послуг перекладачів, у т. ч. з болгарської. Його ж діяльність мала вдячні відгуки у середовищі болгарської діаспори. Згодом прізвище Венелін у Болгарії стало культовим і поширилось, як чоловіче ім'я.

Під час відрядження Венелін пильну увагу звертав не лише на мовознавчу проблематику, а насамперед – на історичну славістику (епоху середньовіччя і ранньомодерну добу). У Москві 1834 р. побачила світ його монографія «Давні та нинішні словени», а в Санкт-Петербурзі 1840 р., по смерті автора, – археографічна збірка «Волохо-болгарські або дако-слов'янські грамоти». Тематичні історико-літературні візії викладено у журнальних статтях «Про джерела народної поезії взагалі та про південноросійську в особливості» (1834), «Про характер народних пісень у слов'ян Задунайських» (1835), «Про зародок нової болгарської літератури» (1838), що з'явилися у Москві й окремими брошурами.

У 1833 р. Ю. Венелін став дійсним членом Московського товариства історії та старожитностей Російських. Принагідно переключився на дискусійну норманську проблематику, друкуючи у журналі «Московский наблюдатель» («Московський спостерігач») від 1836 р. критичний нарис під заголовком «Скандинавоманія та її прихильники» (вийшов осібним посмертним виданням у Москві 1842 р.). Якраз (1836–1838) учений працював на добре оплачуваній посаді інспектора класів двох московських училищ – ордена св. Катерини (для дівчат) й Олександрівського (для хлопців).

За порадою близького друга Михайла Погодіна, прибічника норманізму і пропагатора теорії офіційної народності (православ'я, самодержавство, народність), у 1834 р. Венелін балотувався на вакантну посаду професора славістики Московського університету, але конкурсний відбір не пройшов через брак вищої освіти і наукового ступеня з історії та філології.

Одначе вважається, що претендент склав першу в Європі програму університетських славістичних студій під назвою «Конспект викладання історії та слов'янської мови і літератури».

Юрій Венелін помер у Москві за старим стилем 26 березня 1839 р. Відійшов за межу нужденним самітним холостяком від інсульту в молодому віці, за місяць до 37-ліття. Із прижиттєвої епістолярії та пізнішої мемуаристики відомо, з одного боку, про міцну атлетичну поставу Венеліна, а з іншого – про хронічну хворобливість. Його зовнішність вдало передано в гравюрному портреті роботи художника Фрідріха Дрегера 1830 р.

Чимало праць Венеліна залишилися рукописними на збереженні в двоюрідного брата І. Молнара, лікаря за фахом, видавалися в найближчі по смерті автора роки або значно пізніше. Окремі з них побачили світ у московському серійному виданні «Чтения Императорского Общества истории и древностей Российских» («Читання Імператорського Товариства історії та старожитностей Російських»), а деякі – у Львові 1906 р. у «Матеріалах з історії відродження Карпатської Русі» Іларіона Свенціцького. Вони промовисті назвами – «Декілька слів про росіян угорських» (в оригіналі – «Росіянах Венгерских»), «Мадярські слова, взяті з російської мови», «Карпато-російські прислів'я», «Про український живопис», «Про пісенлюбство слов'ян Закарпатських». Бачимо, що вживання регіоніма Закарпаття має тривалу традицію, хоча дехто переконає в зворотному.

Загалом ідеться про понад сім десятків різножанрових творів Ю. Венеліна – оприлюднених за його життя і після смерті, завершених і начерків, чистовиків і чернеток. Відрадно, що деякі з них 2002 р. відтворені з першопублікацій факсимільним способом¹, найважливіші 2011 р. осібно пере-

¹ Ю. Венелін. З наукової спадщини визначного славіста / укл. Д. Данилюк. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2002. 184 с.

видані¹, а також оцифровані та перебувають у відкритому доступі, наводяться наприкінці кількамовного гасла «Венелін Юрій Іванович» у «Вікіпедії – вільній енциклопедії». Однак у науковому світі важить не число публікацій конкретної персоналії, а їхня інтерсуб'єктивна і надчасова вагомість.

Історичні погляди Юрія Венеліна ще за життя виглядали переважно анахронічними, епатажними, почасти й дилетантськими. Його романтичні гіпотези будувалися на софістичній площині, здебільшого лінгвістичній, на шкоду верифікованим історичним доказам. Ясна річ, непомилкових серед учених нема. Доволі часто чужі помилкові висновки стимулюють незгідних до ґрунтовніших дискусій та глибшого вивчення історичних джерел. Нерідко успішнішим є не сам розв'язок наукової проблеми, а її смілива постановка.

Найпродуктивніше історик-романтик Ю. Венелін переймався заплутаними питаннями генези слов'ян, пропонуючи цікаві джерелознавчі спостереження і несподівані припущення, зокрема неймовірні. Мовиться про чотири взаємно пов'язані аспекти – появу болгар, Русі, словенів, угорців у Паннонії, котрі викликали в нього непослабний інтерес.

По-перше. Вибираючи між двома наявними версіями походження давніх болгар – тюркською (татарською) і слов'янською, Венелін дотримувався останньої, хибної. Болгарську мову вважав волзькою галузкою російської мови. Саму ж російську мову поділив на три головні наріччя: великоросійське, малоросійське, волго-російське (болгарське). До того ж, отожднив з болгарами ще й гунів («синів Русі»), трактуючи Аттілу слов'янським вождем на ім'я Тілан. Через те Венеліна інші вчені називали мрійником. Для нього болгари, росіяни й українці були одним народом. При цьому відстоював єдину Русь, без поділу на північну (Московщину) і півден-

¹ Венелин Ю. Истоки Руси и славянства / сост. П. Тулаев. Москва: Ин-т русской цивилизации, 2011. 864 с.

ну – справжню (Україну), звідки походили витoki просвіти всієї Росії. Образно кажучи, голова (талант) єдиної Русі знаходилася на півночі, а душа – на півдні. Все це вельми втішало російських великодержавників і живило їхні агресивні амбіції. Проте ще 1822 р. сербський учений Вук Караджич доводив, що болгарська є самостійною слов'янською мовою. Саме від книжки В. Караджича «Доповнення до Санкт-Петербурзького порівняльного словника всіх мов і діалектів: з особливими поглядами на болгарську мову» (Відень, 1822) і веде відлік сучасна болгаристика.

По-друге. На переконання Ю. Венеліна, «великий російський народ» уже існував у часи римського імператора Валента, який правив у 364–378 рр. Навіть проголосив тезу, що «гунно-аваро-хозарська держава власне була царством російського народу». До росіян Венелін відніс готів, з якими пов'язав і хорватів, сербів, словенців. Він заперечив норманську (скандинавську) теорію походження Русі, дотримуючись точки зору, що знамените літописне прикликання варягів у Новгород, у Руську землю безпосередньо стосується не германців-скандинавів, а поморських (південно-балтійських) слов'ян. Отож трансконтинентальний шлях «із Русі в Греки» служив міжслов'янським регіональним подорожам із Помор'я на Волинь і до Новгорода. Як переконував Венелін, хрещення Русі відбулося не 988 р., за князя Володимира, а століттями раніше – в «апостольський час», відповідна церковна ієрархія веде відлік щонайменше від ІV ст. У таких розкутих судженнях бачимо радше витoki сучасної альтернативної історії та туристичного міфодизайну.

По-третє. Походження словенів (словенців і словаків) – «старожилів Європи» на рівні з греками і римлянами – Ю. Венелін розглядав через призму їхньої належності до слов'янського племені паннонців (італо-українців). Словенію бачив «Адріатичною (Італійською) Україною», а словен-

ці («римські українці») географічно мешкали на всій Паннонії, між італійцями й албанцями. Окремо виділив і «Германську Україну» (Велику Вандалію або Балтійську Славонію). Її певним відлунням слугує район Uckermark (Українська Марка), що нині входить до землі Бранденбург (Німеччина). Проте надто вигадливо прозвучала думка Венеліна про те, що венеди (ототожені з вандалами) були наймогутнішим і домінуючим народом Німеччини до X ст. При цьому, знову ж таки, ототожнив франків із слов'янами, а етрусків – із словенами. Переконавав, що давні слов'яни відомі під різними назвами: скіфи, сармати, фракійці, гунни, готи (гети) → пізніші серби, обри (авари) → предки болгар, анти, венеди. А кирилиця – грецький алфавіт, доповнений декількома буквами з етруської абетки (ж, ч, ш, щ, ц). Принагідно наводилася аргументація мовознавчого характеру. У сенсаційних і непереконаливих потугах двохсотлітньої давнини вгадуються сучасні історіографічні віяння в рамках лінгвістичного повороту, постмодерністського дешифрування чи декодування, що послужили імпульсом для розвитку уявлень про минуле.

По-четверте. Ю. Венелін не мислив себе поза межами «російського світу». Щодо заселення в середньовіччі території сучасної Угорщини він у підсумку категорично заперечив дивовижну гіпотезу про одночасний прихід сюди угорців і росіян щойно в IX ст. Венелін не розумів, яким чином можна трактувати переселення в Угорщину (Загорську Русь) «русского народа», що споконвіку проживав у Карпатах. І наголосив, що раніше угорці жили тривалий час поміж росіянами. Натомість великодержавні угорські історики послідовно твердили, що регіони з руським (українським) населенням у складі Угорського королівства були незалюдненими до XIII ст. Насправді задовго до приходу угорців тут простягалися володіння різних слов'янських держав.

Про власне українознавчу проблематику Юрій Венелін висловився у двох площинах: стосовно рідного краю та ширших теренів. До всеукраїнської тематики він звертався епізодично, відстоюючи антизахідну позицію: критикував латинізований «український правопис», захоплювався війською православних козаків проти поляків-католиків, хвалив гетьмана Богдана Хмельницького за всеслов'янської та європейської ваги поворот від Заходу до Росії, покору московському царю. Уважав себе росіянином, ба навіть «москалем», Харків називав «Москвою Малоросії» та «столицею України», Одесу – «Петербургом Малоросії».

Ю. Венелін відмовляв «малоросам» в окремішності. Не раз він мандрував українськими землями в складі Російської імперії, тому помітив, що «не один русин називає себе українцем». Однак твердив, що це не етнічна назва, а географічна, похідна від слів «край», «країна», «крайній», що позначають простір на межі з чужинцями.

Російський народ Венелін бачив єдиним на тлі розмаїття етнонімів (русин, русак, рускій, россіянин, росс), але з двома наріччями: північним і південним з майже однаковим числом носіїв – відповідно понад 21 млн і близько 20 млн (у т. ч. 15 млн в Російській імперії). За його даними з урахуванням історичних втрат «південне російське плем'я» було на третину чисельнішим північного. Жителі півночі (Московціни) називалися «русьськими» («руськіми»), а півдня – русинами (синами Русі), постійно протиставляючи себе один одному. Отож навіть «карпатороссу» із берегів річки Тиса книжки київського друку нагадували Русь, тобто землі від Карпатських гір до міст Глухів і Вітебськ, але не Москву, хоча в нього були й московські видання.

Доволі показові судження Юрія Венеліна щодо батьківщини, рідного краю. Земляків відносив, мовою оригіналу, до «русских, живущих в Венгрии (карпатороссов)» (росіян,

які живуть в Угорщині, – карпаторосів). Уживав різні географічні терміни – Закарпатська Русь, Карпатська Русь, Загірська Русь, Гірська Русь, Угорська Русь, Російська Швейцарія, Швейцарія Східної Європи. Усе населення Гірської Русі (1,2 млн осіб) складало 0,5 млн жителів Закарпатської Русі (Північно-східної Угорщини) і 0,7 млн «русів» з північного боку Карпатського хребта – Галичини, Буковини, Молдови. У Загірській Русі, що від XI ст. називалася Угорщиною, він виділив два субрегіони – Карпатську і Закарпатську сторони.

Став крилатим вислів Івана Молнара про те, що Юрій Венелін прийшов у Москву з п'ятьма рублями в кишені, а залишив по собі безцінну спадщину в російській історії. У сучасній Росії ним пишаються саме як російським славістом. У Болгарії, навпаки, звать українським болгаристом. В Україні та її діаспорі теж бачать його українським істориком, філологом, етнографом або ж випускають етнічну прив'язку. Найчастіше уточнюють, що це «закарпатоукраїнський вчений-слов'янознавець у Росії»¹. Ідеться про стале відлуння другої половини XIX ст., коли в інтелектуальній боротьбі з москво- і русофільством українські діячі відстояли і витягли з небуття всіх народжених Україною історичних постатей, незважаючи на їхні біографічні контрверзи і контрасти.

За кордоном й у рідному краї Георгій Гуца → Юрій Венелін ушанований суспільною увагою, пам'ятниками, меморіальними дошками, назвами вулиць, площ. В Ужгороді під його покровом одночасно сотні містян, які проживають у багатоповерхівках й особняках на вулиці Венеліна-Гуци. А смерекову хату, де він уздрів світ і котра є експонатом скансену, відвідують щороку тисячі людей.

¹ Мацинський І. Венелін (Гуца) Юрій Іванович // Дукля. 1970. № 6. С. 74–76; 1971. № 1. С. 72–79.

Геній та меншовартість: Василь Довгович¹

Не всім відомо, що у Василя Довговича (1783–1849) було «друге я» (alter ego). Ним став земляк Федір Потушняк (1910–1960). Обидва прожили в рідному краї під дамокловим мечем інтригуючого протистояння генія та меншовартості: часу, народу, суспільства, оточення, регіону. Їх не звабила заробітчанська стежа академічних космополітів, на яку ступила низка їхніх краян у різні епохи, починаючи від ранньомодерної.

Якщо вихідці з історичного Закарпаття (включно із спільним етнокультурним простором, що нині в межах Словаччини, Угорщини, Румунії) інтелектуально і кар'єрно прославились деінде поза «меншовартими» рідними порогами, то жменька локальних патріотів зробила неоціненний внесок у суспільний поступ свого краю на засадах «тут і зараз».

Залишімо відкритим наразі ключове питання про те, що більше важить у регіональній історії (та в її сприйнятті масовою свідомістю) бравадні космополітичні «заробітчанські гордощі» чи самовіддана патріотична «сродна праця»? І звідки береться депресивна меншовартість, що досі шкодить розвиткові певного краю чи конкретної країни в усіх аспектах?

Вужче мовиться про особливу добу – латинсько-церковнослов'янську (друга половина XVIII – початок XIX ст.), що названа так за діловими мовами, які використовували куль-

¹ *Першопубл.*: Офіцинський Р. Василь Довгович (1783–1849) і Федір Потушняк (1910–1960): інтригуюче протистояння генія і влади // Василь Довгович з точки зору прочитання / упоряд. О. Довганич, І. Ребрик. Ужгород: Гражда, 2004. С. 24–26.

турні діячі. Її чільні представники – І. Базилович, І. Фогорашій, В. Довгович, М. Лучкай. У кожного з них свої здобутки, без яких немислима крайова духовна спадщина. Хоча й не кожному з них судилося «друге я», себто передати естафету в наступні покоління.

Зосібна відразу впадає у вічі публікація в 1942 р. двох примітних записів народних переказів про священника і філософа Василя Довговича¹. Вони походять із рідного села видатного мислителя Золотарьова (Хустський район), а їх оприлюднив Федір Потушняк, натоді плідний співробітник Підкарпатського товариства наук в Ужгороді.

Життя найбільшого закарпатського філософа Василя Довговича, одного з перших членів-кореспондентів Угорської академії наук, стало незвичайним фактом для простих людей. Він, бідний парубок, студював теологію у Трнаві та Ужгороді. Згодом написав ряд значних наукових праць, належав до перших поважних пропагаторів учення Імануїла Канта, намагався побудувати власну філософську систему.

У першому переказі зображено тямущого хлопчину-бідняка на ярмарку, де очевидна обдарованість його і невтримна жага «піти у світ учитися». Інший сюжет – про кумедні пригоди рідних. Коли вони хотіли навщевити (відвідати) В. Довговича, тоді вже відомого греко-католицького священника, то налякалися врочистої велелюдної зустрічі та сховалися в корчах².

Як відомо, Федір Потушняк виступив в українській літературі та філософії талановитим пропагатором екзистенціалізму на початковій стадії його розвитку³. Ця течія не

¹ П[отушняк] Ф. Перекази про Василя Довговича // Літературна неділя [Ужгород]. 1942. 30 серпня. С. 177–178.

² Офіцинський Р. Народні перекази Закарпаття. С. 90–91.

³ Див.: Потушняк Ф. Я і безконечність (Нариси історії філософії Закарпаття) / упоряд., приміт., післям. Р. Офіцинського. Ужгород: Гражда, 2003. 129 с.

оформилась і досі у цілісну доктрину, а побутує у ряді морально-етичних мотивів, у працях філософів і літераторів – С. К'єркегор, Е. Гуссерль, К. Ясперс, М. Гайдеггер, Г. Марсель, А. Камю, Ж.-П. Сартр. Не менш поважними є також його історико-філософські студії.

Коли на сторінках ужгородського двотижневика Підкарпатського товариства наук «Літературна неділя» з'явився «Короткий нарис філософії Підкарпаття» (1943) Федора Потушняка, то серед сучасників не знайшлося жодного фахівця, що, принаймні для видимості, завів би полеміку з автором. І не дивно, що цей нарис перевиданий двома поколіннями пізніше – аж через шість десятиліть¹.

Розвідка вигідно вирізняється обсягом (біля двох друкованих аркушів), масштабністю сформульованої проблеми. Учений (до речі, випускник філософського факультету Карлового університету в Празі) найбільше старався повернути до широкого наукового вжитку маловідомі, а для багатьох спеціалістів недоступні джерела і відомості про мислителів ХІХ – початку ХХ ст., котрі походили з українських теренів у межах нинішнього Закарпаття та Східної Словаччини (Пряшівщини). Йдеться про Петра Лодія, Андрія Дудровича, Василя Довговича, Миколу Теодоровича, Василя Гаджегу.

Причому робота над нарисом – пошук нових персоналій, подальша розробка деяких сюжетних ліній – не припинялася буквально до передодня смерті автора, котрий працював доцентом кафедри загальної історії Ужгородського державного університету, вів курси археології та етнографії, спецкурс із чеської мови.

Потушняк залишив після себе неперевершену досі спадщину з історії закарпатської філософії. Варто відзначити, що левову частку філософських праць Потушняк написав у про-

¹ Потушняк Ф. Я і безконечність... С. 3–44.

міжку між 1940 і 1944 рр., тобто коли повернувся з німецького полону (інтернований як солдат чехословацької армії) і до часу мобілізації на Східний фронт (як угорський гонвед). У той період він жив у матеріальній скруті, не маючи постійного помешкання та елементарного робочого кабінету.

Напрочуд самотнім вдався Федорові Потушняку фрагмент, присвячений визначному філософу, члену-кореспонденту Угорської академії наук від 1831 р. Василеві Довговичу. На жаль, у масштабному монографічному дослідженні Івана Мацинського Потушнякові пріоритети не відображені жодним чином¹.

Справа в тому, що Ф. Потушняк першим детально проаналізував філософські праці В. Довговича – книжку «Творець з точки зору всесвіту» (Буда, 1823), статтю «Зусилля, спрямовані на підтвердження існування Бога» (Науковий збірник, м. Буда, 1829, т. 9), трактати «Про будову світу одним кроком вище, ніж Декарт і Ньютон», «Злий дух, вогняний змії, вогняна куля, ліхтар, стрибуха коза на небі – симптоми метеорів і комет (Згідно нових розповідей)» і «Причини морських штормів», уміщені у «Верхньоугорській Мінерві» (м. Кошце) протягом 1825–1830 рр. До них іншим науковцям перепиняв доступ мовний (латинь і староугорська), а почасти фаховий бар'єр.

Для Потушняка латинсько-мадярська епоха (за робочими мовами) у філософській думці Закарпаття закінчується Довговичем. Водночас це була епоха «занурення у теоретичну науку». Очевидно, постать Довговича дуже імпонувала Потушнякові, була найближчою, притягувала біографічним магнітом. Цього мислителя він назвав «найученішим мужем Підкарпаття». Зовсім не випадково Василеві Довговичу (філософію і теологію засвоював у навчальних закладах Ве-

¹ Мацинський І. Кінець XVIII – перша половина XIX ст. та життя і діяльність Василя Довговича // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. 1982. Т. 10. С. 111–232.

ликого Варадіна, Трнави й Ужгорода) в «Короткому нарисі філософії Підкарпаття» відведено чільне місце – фактично пів розвідки.

Спочатку автором простежується вплив І. Канта на формування філософських поглядів В. Довговича. У підтвердження залучаються також і обширні цитати з рукописних «Поезій» (1832) знаменитого закарпатця. Потім увага переноситься на докази Божої екзистенції та намагання сконструювати нову систему світу. Дослідник вважав, що в цьому Довгович «близько підходить до позитивізму», і справді витворив власну філософську систему, подібно до Декарта, Ньютона, Лейбніца, Канта, Шелінга.

Як відзначив Потушняк, у Довговичевих «писаннях проблискує геніальна глибина думок», що закарпатський мислитель у дечому передбачив те, котре пізніше наука «поставила за правду і підперла важкими доказами». Продукувались вони, запримітимо, не в університетських центрах Європи, а поміж не надто прихильними до науки щоденними клопотами греко-католицького пароха сіл Довге (1811–1824), Великі Лучки (1824–1828), міст Мукачево (1828–1843), Хуст (1843–1849).

І прикро, і парадоксально, що менш як за століття (у час публікації «Короткого нарису», 1943 р.) вже й не було знати, де саме на хустському кладовищі похований Довгович, бо не зберігся хрест на його гробі. Сучасні експедиційні розшуки не увінчались успіхом і досі.

«Я і безкінечність» – так озаглавлений розділ у Потушняковому рукописі «Філософічні статті». Там уміщені чернетки, напевно, заплановані на майбутнє монументальної книги. Обривається розділ невеликою популярною роботою «Найбільший із людей. Сократ»¹. Впадає у око її заспів: «2444 років

¹ Потушняк Ф. Філософічні статті: Рукописний зшиток. С. 60–67. Зберігався в родинному архіві Михайла Федоровича Потушняка, м. Ужгород.

тому [правильніше б, 2344, тоді рік написання статті припав би на 1945-ий, оскільки Сократ отруївся 399 р. до н. е. – Р. О.] в малому приморському містечку, у пустій невеликій темниці люди задумали убити свободу думання, правду...»

Разом із смертю Сократа, вважає Потушняк, почалася інтелектуальна війна, що триває і по сьогодні. «З тої боротьби – наша велика культура», – підсумував наприкінці автор.

У тому відбито ще одну яскраву грань особистості Федора Потушняка – незбориме тяжіння до інтелектуальної непокори догмі, інтригуючого протистояння натовпу і генія, генія і влади, котрі завше на різних полюсах як ідейно і духовно, так матеріально. Це те рідне, чим він, власне, смакував, насолоджувався і на прикладі життєвого й творчого шляху Довговича, у чому черпав антидепресанти, непохитну віру в немарність своїх потуг. До того ж, вони обидва мали вразливі ліричні натури, гарний письменницький ужинок.

У післявоєнні роки Федір Потушняк, затиснутий лещатами тоталітаризму, важко мирився з пануючими вульгарними соціологічними концепціями. Наприкінці 1940-х рр. з гіркотою він висловив крамольну фразу, котру блискавично зафіксував таємний співробітник карального відомства Лаврентія Берії. «Золотий вік нашої літератури був у період мадярської окупації Закарпатської України, – начебто так сказав Потушняк. – Зараз наступив упадок. Треба писати про все, що думають наші поети, письменники, треба не звертати увагу на боротьбу класів. Соціальна боротьба – це не наша, письменників і поетів, справа»¹.

У коронній морально-етичній сфері філософських роздумів Федора Потушняка у чітких обрисах видно намагання самовиправдати фатальність власного вибору. Як і Довгович, Потушняк свідомо вибрав пожиттєву звивисту стежину

¹ Державний архів громадських об'єднань України [Київ]. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 28. Арк. 12.

вглиб провінційної темряви, аби там, серед рідного народу, своїм подвижництвом запалити смолоскип науки і поступу. І це при численних можливостях за молодості залишитися на Захід, працювати серед інтелектуалів світової слави.

Найвищим імперативом, настійним велінням і Василя Довговича, і Федора Потушняка був подвижницький локальний патріотизм, самовіддана праця в ім'я вітчизни. Проте з поля зору вони ніколи не випускали фундаментальних проблем філософії (Довгович – кантіанство, Потушняк – екзистенціалізм), здобутків світового визнання. У підсумку ота роздвоєність не призвела до появи в обох якої-небудь викінченої філософської системи, але значно скоротила інтелектуальне відставання краю.

Нині просто неможливо уявити Закарпаття ХІХ в. без Василя Довговича, а ХХ-го – без Федора Потушняка. І не тільки в контексті історії філософії. Іще – як рідкісні прояви громадянського подвигу. Для генія нема нічого меншовартого: ні на духовних висотах, ні на рідних просторах.

Тарас Шевченко в історії Закарпаття¹

Суспільну вагу на Закарпатті головної постаті українського національного відродження найкраще можна побачити через призму освітньо-наукових, культурно-мистецьких і громадсько-політичних подій протягом тривалого часу – за останнє понад півтора століття.

У повсякденні української спільноти Тарас Шевченко постійно присутній. Імпульси його генію досягають кожного в Україні, починаючи з назв поселень, вулиць, площ, університетів, шкіл, театрів, музеїв, із постаментів... Сучасне Закарпаття не виняток. В Ужгороді монумент Т. Шевченку урочисто відкрито у березні 1999 р. на престижній площі Народній перед головною будівлею обласної влади². Таким чином завершилась виснажлива епопея, що тривала півтора десятиліття. Адже від 1983 р. періодично оголошували конкурси на проект пам'ятника, прискіпливо підбирали місцезнаходження (почергово розглядали декілька локацій), накопичували кошти, які з'їдала інфляція.

У своїй скульптурі Михайло Михайлюк утілює образ пророка, в одязі якого прочитується нескроений кравцем плащ, який переходить у тогу філософа, що спадає аж до ступень. Складені на грудях кисті символізують упевненість і зосередження. На обличчі задумлива тривога. Архітектор Воло-

¹ *Першопубл.*: Офіцинський Р. Місце Тараса Шевченка в історії Закарпаття // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2015. Вип. 25. С. 388–395.

² *Див.*: Ужгородська шевченкіана: З історії спорудження пам'ятника Тарасові Шевченку в Ужгороді / упоряд. О. Богданова-Борець та ін. Ужгород-Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 1999. 112 с.

димир Лезу вибрав пам'ятнику південно-східну орієнтацію задля належного освітлення бронзової фігури на постаменті. Цікаво, що саму скульптуру, на яку пішло 3 т бронзи, відлили у Львові коштом вітчизняних меценатів. Постамент із сіро-зеленого граніту і чорного андезиту виготовлено на пожертви української діаспори.

Загалом на Закарпатті в часовому проміжку від 1957-го до 2012 р. Тарасові Шевченку встановлено 19 пам'ятників, погрудь, бюстів, горельєфів у 16 поселеннях: у містах Берегово, Виноградів, Мукачево, Рахів, Ужгород, Хуст, селищах Великий Березний, Великий Бичків, Вишково, Воловець, Королево, Міжгір'я, селах Великі Лучки, Заріччя, Колочава, Лопухів. Скульптурна Шевченкіана – невід'ємна частина визначних здобутків образотворчого мистецтва Закарпаття.

Приміром, у смт Вишково пам'ятник Шевченкові встановлено 1979 р. – значно раніше, ніж у Хусті (2012 р.), районному центрі та місті обласного підпорядкування. 2009 р. його оновили (фігура висотою 2,62 м стилізована під бронзу), перенесли у центр селища, встановили на метровий постамент¹. 1385-й у світі пам'ятник Тарасові Шевченку врочисто відкрили 24 серпня 2016 р., в 25-ту річницю Незалежності України, у камерному скверіку м. Берегово біля загальноосвітньої школи № 5.

Державною (нині Національною) премією ім. Т. Шевченка нагороджено 13 представників української культури закарпатського походження: композитор Євген Станкович (1977), скульптори Василь Свида (1983) і Василь Сідак (2008), літературознавець Олекса Мишанич (1988), прозаїки Іван Чендей (1994), Мирослав Дочинець (2014) й Оксана Луцишина (2021), художники Юрій Герц (1994), Андрій Бокотей (2002) і Володимир Микита (2005), поети Петро Скунць (1997), Дмитро Кремень

¹ Алдон М. Перший у Закарпатті монумент Шевченкові встановив в угорськомовному селищі росіянин // zakarpatpost.net. 2017. 9 березня.

(1999), Петро Мідянка (2013). Творчий ужинок закарпатських лауреатів Шевченківської премії повсякчас викликає підвищений інтерес, про що свідчать розлогі тематичні публікації¹.

Шевченкознавці ніколи не залишають поза увагою і такий промовистий факт. У Закарпатському обласному художньому музеї ім. Й. Бокшая зберігаються дві роботи Тараса Шевченка. Їх передав у 1948 і 1952 рр. Київський державний музей українського мистецтва. Це офорти «Дари в Чигирині» (1844) та «Притча про виноградаря» (1858). Відомо, що графічна техніка офорта винайдена для ілюстрування книжок. Ідеться про мідну пластинку, на якій пишуть сталевую голкою. Будучи надзвичайно талановитим художником-графіком, Т. Шевченко створив «Дари в Чигирині», коли подорожував Україною. Він зобразив послів іноземних держав на прийомі в гетьмана Богдана Хмельницького. «Притча про виноградаря» – на біблійну тематику.

Багато сказано про магнетичний вплив генія Тараса Шевченка на інтелігенцію та інші верстви Закарпаття. До речі, першу узагальнену книжку про це видав ще 1956 р. Культурний союз українських трудящих у Пряшеві (нині Словаччина) для своїх активістів і функціонерів². Фактично йдеться про дипломну роботу випускника філологічного факультету Ужгородського державного університету Івана Долгоша, родом із с. Невицьке, що біля Ужгорода. Відтак заздрісні посадовці прозвали автора компілятором і не рекомендували в аспірантуру для продовження наукових студій, а відправили вчителювати у віддалене закарпатське село Вучкове Міжгірського району.

¹ Закарпатці – лауреати Національної премії України ім. Т.Г. Шевченка / упоряд. О. Скунець. Ужгород: Гражда, 2003. 148 с.; Закарпатські митці – лауреати Національної премії ім. Т.Г. Шевченка / уклад. О. Канюка, М. Бадида. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2008. 256 с.

² Долгош І. Т.Г. Шевченко і Закарпаття. Пряшів: КСУТ, 1956. 75 с.

Істотний внесок у шевченкознавство зробили саме представники чисельного колективу Ужгородського університету різних поколінь. Не випадково знакові ювілеї – 175-ліття та 150-річчя від дня народження, 100-річчя від дня смерті Тараса Шевченка тут відзначили масштабними науковими форумами з оприлюдненням осібних видань повних текстів доповідей та повідомлень чи їхніх тез¹. А з нагоди 200-річчя від дня народження Т. Шевченка в Ужгороді вийшло два видання поважного обсягу – науково-популярний збірник «Закарпатська Шевченкіана» і «Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації»². Вісник укладено за матеріалами міжнародної наукової конференції «Тарас Шевченко – володар у царстві духа», що відбулася в Ужгороді 25–26 лютого 2014 р.

«Закарпатську Шевченкіану» видала Закарпатська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Ф. Потушняка. Тут зібрано різнопланові матеріали (наукові та публіцистичні статті, есе, спогади, поетичні добірки, бібліографічні джерела) про вплив постаті та творчості Тараса Шевченка на громадське і культурне життя Закарпаття від середини ХІХ ст. до наших днів.

Динаміку закарпатського шевченкознавства найпереконливіше характеризує суха мова статистики. Якщо в університетському збірнику 1964 р. подано доповіді та повідомлення 24 авторів, 1989 р. – тези виступів 39 учених, то 2014 р. – статті 81 науковця. Всі вони переважно трудилися

¹ Доповіді та повідомлення. Серія філологічна. Матеріали наукової сесії, присвяченої 100-річчю із дня смерті Т.Г. Шевченка / редкол.: Й. Дзендзелівський та ін. Ужгород, 1961. 117 с.; Тези доповідей та повідомлення наукової конференції професорсько-викладацького складу, присв. 150-річчю з дня народж. Т.Г. Шевченка / відп. ред. П. Пономарьов. Ужгород, 1964. 105 с.; Тези доповідей науково-практичної конференції, присв. 175-річчю з дня народж. Т.Г. Шевченка / відп. за вип. С. Маркуш. Ужгород, 1989. 44 с.

² Закарпатська Шевченкіана / уклад. М. Бадида та ін. Ужгород: Ліра, 2013. 258 с.; Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. 2014. Вип. 1. 402 с.

в навчальних закладах саме Закарпатської області. Слід відзначити й те, що 1968 р. на кафедрі угорської мови і літератури Ужгородського державного університету кандидатську дисертацію «Шевченко в Угорщині» виконала Віра Васовчик¹, пізніше доктор філологічних наук, професор цієї ж кафедри, відомий літературознавець.

Угрововні представники закарпатської інтелігенції традиційно виконували культуртрегерські функції, самовіддано працювали на взаємопроникнення і взаємозбагачення української та угорської культур. А власне угорська Шевченкіана веде відлік від 1888 р., з місткого газетного літературознавчого нарису.

Протягом останнього півстоліття на Закарпатті періодично з нагоди ювілейних дат, пов'язаних із Т. Шевченком, виходять біобібліографічні брошури. Їх мета – ознайомити читача з новими виданнями і націлити на проведення різноманітних культурно-мистецьких акцій цієї тематики. У таких брошурах зазвичай подаються художні тексти і репродукції крайової монументальної Шевченкіани, вікторини тощо². Приміром, покажчик до питання «Шевченко і Закарпаття» 1964 р. охопив опубліковане після Другої світової війни (усього 58 позицій), аналогічний 1989 р. включив уже 83 позиції літератури 1963–1988 рр.

Одночасно продовжуються ґрунтовні студії на царині шевченкознавства. Так, доктор філологічних наук, професор

¹ Васовчик В. Шевченко в Венгрії: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 642 – література народів СРСР / Ін-т л-ры ім. Т. Шевченка АН УССР. Київ, 1968. 19 с.

² Шевченко і Закарпаття: Пам'ятка до 150-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка / передм. П. Лісового. Ужгород: Закарп. обл. кн.-газ. вид., 1964. 16 с.; Шевченко і Закарпаття (До 175-річчя з дня народж. Т.Г. Шевченка): Бібліогр. покажч. / укл. М. Рушак. Ужгород, 1989. 13 с.; Великий Кобзар і сьогодні: Методико-бібліогр. матер. до 200-річчя від дня народж. Т. Шевченка (1814–1861) / підгот. Н. Панчук, М. Бадида. Ужгород: Закарп. обл. універс. наук. б-ка ім. Ф. Потушняка, 2013. 30 с.

кафедри української мови Ужгородського національного університету Валентина Статеева скрупульозно простежила входження самої постаті та творчості Т. Шевченка в культурно-мовний простір Закарпаття в контексті національно-політичної ситуації¹. Водночас вона дуже детально проаналізувала мову закарпатських публікацій творів Т. Шевченка.

Не один десяток дослідників порушували питання про те, коли вперше з'явилися в краї твори Т. Шевченка і відомості про нього, якими шляхами, з яким змістом та в якому обсязі. Початковий етап відносять до 1850-х рр. Зокрема, місцевий греко-католицький священник, педагог і письменник Іван Раковський (1815–1885) був обізнаний з творчістю Шевченка від 1857 р. Якраз він редагував щотижневу «Церковну газету», що виходила в Будапешті 1856–1858 рр., а від 1859 р. служив парохом у с. Іза, поблизу Хуста.

У листопаді 1862 р. громадський діяч Богдан Дідицький зі Львова надіслав портрет Тараса Шевченка ігумену Мукачівського греко-католицького монастиря, письменнику Анатолію Кралицькому. Перше публічне виконання Шевченкових творів на Закарпатті зафіксоване в Ужгороді 17 лютого 1863 р., коли міський самодіяльний хор виконав пісню «Думи мої, думи»². Про це написала львівська газета «Слово», щоправда, не вказавши автора пісенного тексту, оскільки сповідувала вороже до українства москвофільство.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. на Закарпатті прискорилося національна асиміляція русинів унаслідок інтенсивної політики мадяризації та в результаті діяльності місцевих русофілів. В окреслену добу тут функціонувало

¹ Статеева В. Тарас Шевченко на Закарпатті в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: мовний аспект // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. 2014. Вип. 19. С. 88–102.

² Федака С. Будитель народної волі: [Т. Шевченко у суспільному житті Закарпаття] // Україна Тараса Шевченка / упоряд. Р. Маньковська, В. Мельниченко. Харків: Фоліо, 2014. С. 368–380.

кілька літературних мов: угорська (державна), москвофільське «язичіє», регіональний варіант церковнослов'янської мови, народна руська (українська) мова. Поступово в краї впроваджувалася загальноукраїнська літературна мова, основоположником якої став Тарас Шевченко. Тоді вся Україна розв'язувала складні проблеми – подолання варіантності літературної мови, укріплення єдності та національного усвідомлення українського народу.

Тарас Шевченко прийшов на Закарпаття через прижиттєві та пізніші видання його творів і через галицьку періодику, де за півстоліття (1848–1900) про нього писалося біля треста разів. Представники закарпатської інтелігенції передплачували видання зі Львова, читали не тільки петербурзькі, московські, київські журнали й альманахи, але й німецькі, угорські, чеські, словацькі тощо. Лише в чеській періодиці до кінця ХІХ ст. опубліковано майже 50 поезій Т. Шевченка і понад 60 статей.

Знаний на Закарпатті письменник Лука Дем'ян (1894–1968) згадував, що з творчістю Шевченка познайомився 1909 р., одержавши збірку «Кобзар» зі Львова.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. на Закарпатті Шевченкові твори з'являються не тільки у періодиці (наприклад, у газеті «Неділя», що виходила в Будапешті впродовж 1898–1919 рр. як руський варіант угорської тижневої газети «Néplap»), а й у навчальних виданнях. У підручнику славетного Августина Волошина «Азбука», що вийшов в Ужгороді 1913 р., було надруковано вірш Т. Шевченка «Сирота» («На Великдень, коло хати»). Згодом цей твір без змін уміщено в іншому підручнику А. Волошина – у «Читанці» для другого класу, що з'явилася в Ужгороді 1921 р.

Перше на Закарпатті велелюдне Шевченківське свято провели 29 квітня 1915 р. військовослужбовці Легіону українських січових стрільців, які квартирували в Мукачеві. Дій-

ство відбулося на терасі Мукачівського замку з участю мешканців міста і навколишніх сіл.

У 1920–1930-х рр. матеріали, пов'язані з Тарасом Шевченком, значно поширилися на Закарпатті. Їх публікували у підручниках, передусім читанках, періодиці, окремих збірках. Шевченкову творчість активно популяризували громадські організації «Просвіта» і «Пласт». Так, станом на 1934 р. в селах Закарпаття діяли 223 просвітянські читальні, що володіли великим книжково-газетним фондом і часто влаштовували урочистості з нагоди Шевченкових свят.

У грудні 1919 р. педагог Іван Панькевич і судовий радник Данило Стахура заснували в Ужгороді «Руський культурно-просвітній комітет», який провів Шевченківське свято 16 квітня 1920 р.¹ Цей комітет припинив свою діяльність у травні 1920 р., коли утворилося Товариство «Просвіта» (голова Юлій Бращайко, заступник Августин Волошин).

Символічну шевченківську естафету перейняв перший в історії краю сталий професійний театр, що під назвою «Руський театр при «Просвіті» в Ужгороді» створений 15 січня 1921 р. За три місяці, 21 квітня, він дав концерт пам'яті Т. Шевченка. У серпні 1921 р. театр очолив видатний актор і режисер Микола Садовський. Серед його постановок – «Назар Стодоля» Тараса Шевченка.

12 квітня 1924 р. новий режисер і директор «Руського театру» Олександр Загаров поставив Шевченкові «Гайдамаки» в інсценізації геніального режисера Леся Курбаса². Примітно, що Загаров взяв участь у постановці «Гайдамаків» у Києві 1920 р. під проводом Курбаса, що стала одним із найвираз-

¹ Андрійцьо В. Театральна шевченкіана Закарпаття // Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення ім. І. Карпенка-Карого. 2014. Вип. 14. С. 74-80.

² Ігнатович О. Шевченкіана на сцені ужгородського театру // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. 2014. Вип. 1. С. 95–100.

ніших прикладів експресіоністичного театру в українській сценічній практиці.

У січні 1930 р. «Руський театр» перестав існувати через фінансові труднощі. Край залишився без професійного театру. У лютому 1934 р. в Ужгороді зусиллями братів Юрія-Августина та Євгена Шерегіїв виник напівпрофесійний колектив «Нова Сцена». У листопаді 1938 р. у Хусті він отримав офіційний статус – «Український національний театр «Нова Сцена».

Коли Карпатська Україна готувалась відзначити 125-у річницю від дня народження Тараса Шевченка, «Нова Сцена» підготувала виставу «Гайдамаки» на 14 березня 1939 р. Генеральна репетиція відбулася напередодні, її зняв на кіноплівку Каленик Лисюк (Лепикаш), учасник визвольних змагань 1917–1921 рр., відтак американський українець. Сцену оформили у вигляді бандури зі струнами. З боку сиділи дівчата у народному вбранні з «Кобзарем», одна з них читала «Гайдамаків». Прем'єра не відбулася через угорську агресію, проте кіноверсію вистави згодом показали в Америці.

У періодичних виданнях міжвоєнного Закарпаття зафіксовано величезну кількість поезій, афоризмів, портретів, малюнків Т. Шевченка, а також статей, художніх присвят, висловів про нього. Серед навчальної літератури найбільше Шевченкових творів містили шкільні хрестоматії В. Бірчака 1928 р. (11 віршів) й А. Волошина 1932 р. (7 віршів)¹.

У підугорський період (1939–1944) у краї на українстві та Шевченкові поклали табу. Після Другої світової війни на Закарпатті, як і по всій Західній Україні, єдині норми української літературної мови, тобто мову Тараса Шевченка, за-

¹ Статеева В. Твори Тараса Шевченка на Закарпатті міжвоєнного періоду як фактор утвердження єдиної української літературної мови в краї // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. 2014. Вип. 1. С. 365–373.

провадили через школу, періодику, книжкову продукцію, радіо, театр, кіно тощо. На крайову сцену повернулася його творчість.

У червні 1945 р. до Ужгорода приїхав Запорізький український музично-драматичний театр ім. М. Щорса, який представив «Назара Стодолю». Режисер – Володимир Магар, незмінний керівник цього театру в 1936–1965 рр., послідовник героїко-романтичного напрямку. У червні 1945 – квітні 1947 рр. запорізька трупа працювала в Ужгороді, сприяючи створенню та становленню Закарпатського обласного українського музично-драматичного театру.

На століття від смерті Т. Шевченка Закарпатський театр показав написану білим віршем драматичну поему «Пророк» Івана Кочерги (режисер Гнат Ігнатович). Цікаво, що визначний драматург відтворив образ Шевченка трьох останніх років його життя ще 1948-го. Але на сцену «Пророк» вийшов аж у дні Шевченківського ювілею 1961 р. в Києві (театр ім. І. Франка, режисер Г. Юра) й, вельми показово, в Ужгороді (Г. Ігнатович).

У наукових розвідках докладно простежено художнє втілення творів Т. Шевченка на сценах театрів Закарпаття та музичні інтерпретації поезії Шевченка, що тривалий час побутують у концертному репертуарі провідних хорових колективів краю. Постать Тараса Шевченка теж гучно відлунила у літературі, образотворчому мистецтві та, звісно, на театральній сцені¹. Акторські колективи створили близько десяти вистав за творами Шевченка, запропонували художнє осмислення його образу на сцені, присвячують йому щорічні концерти.

Образно кажучи, понад півтора століття тому Тарас Шевченко назавжди прописався на Закарпатті, в його освітній,

¹ Див.: Закарпатська Шевченкіана. Ужгород, 2013. 258 с.

науковій, мистецькій, національно-культурній та громадсько-політичній сферах. З одного боку, Шевченків геній служив еталоном надвисокого творчого лету, а з іншого – його контрастна й драматична біографія унаочнила пересічним українцям та іншим народам незламність волелюбного духу відродженої нації. Тарас Шевченко став сакральним уособленням живучості української ідеї, що проросла і розквітла на Закарпатті попри сувору вдачу чужої влади – австро-угорської, чехословацької, угорської, російсько-радянської.

Закарпаття на початку ХХ ст.¹

Наявність двох непримиренних військово-політичних блоків – визначальна ознака світового розвитку початку ХХ ст. Висловлюючись мовою дипломатії кінця ХХ ст., розподільні лінії пролягли Україною. У першу чергу, українські землі були розірвані державними кордонами, котрі зафіксували належність певних регіонів до імперій-фундаторів нового поділу світу – Російської (Антанта) й Австро-Угорської (Троїстий союз).

Особливості державно-правового статусу кожної території значимо підкреслювалися регіональною специфікою, що ввібрала в себе сукупність правових, соціально-політичних, релігійних і національних рис, на яких, цілком зрозуміло, залишив колоритні позначки Новий час. Притому регіональні відмінності в Австро-Угорщині отримали правове закріплення. Країна була поділена на дві частини – Транслейтанію і Цислейтанію.

З огляду на адміністративно-політичне управління українські землі Австро-Угорської імперії, будучи в межах однієї держави, опинилися фактично в двох країнах, розділених митно-прикордонними бар'єрами. Вони здебільшого мали умовно-декоративний характер, проте, все ж таки існували, зримо підкреслюючи прихований потенціал започаткованої чи поновленої відцентрованої тенденції.

Чи не найкраще висловлені припущення можна проілюструвати на прикладі регіону Українських Карпат, що входив тоді повністю до Австро-Угорщини. Незважаючи на

¹ *Першопубл.*: Офіцинський Р. Українські землі на початку ХХ ст.: територія, кордони, міжнародні відгуки // Україна на міжнародній арені у ХХ столітті / упоряд. В. Мельник, Р. Офіцинський. Ужгород: Патент, 2000. С. 5–8.

адміністративну специфіку (Східна Галичина і Північна Буковина безпосередньо підлягали Відню, а Закарпаття – Будапешту), очевидними є іманентні зусилля підтримати українську єдність на міжрегіональному, а надто, на субетнічному рівні.

Яскравим свідченням цього може бути Гуцульщина, населена українцями-гуцулами і розділена тоді на дві адміністративно-політичні частини монархії Габсбургів: австрійську (галицько-буковинський стик) й угорську (Закарпаття).

Поєднані мереживом численних сімейно-шлюбних, духовно-культурних і торговельних стосунків, закарпатські, галицькі та буковинські гуцули в нележку пору штучного розмежування показали зразки найвищої відданості ідеї українського відродження, національної солідарності. В Українських Карпатах між австрійською та угорською частинами перехід через адміністративну межу фактично не обмежувався через об'єктивний природно-географічний чинник і брак ресурсів на всіляких контролерів.

Проте державні органи, чия діяльність спрямовувалась не у Відні, а в Будапешті, намагалися всіляко припинити взаємні контакти українського населення по обидва боки Карпат. Наприклад, у перших роках ХХ ст. на закарпатській Гуцульщині – у Ясіні та Богдані – збільшили число жандармів. Крім того, до Ясіня прибула прикордонна поліція, котра забороняла їздити возами в Галичину, де знаходилася неформальна гуцульська столиця – м. Коломия.

Навіть на свята ці прикордонники не пускали до родичів за перевал – у сусідні села Ворохта, Яблониця і Татарів. Одного разу завернули додому весільну процесію. Тільки після скарги окружному начальнику молодий з Ясіня зміг привести свою наречену з Ворохти¹.

¹ Ключурак С. До волі / передм. В. Шандора. Нью-Йорк: Карпат. союз, 1978. С. 30–31, 57–58.

Привезені з Коломиї книжки, журнали і газети угорсько-мовні прикордонники конфісковували відразу і безповоротно. Причина – небезпека українства, яке, на думку тодішнього Рахівського окружного начальника Степана Дівадара, важко побороти.

Як не старалася місцева українофобна влада, утвердження політонімів «Україна», «українець», «українка» відбувалося, зокрема, шляхом фактично таємного поширення на Закарпатті українських видань, які цілком легально й вільно виходили у Львові, Коломиї, Чернівцях. Так, з Ворохти в Ясіня (розташовані обабіч Яблуницького перевалу) книжки, календарі, журнали і газети тоді потрапляли, як правило, вночі завдяки підприємливій вдачі та логістичній спритності ясінянця Юрія Гафіяка та його ворохтянських приятелів.

Вельми прикметний прояв тісних зв'язків українського населення Українських Карпат на початку ХХ ст. спостерігається так само не тільки серед гуцульського субетносу, але й бойківської етнічної групи. Передовсім – через інтенсивні торговельно-економічні операції.

Примітним у цьому контексті було прикарпатське село Верхне Синьовидне, донедавна Сколівського району Львівської області. Тут із 70-х рр. ХVІІІ ст. до 1914 р. оптовою та роздрібною торгівлею займалася значна частина мешканців (600–700 осіб), оформлених у купецькі компанії за родинними ознаками¹.

Ще до будівництва залізниці Львів–Будапешт (1880-ті рр.) на Закарпаття, а далі вглиб Угорщини вирушали валками по 10–20 возів із Верхнього Синьовидного, перебуваючи в дорозі по 7–10 днів. Упродовж сезону – від травня до грудня – оті торговельні спілки наповнювали овочами і фруктами не тільки наближчі галицький чи буковинський, але й віддалений російський ринки.

¹ Матисякевич З. Бойківське чумацтво // Жовтень. 1977. № 3. С. 113–118.

Своєрідний адміністративний кордон де-факто став прозорим і для українців-лемків. Це очевидно на прикладі еміграційного буму, що спалахнув в Українських Карпатах наприкінці XIX – початку XX ст. Користуючись незнанням угорської мови галицькими урядовцями тисячі переселенців із прикордонних округів Пряшівщини (нині північні райони Словаччини) залишали рідний край без дорожніх паспортів і від'їжджали через Галичину з «редією» (паспортом для худоби), оформленого по-угорськи¹.

Дуже характерним було для того часу наступне. Якщо лемків і бойків напрочуд міцно трясла еміграційна лихоманка, то інших мешканців Українських Карпат – гуцулів вона обійшла боком². Виїхали буквально одиниці, як правило, ховаючись від покарання за правопорушення, скоєні злочини тощо.

Окремим епізодом, який вимагає додаткових студій, бачаться зміни настроїв населення, що відбулися під впливом присутності в регіоні російських військ у часи Першої світової війни. Лише з Воловецького округу навесні 1915 р. під час відступу російських військ відійшло 238 осіб³. Такі факти, мабуть, не були поодинокими, як і тимчасова міграція, пов'язана з відступами австро-угорських підрозділів з окремих закарпатських місцевостей.

Доволі важливий аспект проблематики, що нами розглядається, стосується позиції провідних політичних діячів різних країн, які проявили підвищений інтерес до ймовірного факту появи держави Україна й українських державних кордонів. На початку XX ст. з цього приводу висловилося, зокрема, ряд відомих політиків Чехословаччини, Польщі, Угорщини, Румунії, Туреччини, Росії, Німеччини, США⁴.

¹ Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. Т. 1. Братислава – Пряшів: Словацьке педаг. вид-во, 1990. С. 23.

² Клочурак С. До волі. С. 59.

³ Ванат І. Нариси... Т. 1. С. 33.

⁴ *Дет.*: Українська державність у XX столітті / кер. автор. кол. О. Дерга-

Чи не найбільшу прихильність у тому проявили турецькі урядовці, котрі висловлювалися за відновлення Української держави, як охоронного муру проти російської навали на Балкани і Середземномор'я. Йдеться про керівників зовнішньо-політичного відомства Енвера-пашу і внутрішніх справ Талаата-бея.

Переважна частина польського державницького спектру вустами впливового ідеолога Романа Дмовського твердила про відновлення Польщі в кордонах 1772 р. Отож вона воліла приєднати стільки українських земель, скільки взагалі можна було проковтнути, себто освоїти. Висловлювалися принагідно також інші думки і наміри.

Як відомо, російські війська 10 вересня 1914 р. підійшли до Ужоцького перевалу і протягом вересня-жовтня тимчасово оволоділи частиною місцевостей в межах тодішніх Великоберезнянського, Воловецького, Свалявського, Іршавського, Волівського (Міжгірського), Рахівського округів¹. Після відходу росіян австро-угорська влада ув'язнила, приміром, 800 жителів сіл Воловець, Канора, Верхні Верецьки (нині Верхні Ворота), Нижні Верецьки (Нижні Ворота) та ін., звинувативши їх у русофільстві та симпатіях до ворога.

На початку ХХ ст. населення західних українських земель, роз'єднане державними кордонами, адміністративними межами, географічними бар'єрами, показало феноменальну здатність підтримувати національну єдність. Найчастіше ця єдність проявлялася в ідейно-теоретичній (духовно-культурній) та прагматичній (торгівельно-економічній) площинах.

Одночасно оприявнився потужний державотворчий потенціал української нації, що найповніше показав себе у заважних визвольних змаганнях 1917–1921 рр.

чов. Київ: Політ. думка, 1996. 434 с.

¹ Бойківщина / відп. ред. Ю. Гошко. Київ: Наук. думка, 1983. С. 59.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА

Перша світова війна на Закарпатті¹

Перша світова війна розпочалася за новим стилем 28 липня 1914 р. після гучного місячного конфлікту між Австро-Угорщиною та Сербією, пов'язаного з убивством спадкоємця австро-угорського престолу. Проте досі в українських шкільних підручниках вказується 1 серпня 1914 р. як дата початку Першої світової. Того дня Німеччина оголосила війну Росії. Проте справжня точка відліку – 28 липня 1914 р., коли Австро-Угорщина пішла війною на Сербію.

Протягом восьми місяців, у вересні 1914 – квітні 1915 рр., Закарпаття опинилося в зоні боїв союзного австро-угорського і німецького війська з російським. Кілька разів росіяни тимчасово захоплювали загалом третину площі сучасної Закарпатської області – гірські та пригірські місцевості уздовж транспортних артерій. Ужоцький перевал, приміром, вони здобували тричі: 11 вересня, 3 листопада, 19 грудня 1914 р. за старим стилем.

Вжитий нами політонім «росіяни» є умовним і позначає військовослужбовців Російської імператорської армії (офіційна назва сухопутних військ Російської імперії), які, звіс-

¹ *Першопубл.*: Офіцинський Р. Перша світова війна на Закарпатті // Тисячоліття – Millennium. 2015. Вип. 2. С. 50–67.

но, мали різне етнічне і регіональне походження. Причому на Закарпатті воювали переважно російські піхотні полки, сформовані в українських губерніях, що й відбито в їхніх найменуваннях.

Так, у січні 1915 р. на ужгородському напрямку діяли такі «українські полки» російської армії, як Богодухівський (сформований у м. Харків), Євпаторійський (м. Вінниця), Кишинівський (м. Умань), Куп'янський (м. Харків), на мукачівському – Брацлавський (м. Тульчин), Васильківський (Київська губернія), Кременецький (м. Черкаси), Лебединський (м. Харків), Овруцький (Київська губернія), а на хустському – Грайворонський (Полтавська і Харківська губернії), Ізюмський (Харківська губернія), Шацький (м. Житомир).

Феномен народобвиства

Початок Першої світової символізував своєрідний «кінець історії» – завершення бурхливого періоду капіталізму, що розпочався 1789 р. перемогою ідей свободи – торгівлі, слова і т. д. Аграрне суспільство швидко перетворювалося на індустріальне. У селах зникло кріпацтво, у містах – цехові обмеження. Але технічний прогрес та економічні новації породили концентрацію капіталу, крупні підприємства, що переплелися з державними інститутами і нищили раніше проголошені свободи¹.

Уперше з розмахом велася пропаганда, що відбляла своїй та очорняла ворога. Не залежало від віри в Бога чи атеїзму. Для християн убивство є гріхом, але церкви благословили війну. Соціалісти і соціал-демократи доти засуджували війну як злочин правлячих класів, а тепер її виправдовували.

¹ Руткевич А. Идеи 1914 года. Москва: Высшая школа экономики, 2012. С. 19–21, 23–24, 40–41, 51.

В ідеологічні кампанії включилася університетська професура, а «війна слів» розгорнулася ще до боїв. Недарма Європу сколихнув «Марамороський процес» (29 грудня 1913 – 3 березня 1914), спрямований проти москвофільського православного руху на Закарпатті.

Повсюдно освічений середній клас воював, підписував маніфести або мовчав. Із фронту не повернулася третина передвоєнних випускників Оксфорда і Кембріджа. Наслідки Першої світової – трагічні. Йдеться не тільки про мільйонні жертви. Зміни суспільної ментальності уможливили утвердження ще більш смертоносних ідеологій – тоталітарних: комуністичної, фашистської, нацистської. Малозначимі політичні секти стали масовими рухами, кинули людство в нову бійню – Другу світову.

Сторіччя від початку Першої світової війни українські історики відзначили появою у Києві двотомника нарисів «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна» та представницькою науковою конференцією¹. Відбито історіографічну, військову, дипломатичну, політичну, соціальну, економічну, культурну й антропологічну тематику.

Українські землі опинилися в епіцентрі зіткнення чужих інтересів, бо входили до складу двох імперій – Австро-Угорської та Російської, що прагнули територіальної експансії. В Україні діяли два величезні російські з'єднання. Південно-Західний фронт на 1 квітня 1917 р. нараховував 3,2 млн бійців, з яких українці склали 38%. Румунський фронт – 1,5 млн солдатів і офіцерів, зокрема 30% українців².

¹ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна / упоряд. О. Реєнт. Київ: Кліо, 2014, 2015. Кн. 1. 784 с. Кн. 2. 800 с.; Перша світова війна й Україна (до 100-річчя початку Великої війни): Тези доп. Всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю, 25–26 вересня 2014 р. / відп. ред. В. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2014. 151 с.

² Глушко М. Українці в російській армії під час Першої світової війни // Українознавство. 2012. № 2. С. 92–97.

Якщо українців у російській армії воювало загалом 3,5 млн, то в австро-угорській – близько 300 тис.

Непослабний інтерес до знакової події всесвітньої історії спостерігається не тільки у світовому, європейському чи всеукраїнському контекстах, а, найчастіше, у регіональному. Закарпатський фрагмент Першої світової знайшов відображення в наукових статтях Сергія Вискварка, Михайла Джахмана, Агнеш Тутушки, Петра Черника і Віталія Ярового (у співавторстві), у публіцистиці Валерія Разгулова, републікаціях статей краєзнавця Петра Сиви, що звертався до цієї теми кількома десятиліттями раніше, починаючи від 1936–1937 рр.

Науковий інтерес на Закарпатті до цієї проблематики, на жаль, є епізодичним, бачимо значний інтервал між важливими публікаціями. Тематична стаття Юрія Качія з'явилась у журналі «Архіви України» 1965 р.¹, а збірка газетних дописів «80 років від початку Першої світової (великої) війни і Карпатський край» – 1995 р.² Аналогічне, значно розширене видання оприлюднене 2014 р. як спецвипуск альманаху «Російська культура Закарпаття»³.

Правдивим відбитком часу є угорськомовний щоденник юриста, археолога, етнографа Тиводара Легоцького (1830–1915) «Наша світова війна» (в оригіналі – «Világháborúnk»), що охоплює події 28 червня 1914 – 31 жовтня 1915 рр. Легоцький проживав у м. Мукачево, де й 25 листопада 1915 р. помер. Його щоденник, а по суті – чотири рукописні томи (891 стор.) – заслуговує перекладу і публікації українською мовою як важливе історичне джерело. Він зберігається

¹ Качій Ю. Зв'язки населення Закарпаття з російськими військами у роки Першої світової війни // Архіви України. 1965. № 6. С. 41–47.

² 80 лет с начала Первой мировой (великой) войны и Карпатский край / отв. ред. В. Кривошапко. Ужгород: Патент, 1995. 40 с.

³ К 100-летию начала Первой (Великой) мировой войны / сост. А. Луговой, В. Кривошапко. Ужгород, 2014. 138 с.

ся у Державному архіві Закарпатської області, а опублікований мовою оригіналу в Ужгороді 2016 р.¹

Тематично нині не тільки вивчаються архівні та музейні фонди, але й проводяться усноісторичні дослідження (опитуються нащадки свідків воєнних подій) та розвідувально-пошукові роботи, зокрема на горі Черемха (висота 1130 м), під якою підковою знаходяться села Лубня, Ставне, Загорб, Стужиця донедавна Великоберезнянського, а нині Ужгородського району Закарпатської області.

У міжнародній пошуковій експедиції «Черемха 2013» взяли участь представники трьох країн – України, Білорусі, Росії. Ініціатором виступила громадська організація «Пошук-Захід», м. Ужгород (голова Олександр Русин), що входила до Всеукраїнського громадського об'єднання «Союз «Народна пам'ять»». У серпні 2013 р. дослідники знайшли останки 15 солдатів – 8 російських і 7 австро-угорських, виявили особистий розпізнавальний знак австро-угорського вояка – металеву ладанку із запискою.

Мовиться про один із наймасовіших і найвище розташованих некрополів часів Першої світової в межах України². Сім місяців, у жовтні 1914 – квітні 1915 рр., гора Черемха була ареною кровопролитних боїв, де полягли майже 700 австро-угорських і російських вояків. Усього в лісових масивах довкола Черемхи загинули від 2,5 до 3 тис. воїнів австро-угорських і російських частин, німецького Бескидського корпусу генерала від кавалерії Георга фон дер Марвіца.

¹ Гранчак І., Льво В. Закарпаття в роки першої світової війни (1914–1918 рр.) // Нариси історії Закарпаття. Т. I / кер. автор. кол. І. Гранчак. Ужгород, 1993. С. 367; Lehoczky T. Világháborúnk / előszó G. Csátáry. Ungvár: RK-U, 2016. I–II rész. 338 о. III–IV rész. 468 о.

² На Закарпатті розпочалася Міжнародна експедиція «Черемха 2013» // Союз «Народна Пам'ять». unp.org.ua. 2013. 20 серпня; У перші дні Міжнародної експедиції на Закарпатті виявлено останки дванадцяти солдатів // Там само. 2013. 27 серпня; У Карпатах міжнародний загін волонтерів виявив останки 15 солдатів Першої світової війни // Там само. 2013. 2 вересня.

У цій місцевості поховано близько 1,7 тис. полеглих, головним чином – австро-угорських. Так, у с. Загорб (на вершині г. Черемха) знайшли спочинок 654 солдати, у с. Лубня (висота Менчів, 789 м) – 715 (всі – австро-угорські), у с. Ставне (урочище Ділок) – 285. Всього ж у Великоберезнянському районі обліковано 20 військових кладовищ і 7 військових поховань періоду Першої світової, де спочиває прах 3605 воїнів¹.

Чотири битви за Закарпаття

Наприкінці вересня 1914 р. Карпати перейшли підрозділи чотирьох російських армій: 3-ї, 4-ї, 5-ї, 8-ї. Очолювали їх відповідно генерали від інфантерії (піхоти) Радко Дімітрієв, Олексій Еверт, генерали від кавалерії Павло Плеве, Олексій Брусилов. Вони підпорядковувалися Південно-Західному фронту, яким командував генерал від артилерії Микола Іванов. Їхніми противниками були 1-а, 2-а, 3-а, 4-а австро-угорські армії, на чолі котрих стояли відповідно генерали від кавалерії Віктор Данкль, Едуард фон Бьом-Ермоллі, генерали від інфантерії Светозар фон Бороєвіч, Моріц фон Ауффенберг. Вони безпосередньо підлягали начальнику генерального штабу збройних сил Австро-Угорщини генералу від інфантерії Францу Конраду фон Гьотцендорфу.

Якщо взяти до уваги прізвища командармів, то Данкль воював проти Еверта, Ауффенберг – проти Плеве, Бороєвіч – проти Дімітрієва, Бьом-Ермоллі – проти Брусилова. Після перегрупування сил в обороні Східної Словаччини і Закарпаття стала 3-я австро-угорська армія проти 8-ї російської:

¹ Бураль М., Годованець М. На Великоберезнянщині пройшла експедиція по місцях військових поховань // Карпатська зірка; zakarpattia.net.ua. 2011. 11 лютого; Військові поховання Великоберезнянського району // Там само. 2011. 13 березня.

Бороєвіч проти Брусилова. Відразу після Різдва у січні 1915 р. на Закарпаття прибула німецька Південна армія генерала від інфантерії Александра фон Лінзінгена, куди входив згаданий корпус Марвіца. Від 11 січня 1915 р. штаб Південної армії знаходився у Мукачеві, а через півроку, 5 червня, перемістився в Стрий. Відомо також, що станом на березень 1915 р. штаб генерала Бьом-Ермоллі, командувача 2-ї австро-угорської армії, знаходився в Ужгороді.

У Мукачеві начальником штабу Південної армії недовго, до кінця січня, був генерал-майор Еріх Людендорф, котрий 1916 р. в званні генерала від інфантерії фактично керував усіма операціями німецьких військ. Невдовзі в мемуарах генерал Людендорф подав стислі враження про перебування в Мукачеві та поїздки гірськими місцевостями. Його вразили бідні житла й умови життя горян, що докорінно відрізнялися від німецьких. У тому він бачив вину монархів із династії Габсбургів, які занедбали потреби суспільного прогресу і культурного розвитку. Це разюче відбилося на австро-угорському війську, де перемішувалися представники різних етносів задля бойової надійності підрозділів. Нерідко таке приводило до курйозів. Людендорф пригадав: «Проходячи якомсь у горах лісовою дорогою, я наштовхнувся на вартового, котрий відрапортував на невідомій мені мові. Австрійські офіцери, які мене супроводжували, теж нічого не зрозуміли»¹.

Сукупно мовиться про чотири битви на Закарпатті – у вересні–жовтні та листопаді–грудні 1914 р., січні–лютому та березні–квітні 1915 р.² Вони є складовими Галицької битви 1914 р. і Карпатської наступальної операції російських

¹ Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914–1918 гг. Москва: Вече, 2014. С. 35–36.

² Інколи ідеться лише про три Карпатські битви. Див.: Разгулов В. Первая мировая война: русские войска в Карпатах // UA-Reporter.com. 2013. 30 листопада.

військ 1915 р. Фронт зупинився на хребті Карпат на 9 місяців. Вся Галичина, за винятком Кракова, опинилася під владою Росії. Наймогутніша австро-угорська фортеця Перемишль, кругова оборонна лінія котрої сягала 50 км, здалася 22 березня 1915 р. Від 23 вересня 1914 р. фортеця витримала дві облоги. Її капітуляція спричинила контроверсійний резонанс. Через два з половиною місяці, до 3 червня 1915 р., австро-угорські війська відбили Перемишль.

На завершальному етапі Галицької битви (18 серпня – 21 вересня 1914 р.) війська лівого крила російського Південно-Західного фронту вийшли у передгір'я. 5-а армія Плеве протягом 24 вересня – 14 жовтня 1914 р. взяла Ужоцький перевал і зайняла с. Ужок, а потім Волосянку, Ставне, Жорнаву, Кострино. Опісля росіяни на деякий час відійшли. Постраждало 15 сіл тоді Великоберезнянського округу Ужанського комітату. Зокрема в Ужку знищили 20 житлових будинків, у Ставному – 22, Новій Стужиці – 28, Старій Стужиці – 34.

Близько 13 тис. бійців 8-ї армії Брусилова в жовтні 1914 р. ринули через Верецький перевал, Нижні Ворота, Верхні Ворота двома напрямками: на Уклин і на Воловець. 19 жовтня вони добралися до Неліпіно і передмістя Сваляви. Бої на підступах до міста не затихали кілька діб. Зустрівши опір, вояки Брусилова покинули Закарпаття. Вдруге у Нижні Ворота і Воловець росіяни потрапили у січні 1915 р.

Частини 3-ї армії Дімітрієва здолали Торунський перевал і вздовж русла р. Ріка захопили Майдан, Волове (Міжгір'я), Вучкове, Нижній Бистрий, Березово. 11 жовтня 1914 р. вони відступили за перевал. Через п'ять днів росіяни знову взяли Волове та околиці, де аж до весни 1915 р. поперемінно тривали бої.

4-а армія Еверта 28 вересня 1914 р. увірвалася в Ясіня, а 4 жовтня на три дні окупувала Сигіт, або Мараморош Сігет (нині Сігету Мармаціей). Це місто росіяни залишили 7 жовт-

ня, наступного дня – і село Великий Бичків. Російське з'єднання налічувало 4 тис. бійців. 20 жовтня австро-угорські війська повернулися до Ясіня. У січні 1915 р. росіяни знову ввійшли в Рахів.

Вихід росіян на Ужоцький перевал загрожував 2-й австро-угорській армії. Це був відволікаючий маневр, бо головні дії розгорталися довкола обложеного Перемишля. Контрудар австро-угорських військ на чолі з ерцгерцогом Йосифом-Августом поблизу м. Сигіт став переможним.

Другий наступ армії Брусилова тривав із 17 листопада до 9 грудня 1914 р. через Ужоцький перевал. Внаслідок цього постраждали 83 населені пункти Земплінського комітату. З Ужгорода знову евакуювалася частина жителів. 9 грудня 1914 р. австро-угорська військова група (дві піхотні дивізії під команду генерала Шандора Сурмаї) відкинула росіян за Ужоцький перевал. За це в травні 1916 р. міська рада Ужгорода удостоїла Ш. Сурмаї звання почесного громадянина міста, а влітку 1939 р. на його честь в Ужгороді перейменували (як виявилось, на неповних шість років) площу Євгена Фенцика, що в середмісті. В автобіографії генерал Сурмаї стисло характеризував бої за Ужоцький перевал, долучивши схематичну карту¹.

Австро-угорській 2-й армії надійшла допомога. На мукачівському й ужгородському напрямках розгорнулася Південна армія Ліндінгена у складі Карпатського корпусу і чотирьох дивізій (близько 55 тис. бійців). Вона мала завдання, витіснивши росіян із Карпат у бік Стрия та Львова, деблокувати фортецю Перемишль.

Союзники нанесли два удари 22–24 січня 1915 р.: від Ужгорода на Самбір, від Мукачева на Стрий. Командир німецької 3-ої гвардійської піхотної дивізії генерал-лейтенант

¹ Szurmay S. A magyar katona a Kárpátokban: élmények és tapasztalatok a Világháborúból. Budapest: Egyetemi Nyamda, 1940. 239 o.

Фрідріх фон Фріденбург описав пережите в книжці «Карпатська і Дністровська битва 1915 року»¹, зокрема взяття крутої скелястої гори Татарка (висота 794 м над рівнем моря) довжиною 1,5 км біля с. Підполоззя (донедавна Воловецький район) вранці 27 січня в лютий мороз (-22°C). Тоді німецький гренадерський полк майора фон Науендорфа полонив півтисячі російських солдат, втративши стільки ж своїх бійців під час штурму. Деякі з важкопоранених замерзли, не дочекавшись медичної допомоги.

Австро-угорські та німецькі війська 27 січня 1915 р. оволоділи Ужоцьким перевалом, а до початку лютого вийшли на відрізок Турка, Тухля, Вишків (донедавна Долинського району Івано-Франківської області). 8 лютого взяли Славське. Також австро-угорці атакували на ділянці Ясіня – Зелена (Надвірнянський район Івано-Франківської області). До середини лютого 1915 р. лівофлангові частини 8-ої російської армії під ударами німецької Південної та 5-ої австро-угорської армій залишили перевали і передгір'я, відійшли до річок Прут і Дністер.

У двобої 6 березня 1915 р. знову зішлись Дімітрієв і Брусилов, з одного боку, а Бороєвіч і Лінзінген – з іншого. Австро-угорці та німці взяли Бескиди. Російські армії контракували. 16–31 березня 1915 р. армії Дімітрієва і Брусилова востаннє здолали Карпати. Вояки Брусилова за два тижні, від 29 березня до 12 квітня, просунулися на 20 км, до Ужгорода залишилося приблизно 30 км².

На допомогу австро-угорцям прийшла 11-а німецька армія генерал-фельдмаршала Августа фон Макензена. 19 квіт-

¹ Friedeburg, F. von. Karpathen- und Dnjester-Schlacht 1915: Korps Bothmer (3. Garde-Inf. Div., 1. Inf. Div., 38. Honved-Div.) von Munkacz bis zur Zlota Lipa. Oldenburg: Gerh. Stalling, 1924. 160 s.

² Яровий В., Черник П. Карпатська операція 1914–1915 рр.: аналіз бойових дій та їх впливу на подальший розвиток воєнного мистецтва // Військово-науковий вісник Академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. 2011. Вип. 16. С. 213–226.

ня 1915 р. розпочався «великий відступ російської армії». Карпатська операція закінчилася. Вийти в Угорську долину і прорватися до Будапешта росіяни не змогли. Лінію фронту посунули подалі від карпатських перевалів.

Захоплення Галичини, Буковини, Закарпаття, що входили до Австро-Угорської монархії, подавалося в Російській імперії як повернення історичних земель. Через сто років, навесні-влітку 2014 року, подібна риторика супроводила гібридну війну путінської Росії на півдні та сході України, котрі неоімперська московська пропаганда трактувала як «Новоросію».

На прикладі боїв за Ужоцький перевал видно наскільки важливими для агресорів були Карпати¹. Уперше росіяни взяли перевал 24 вересня 1914 р. за новим стилем. Австро-угорці зупинили наступ південніше с. Жорнава і 5 жовтня на півтора місяці відтіснили нападників за перевал. Вдруге росіяни дійшли до с. Загорб 17 листопада. Австро-угорці знову заволоділи перевалом у перший день католицького Різдва 1914 р. Втретє австро-угорська армія відступила до Заброді у ніч на Новий 1915 р. Тоді загинув генерал Чермак, його поховали у с. Волосянка. 26 січня 1915 р. австро-угорці повернули перевал.

Учетверте росіяни зайшли Лубнянським перевалом і нав'язали «пасхальний бій» за г. Черемха (1130 м). За цю гору тривали бої протягом квітня 1915-го, коли російські армії – 8-а Брусилова та 11-а Щербачова – прагнули захопити долину р. Уж. 7 травня 1915 р., після австро-угорського Горлицького прориву в польських Низьких Бескидах (на межі Західних і Східних Карпат) росіяни відступили по всьому фронту.

¹ Сова П. Ужокский район – поле сражения во время Мировой войны // Европа-Центр. 2014. 5 июля. С. 13.

Демографічні та економічні втрати

У підсумку Карпатської операції (включно з облогою Перемишля) російські війська втратили убитими, пораненими, полоненими майже 1 млн осіб, німці й австро-угорці – майже 800 тис. вояків.

Згідно з військовою та соціальною статистикою 1920 р., у Першій світовій війні загинуло понад 30 тис. вихідців із Закарпаття¹. Проте невідоме число загиблих у боях, померлих від ран і в таборах полонених у межах Закарпаття. Поки що не маємо переконливих спеціальних досліджень, за винятком імовірних оцінок – близько 18 тис. осіб із числа прямих військових втрат (мобілізовані, які загинули на фронтах поза межами рідного краю), а також майже 300 мирних жителів, полеглих удома внаслідок насильницьких і бойових дій². Всього померлих тоді цивільних закарпатців нараховують 77,2 тис. осіб. Із них відповідно довоєнної демографічної динаміки могли померти 46,3 тис., якщо б не було війни. А майже 31 тис. закарпатців, як вважають, померли надлишково – внаслідок різкого погіршення умов життя. Звісно, все це гіпотетичні припущення.

Знаємо, що на Закарпатті Австро-Угорщина призивала в три піхотних полки загальної армії: 65-й генерала від інфантерії ерцгерцога Людвіга Віктора, 66-й генерал-майора ерцгерцога Петера Фердинанда, 85-й генерала кавалерії Йосипа Гаудернака фон Кіс-Деметра. Вони входили до складу 15-ї (м. Мішкольц, 65-й, 66-й полки) та 27-ї (м. Кошіце, 85-й полк) піхотних дивізій. Також призовники Закарпаття по-

¹ Джахман М. Пам'ятники та некрополі Першої світової війни на Закарпатті (за матеріалами Закарпатського краєзнавчого музею) // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. 2012. Вип. XII. С. 211–215.

² Лавер О., Фатула Ю., Лавер В. Військові та цивільні втрати населення Закарпаття у роки Першої світової війни // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». 2020. Вип. 1. С. 30–38.

трапляли до двох піхотних полків територіальної оборони (гонведу): 11-го мукачівського (20-а територіальна дивізія, штаб у м. Нодьварад), 12-го сатмарського (39-а територіальна дивізія, м. Клуж (Коложвар)).

У рамках тривалих мікроісторичних досліджень доволі детально (переважно літописним стилем із повторами й енциклопедичними вставками значного обсягу, обширними цитатами з відомих творів, щедрими фотоілюстраціями – найчастіше без атрибутики і конкретизації стосовно вужчої проблеми, що вивчається) описаний бойовий шлях 66-го і 85-го полків, зокрема вказані 1516 прізвищ воїнів із Закарпаття з даними про обставини і місця їхньої загибелі, а також поховань¹. Це відомості з Центрального військового архіву в Празі, Інституту і музею воєнної історії міністерства оборони Угорщини в Будапешті. Приміром, із майже 8 тис. загиблих 85-го полку в Першій світовій війні 1401 полеглий походив (призивався) з меж сучасної Закарпатської області.

Про значні людські втрати свідчать військові кладовища на місці баталій та лікувальних установ. Найбільші фронтів госпіталі для австро-угорських і німецьких солдатів знаходилися біля Хуста, Ужгорода, Мукачева, села Тересва (Тячівський район). Там помирали від ран, захворювань, епідемій.

Загальну картину демографічних збитків краю можна уявити через призму втрат окремих поселень. Так, на фронтах Першої світової воювало 338 чоловіків с. Новоселиця нині Тячівського району². Кожен п'ятий з них загинув –

¹ Фатула Ю. «Полеглих ми так і не поховали...» Бойовий шлях 85-го Мраморсько-Угочанського піхотного полку австро-угорської армії. 1914–1918. Ужгород: Патент, 2016, 2019. 348 с.; Його ж. «Неси мамці жалість мою...» Закарпатці у Першій світовій війні. Ужгород: Патент, 2018. 352 с.; Його ж. «Я ще гадав газдувати, але мушу воювати...» Бойовий шлях 66-го Унгварського піхотного полку австро-угорської армії. 1914–1918. Ужгород: Патент, 2021. 368 с.

² Офіцинський Р. Новоселиця у минулому і сьогодні (1371–2009 роки). Ужгород: Гражда, 2009. С. 63.

74 особи. 19 учасників війни залишилися інвалідами. Більше третини (120 осіб) потрапили полон: у російський (102), італійський (14), сербо-французький (4).

У с. Терново на Тячівщині забрали в австро-угорську армію 80 осіб, з яких полягло 48 односельців, або 60%. У самому ж селі російські вояки квартирували двічі: 26–30 вересня та наприкінці жовтня 1914 р. чисельністю менше взводу (27 солдат і 2 офіцери)¹.

Коли Закарпаття розвивалось у складі Чехословаччини, то подбали про впорядкування військових кладовищ, зокрема на Ужоцькому перевалі. Чехословацька влада перенесла сюди прах убитих з околиць, а 28 вересня 1934 р. урочисто відкрила пам'ятник – кам'яну піраміду з меморіальними дошками, де чеською, угорською, російською мовами написано про поховання 12 офіцерів, 351 солдата Австро-Угорщини і Росії².

У 1934 р. в пам'ять про російських воїнів, загиблих у Першій світовій, на лівому березі р. Уж у м. Ужгород звели Покровську православну церкву. До цього найбільше доклався священник Всеволод Коломацький (1896–1980) – колишній офіцер, українець родом із Київщини. У крипті храму поховали в мармуровому саркофазі невідомого російського воїна з 8-го корпусу, що загинув у бою за Черемху 1915 р. Доля цього поховання нині невідома.

Війна призвела не лише до масової загибелі людей та економічних втрат, але й різко змінила усталений спосіб життя, внесла істотні медико-соціальні та етнодемографічні корективи. Перший російський прорив на Закарпаття, що відбувся між 24 вересня та 22 жовтня 1914 р., викликав сильний переполох у Відні та Будапешті. Тоді порахували, що для евакуації цих міст потрібно 14 тижнів. Під тиском масової

¹ Рошканюк А. Історія села Тернова. Ужгород: Патент, 2008. С. 145, 148.

² Сова П. Карпати – могила ста тисяч верних синів великої Росії // Європа-Центр. 2014. 5 июля. С. 13.

паніки частина мешканців Ужгорода виїхала до внутрішніх регіонів Австро-Угорщини.

За дорученням цісаря Франца Йосифа прем'єр-міністр «земель корони святого Стефана» (Транслейтанії) граф Іштван Тісо і міністр сільського господарства Імре Гіллань 23–28 жовтня 1914 р. особисто вивчали на Закарпатті економічні, політичні, соціально-медичні наслідки, спричинені російськими нападниками¹. Раніше Ужгород не відвідував жоден державний діяч такого рангу. Маршрут прем'єра включив також села Перечин, Великий Березний, Кострино, Ставне.

Значних клопотів завдав краю спалах епідемії холери. Високопосадовці звернули увагу асоціальну поведінку – розбій, мародерство, підпали. Так, у Ставному російські солдати силою забрали приміщення в нотаріуса, а всі документи спалили, зокрема земельні кадастрові реєстри.

Із Галичини, що стала ареною затяжної битви, на Закарпаття восени 1914 р. переселилося чимало біженців. Мукачівський замок став в'язницею для галицьких русофілів. Їх у межі Угорщини вивезли близько 3 тис. осіб². У Мукачеві військовий суд виніс вироків сотням осіб, на деякого чекав розстріл. Розстрілювали за містом, перед широкими ровами.

У прифронтовому краї спостерігалися цінові стрибки на харчі, нерідко – втричі. Особливо – в Ужанському комітеті, що пережив вторгнення і пограбування. До липня 1915 р. ціни на товари першої необхідності в Австро-Угорщині зросли порівняно з довоєнним рівнем на 60%. В Ужанському комітеті наприкінці 1916 р. порівняно з 1914 р. кількість коней та свиней скоротилася на чверть, рогатої худоби – на тре-

¹ Тутушка А. Вплив російських військових наступів 1914 року у Карпатах на політику щодо національностей в північно-східних комітатах Угорського Королівства // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». 2013. Вип. 1. С. 84–90.

² Сова П. Первая мировая война: как всё начиналось... // Русская культура Закарпаття. Вып. 6. Ужгород, 2013. С. 151–161.

тину, овець – на дві третини¹. Пошкоджено багато будівель. В Ужанському комітаті цілком знищили 80 жител, у Марамороському – 91. У Шариському комітаті повністю зруйновано 20 сіл, у Земплинському – 15.

Велика посуха спричинила у 1917 р. неврожай. Як повідомила газета «Ung» 15 липня 1917 р., у Великоберезнянському окрузі розпочали перепис голодуючих. На ринках продавали продовольство за неймовірними цінами: у п'ять-сім разів вище довоєнного рівня. Так, ціна одного кілограма яловичини другого сорту підвищилась від літа 1914 р. до грудня 1917 р. з 1,80 до 10,58 крон, 1 кг копченої ковбаси – з 2,31 до 11,97 крон, десятка яєць – з 0,73 до 5,13 крон, 1 кг картоплі – з 0,12 до 0,41 крон².

Торговці продавали продукти дорожче офіційно визначених цін. Цукор, в якому на Закарпатті відчувалася гостра потреба, цілими вагонами вивозили до Галичини для перепродажі. Поставщики продовольства для армії скуповували і перепродували м'ясо і худобу. Звичними були реквізиції худоби і зерна, хоча селяни відчували нестачу продовольства. Їм доводилось, наприклад, купувати картоплю по 22 крони за центнер і здавати державі за 13 крон.

Спекуляцією займались і чиновники, використовуючи службове становище, зокрема, скуповували худобу нижче її вартості. Як показав секретар однієї сільської управи, за бика платили селянам 120–160 крон, хоча насправді він коштував 200–240 крон. Один із чиновників, вклавши 1300 крон у торговельні операції, одержав прибуток 4800 крон³. Це майже вчетверо більше, ніж «укладено в справу».

¹ Мазурок О. Міста Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття у другій половині XIX – на початку XX століть (1848–1918 рр.). Т. 1. Ужгород: Карпатська Вежа, 2012. С. 135–136.

² Майер М. Становище трудящих Закарпаття в роки першої світової війни // Українсько-угорські історичні зв'язки / відп. ред. Ф. Шевченко. Київ: Наукова думка, 1964. С. 217–228.

³ Майер М. Становище трудящих Закарпаття в роки першої світової війни. С. 226.

Внаслідок війни демографічна динаміка на Закарпатті різко змінилася. Для порівняння: у 1911–1915 рр. показник народжуваності на одну тисячу середньорічного населення краю склав 36,5, у 1916–1920 рр. – 26,2, у 1921–1925 рр. – 44,3. У 1915, 1917, 1918 рр. смертність на Закарпатті перевищила народжуваність. Найвище – 1918 р., бо прийшла ще й пандемія грипу-іспанки¹.

Епідемії стали постійним явищем. У Березькому комітеті першої половини 1917 р. у 19 селах і 2 містах лютувала віспа, у 16 селах і 2 містах – черевний тиф, у 18 селах і 2 містах – дизентерія. На цьому акцентувала газета «Вєрег» 14 жовтня 1917 р. Загрозливих розмірів досягла на Закарпатті дитяча смертність². Діти до 7 років становили тут 1916 р. 45% усіх померлих, у 1917-му – 38%, у 1918-му – 30%.

Військовополонені

Окупувавши частину Карпатського регіону, Росія на повну потужність включила агітаційно-пропагандистську машину. Вона переконувала, що є справжнім захисником місцевого населення. Ефект був незначним. Приміром, під російським впливом менше відсотка греко-католиків Закарпаття перейшли у православ'я.

У фондах Державного архіву Закарпатської області збереглися облікові документи про російських військовополонених на Закарпатті³. Загальну кількість важко підрахувати

¹ Копчак В., Копчак С. Население Закарпаття за 100 лет: статистико-демографическое исследование. Львов: Изд-во при Львов. ун-те, 1977. С. 96, 119.

² Майер М. Становище трудящих Закарпаття в роки першої світової війни. С. 217–228.

³ Вьскварко С. Русские военнопленные на территории Закарпаття (1915–1918 рр.) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». 2011. Вип. 27. С. 149–152.

через уривковий характер наявних відомостей. Так, число російських полонених 1916 р. у Середнянському окрузі визначено понад 2 тис. осіб, у Свалявському – 1 тис.¹

Внаслідок тотальної мобілізації в краї відчувався брак робочої сили. Тисячі бранців трудилися в селянських господарствах, на розробках корисних копалин. Майже три десятки з них працювали на Перечинській дільниці державної залізниці у вересні 1915 – березні 1916 рр., а від 50 до 75 осіб – на хімічному заводі акціонерного товариства «Клотільда» с. Великий Бичків у грудні 1915 – грудні 1916 рр.

Військовополонених із російської армії тоді на Закарпатті називали москалями. Близько 60 із них, етнічних українців і росіян, австро-угорська влада направила у с. Баранинці, що сусідить з Ужгородом із півдня. Уродженець села Вікентій Шандор (1907–2003) запам'ятав, як полонені-українці співали «Ой не ходи, Грицю...» Місцевих жителів захопила краса мелодії, а також те, що вони розуміли всі слова. Як українці затанцювали козачка, то радощі баранинських селян не мали меж.

На скалі неподалік с. Анталовці Ужгородського району полонені вибили напис «1916. Русские»². Вони проклали вузькоколійну залізницю Ужгород–Радванка–Анталовці. У братській могилі біля села поховали російських солдатів, які померли в полоні. Подібне поховання під назвою «Козак» знаходилося на крутому березі гірської річки Шипіт поблизу с. Тур'я Поляна донедавна Перечинського району.

Табір військовополонених в Анталовцях існував у червні 1915 – серпні 1918 рр. У ньому в квітні 1917-го перебувало близько 5 тис. вояків: 3438 російських, 942 італійських, 644 сербських. Крім будівництва вузькоколійки, вони обслуговували підприємства міністерства оборони Австро-Угор-

¹ Олашин А. Історія Закарпаття. Мукачєво, 1992. С. 98; Його ж. Історія Закарпаття. Київ: Дельфін, 1997. С. 81.

² К 100-летию начала Первой (Великой) мировой войны. С. 85.

щини: фабрику бочок, пилораму і деревообробний завод, де виготовляли дерев'яні частини багнетів, тесаків, прикладів¹. Полонені отримували винагороду, переказували гроші родичам. Перебували під охороною 5 офіцерів і 516 солдат.

На Закарпатті утримували полонених і з інших країн – ворожих Австро-Угорщині. У 1916 р. в Берегово привезли близько 200 італійців для праці в селах округи з умовою хоча б щоденного одноразового харчування². Військовополонені були переважно каменярями з Мілана й Турина. Для виноградарів с. Бене (Добросілля), зокрема, вони видовбали в скелях шість пивниць із постійною температурою 12–13°C. Довжина найкоротшої з них – 17,5 м.

На вельми примітне свідчення вдалося авторові цих рядків натрапити у фонді Р-2035 «Обласна редакційна колегія «Історія міст і сіл УРСР», м. Ужгород. 1963–1968 рр.», що у Державному архіві Закарпатської області. У справі 155 «Нариси з історії обласного центра м. Ужгород» (198 арк.) вміщено кілька машинописних варіантів тексту, зокрема про місто в Першу світову війну³. В одному варіанті йдеться про те, що піджупан Ужанської жупи (комітату) у 1918 р. вимагав викликати в Ужгород додаткові підрозділи жандармів, аби розправитися з 2,5 тис. військовополонених, які розміщувалися в передмісті Радванка і перебували під впливом російської більшовицької пропаганди.

В іншому варіанті мовилося, що в травні 1918 р. піджупан просив командування гарнізону негайно вивести з Радванки 2,5 тис. австро-угорських солдат, які повернулися з російського полону з революційними настроями – «більшовицькими ідеями і вченнями». Цей варіант увійшов у друковане

¹ Фабрика бочок в Анталовцях // Pershij.com.ua. 2018. 2 лютого.

² Когутич Т. Кагор з ароматом венгерської душі // Киевские ведомости. 2010. 12 января.

³ Державний архів Закарпатської області. Ф. Р-2035. Оп. 1. Спр. 155. Арк. 18–19, 99, 126.

видання «Історія міст і сіл Української РСР. Закарпатська область»¹. Шкода, що без подробиць.

Українські добровольці

Доречно згадати Українських січових стрільців не тільки з меморіальної причини, коли мовиться про Першу світову війну, але й у контексті російської агресії в український Крим і Донбас, що триває від кінця лютого 2014-го.

Чому чільної уваги заслуговують січові стрільці? Це попередники сучасних добровольчих і територіальних батальйонів, які спільно з регулярною армією та правоохоронними підрозділами відстоюють соборність, єдність України. Ворог за століття не змінився – імперська Росія, що визнає винятково силу, а не право. Ворог десятиліттями проводить щодо української нації нищівну історичну політику.

У часи радянського тоталітаризму особливо дісталось на горіхи січовим стрільцям – декільком тисячам добровольців, які піднялися на захист, підкреслю, саме українських земель у складі Австро-Угорщини проти російської навали 1914–1917 рр., потім і більшовизму 1918–1920 рр.

Шлях Українських січових стрільців дуже добре відбито в багатьох публікаціях, що оприлюднені за останнє чверть століття. Одначе до маловідомих сторінок Першої світової належить минуле українських добровольчих національних формувань, які воювали в складі австро-угорської армії на Закарпатті.

Легіон (полк) Українських січових стрільців діяв на Ужоцькому і Верецькому перевалах. Восени 1914 – взимку

¹ Історія міст і сіл Української РСР. Закарпатська область. Київ: УРЕ, 1969. С. 85; История городов и сел Украинской ССР. Закарпатская область. Киев: УСЭ, 1982. С. 99.

1915 рр. його штаб (полкова канцелярія) перебував у селі Горонда нині Мукачівського району¹.

Дві тисячі бійців щойно утвореного легіону на чолі з недавнім директором гімназії м. Рогатин, поручником (старшим лейтенантом) Михайлом Галущинським прибули до Горонди і сусіднього села Страбичово 5 вересня 1914 р. для завершення курсу бойової підготовки. Легіон складався з двох з половиною куренів (батальйонів), де налічувалося 10 сотень (рот)². Командували куренями четарі (лейтенанти) адвокат Михайло Волошин, учитель Григорій Коссак, адвокат Степан Шухевич.

Підрозділи січових стрільців квартирували також у Мукачеві та Хусті. Коли останній австро-угорський цісар (1916–1918) Карл Габсбург, будучи в статусі спадкоємця престолу в грудні 1914 р. завітав у Хуст, то на залізничному вокзалі оглянув урочисте шиккування стрілецької сотні Кліма Гутковського³.

У Хусті ця сотня перебувала від 1 листопада 1914-го до 10 січня 1915 р. У той час сотник (капітан) Гутковський виконував функції військового коменданта міста. Потім до кінця січня 1915 р. його сотня визволяла села Волове (Міжгір'я), Соїми, Майдан і Торунь донедавна Міжгірського району.

Легіон Українських січових стрільців тоді діяв у складі 55-ї піхотної дивізії полковника Ігнаца фон Фляйшмана, що ввійшла до німецької Південної армії генерала від інфантерії Александера фон Лінзінгена. Півроку, починаючи від 11 січня 1915 р., штаб армії знаходився у Мукачеві, а 5 червня перемістився у Стрий.

¹ Ільницька Л. До історії одного некрологу Івана Франка // Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин / ред. М. Ільницький, Б. Якимович. Львів: Світ, 1998. С. 90–94.

² Монолатій І. Українські легіонери. Формування та бойовий шлях Українських січових стрільців, 1914–1918 рр. Київ: Темпора, 2008. С. 43–44.

³ Штефан А. За правду і волю. Спомини і децю з історії Карпатської України. Торонто: Карпат. дослід. центр, 1973. С. 179, 294.

Українські легіонери стали на захист карпатських перевалів 5 жовтня 1914 р. Сотня Василя Дідушка поблизу сіл Верхні Ворота (донедавна Воловецький район) і Гусний (Великоберезнянський район) вступила в бій з підрозділами російської 2-ї Кубанської дивізії. Дивізія Фляйшмана 6 і 7 жовтня взяла Верецький та Бескидський перевали.

Зі Страбичова на фронт також відбула сотня Осипа Семенюка і дислокувалася на Великоберезнянщині – в Ужку, Заброді, Великому Березному. 10 жовтня частина сотні Дідушка біля сіл Сянки і Бориня (донедавна Турківський район Львівської області) билася проти кубанських козаків і втратила загиблими 5 стрільців. Наступного дня на Ужоцькому перевалі та неподалік Верхніх Воріт загинуло 10 стрільців, а 8 потрапили в полон.

Дві чоти (взводи) сотні Дідушка 26 вересня із села Нижні Ворота здійснили глибокий рейд у місцевість Сянки – Бориня, де розгромили російський артилерійський обоз з охороною і після форсованого маршу повернулися до Верхніх Воріт. Тут стримували ворога дві інші чоти цієї сотні. У Верхніх Воротах поховано 17 українських стрільців, двох – у селищі Воловець, одного – у селі Гукливий¹. Ще по одному стрільцю спочило у Горонді, Полянні (Свалявський район), Сваляві, а сім – у Мукачеві. Загалом відомі імена і прізвища тридцяти січових стрільців, які поховані на Закарпатті.

Український легіон взяв участь у звільненні міст Сколе, Дрогобич, Стрий 14–20 жовтня 1914 р. Проте 22 жовтня Стрий відбили росіяни. 17 листопада вони знову оволоділи Ужоцьким перевалом. Дивізія Фляйшмана відійшла за Верецький перевал, тепер вона протистояла російській 78-й піхотній дивізії генерал-майора Володимира Альфтанна. У грудні 1914 р. сі-

¹ Штефан А. За правду і волю. С. 299; Дробок Н. Розвиток пізнавальної активності учнів при вивченні курсу історії рідного краю «Моя Воловеччина». Ужгород: ЗНПО, 2009. С. 88.

чові стрільці стали «оком фронту» – гірськими розвідниками, відстежували переміщення військ противника. Під час наступу в січні 1915 р. вони зайняли села Лавочне і Славське.

Протягом 22 березня – 3 травня 1915 р. українці (січові стрільці) в числі інших підрозділів чисельністю майже 2 тис. осіб утримували укріплення на горі Маківка (958 м на рівнем моря) поблизу сіл Тухля і Славське. Це ключовий пункт оборони Південної армії, що впливав на весь хід боїв на Стрийському напрямку, завадив росіянам знову вийти на перевали. На Маківці загинуло 42 стрільці, 76 отримали поранення, а 35 потрапили в полон.

Образно кажучи, тут українці воювали проти українців. Згадану гору від 29 квітня 1915 р. штурмував, зокрема, такий підрозділ російської імператорської армії, як Овруцький полк (близько 2 тис. вояків), що складався з мобілізованих у Київській губернії. У перший день штурму гори цей полк втратив близько шістьсот бійців убитими, пораненими, зниклими безвісти. У боях за Маківку російські війська зіткнулися вперше з новою зброєю – німецькими вогнеметами, від яких згоріло близько сотні російських піхотинців.

У сучасній російській історіографії визнають, що тоді на австро-угорському боці проти росіян уміло, стійко і мужньо бився легіон Українських січових стрільців. При цьому підкреслюють, що «русофобські сили в Україні вже давно звели оборону Маківки в розряд ключової події в історії «українського війська» і його «визвольної» боротьби з росіянами»¹. Мовляв, негідним і провокаційним заняттям є смакування і звеличення (глюрифікація) збройних зіткнень українців і росіян у минулому. Втім, початок нової російсько-української війни в 2014 р. перекреслив резонерство про «великі братерські російський та український народи».

¹ Каширин В. Взятие горы Маковка. Неизвестная победа русских войск весной 1915 года. Москва: Регнум, 2010. С. 7, 19, 37, 116, 163.

Голова парламенту Карпатської України, уродженець села Порошково донедавна Перечинського району Августин Штефан (1893–1986) зафіксував порівняно тривале перебування січових стрільців у понад двох десятках селах і містах Закарпаття у вересні 1914 – квітні 1917 рр.¹ Зокрема, у листопаді 1914 – липні 1915 рр. в Мукачівському замку «Паланок», а в квітні 1916 – квітні 1917 рр. в м. Мараморош-Сигіт знаходилися «кадра» і «кіш» – вишкільні табори для новобранців і збірні пункти січових стрільців, які поверталися з відпустки, лікування, оточення. Чисельність стрільців у Мукачеві коливалася тоді в межах тисячі осіб, а у Мараморош-Сиготі – трьохсот.

Збереглася світлина, на якій 11 травня 1915 р. в Мукачівському замку промовляє посол (депутат) австрійського парламенту Лонгин Цегельський. Із Відня у Мукачево в той час приїжджало доволі українських політиків, лояльних до Австро-Угорщини. Саме у «Паланку» 29 квітня 1915 р. з участю поважних гостей та тисячі стрільців пройшло перше публічне Шевченківське свято на Закарпатті, котре завершилося виконанням національного гімну «Ще не вмерла України...» У «Паланку» тимчасово діяла українська гімназія, у котрій навчалися майже тридцять стрільців, які перед тим закінчили бодай четвертий клас гімназії.

У «Співанник Українських січових стрільців», що видрукований у Відні 1918 р., ввійшла маршова пісня «Гей, зі Львова до Мукачева». Це своєрідна стисла хроніка бойового шляху українських добровольців. У першій строфі, помереженій діалектизмами, мовиться:

*Гей, зі Львова до Мукачева,
З Мукачева до Київа,
Кождий буде пам'ятати,
Що не мож українських стрільців зачіпати.*

¹ Штефан А. За правду і волю. С. 293–295.

Суголосним до сучасних подій передостанній куплет пісні з підбадьорливими рядками: «Як москаль нас нападає, // То розбитий все вертає».

Принагідно згадаймо дерев'яний пам'ятний хрест загиблим січовим стрільцям, на найдавнішому кладовищі Ужгорода – по вулиці Капушанській. Установили його у 1990-х рр., оновили у жовтні 2013 р. Український легіон воював на карпатських перевалах, а у шпиталях Ужгорода січові стрільці заліковували рани. Із напису на хресті випливає, що під ним спочивають стрільці. Проте мовчать про такі поховання на цьому кладовищі глибші знавці проблематики¹. Ідеться скоріше про символічну могилу.

Дехто пов'язав її з похованням тут січового стрільця – підхорунжого (старшини), організатора «Пласту», гімназійного вчителя і співака Остапа Вахнянина, котрий від 1920 р. проживав в Ужгороді. У переддень з'їзду пластунів, увечері 31 серпня 1924 р. Вахнянин упав з велосипеда на стрімкій вулиці Підгородній та вдарився головою об камінь. У лікарні йому зробили складну операцію, проте серце травмованого зупинилось. Спочатку для О. Вахнянина знайшли місце вічного спочинку на Кальварії в Ужгороді, а не на цвинтарі по вулиці Капушанській. Навесні 1925 р. родичі його перепоховали на Личаківському кладовищі у Львові².

Українські січові стрільці є героїчними постатями новітньої історії України, тому заслуговують повсякчас глибокої пошани, а на Закарпатті особливо.

¹ Штефан А. За правду і волю. С. 299 (підрозділ «Могили УСС-ів в Карпатській Україні»).

² Проф. Остап Вахнянин. uzh.plast.org.ua/pro-plast/vyznachni-diyachi-zakarpatskoho-plastu/prof-ostap-vahnyanyn

Польські легіонери

У складі австро-угорської армії на Закарпатті воювало ряд добровольчих національних формувань, зокрема польські підрозділи. Друга бригада Легіонів Польських підполковника Юзефа Галлера перебувала на Закарпатті у першій половині жовтня 1914 р., взяла участь у контрнаступі проти росіян поблизу м. Мараморош Сігет. Польські легіонери квартирували у м. Хуст і с. Липча¹. В угорських газетах Марамороського комітату про них тоді писали чомусь негативно, мовляв, розводили антисанітарію, відзначались дрібними крадіжками. Їх картали за те, що забруднили віллу жупана Ласло Негре в Хусті, поцупили там дещо з посуду.

Неждано 1942 р. з'явився друком уривок зі щоденника пенсіонера Гаврила Бая, старости Мукачева у Першу світову². Мова йшла про події 28–29 вересня 1914 р., коли російські війська прорвалися на Закарпаття. Евакуаційний ажітаж у Мукачеві підсилив поспішний відхід угорської кавалерії. Магістрат приготував до зустрічі з росіянами білий переговорний прапор. Мукачівські залізничники чекали наказу покинути місто. Із Будапешта по телефону прем'єр Тісо півгодини цікавився ситуацією в Мукачеві та околицях.

Добрих вісток не ждали. Із Неліпино на двох возах привезли поранених. Зателефонували військові, що о дев'ятій годині вечора прибуде фронтове підкріплення – польські легіонери. Мукачівський староста наказав у чотирьох котлах варити гуляш і привести з Паланка хліб. До гуляшу приготували вино по півлітра на солдата. У готелі «Зірка» замо-

¹ Штефан А. За правду і волю. Спомини і дещо з історії Карпатської України. Торонто: Карпат. дослід. центр, 1981. Кн. друга. С. 100–101.

² Бай Г. Маршаль Пильсудській на нашей земле (Изъ моего дневника) // Земледельській календарь на годъ 1942 / сост. М. Демко. Ужгородъ: Книгопечатня Юлія Фельдешія, 1941. С. 111–115.

вили вечерю на 13 осіб: десятих польських офіцерів, старости, його секретаря, поліцмейстера. Поїзд прибув у призначений час. Легіонерами командував полковник Юзеф Пілсудський.

У «Зірці» спочатку спілкувалися німецькою мовою. Потім виявилось, що один з польських офіцерів достатньо володіє по-угорськи. Оскільки Ю. Пілсудський застудився, після вечері його відправили у Чинадієво каретою. Інші офіцери туди добралися верхи на конях. Розпрощавшись із поляками, староста Бай зателефонував прем'єру Тісо та розповів про все детально. Пізно вночі старості принесли лист від Пілсудського. Він просив тисячу пар нормальних солдатських чобіт замість розмоклих «віденських» – із паперовою підшвою задля економії шкіри. Терміново в двох казармах їх зібрали і на світанку 29 вересня на чотирьох возах відвезли в Чинадієво. Поляки з вдячністю отримали посилку.

Примітно, що з польськими легіонерами пов'язана зміна назви карпатського перевалу між найближчими гірськими селами – Лопухів (Тячівський район Закарпатської області) і Бистриця (Надвірнянський район Івано-Франківської області). Перевал Легіонів (раніше – Пантирський або Великої Рогози) має висоту 1110 м і розташований у масиві Горгани, між горами Тавпиширка (1503 м) і Пантир (1225 м). У жовтні 1914 р. через перевал проклав дорогу 3-й піхотний полк польських легіонерів у складі австро-угорської армії¹. Шлях призначався для швидшого переходу великої кількості військ із технікою на східний театр воєнних дій Першої світової війни через важкодоступні гірські райони.

¹ Звіт про експедицію з історичного краєзнавства «Слідами забутої війни» (до 100-ліття початку Першої Світової війни) по Українських Карпатах 20–25.08.2013 р. членів гуртка «Туристське багатоборство» м. Славута Хмельницької обл. Керівник Алла Слівіна. otstkum.km.ua/wp-content/uploads/2014/01.

Для виконання цього завдання в стислі терміни (за 50 робочих годин, тобто 5 днів) з долини закарпатської р. Тересва на протилежний бік хребта збудували унікальну дорогу, вимощену чотириметровими колодами. Звели 28 мостів, деякі з них сягали 50 м. Довжина віадука, прокладеного вздовж стрімких схилів із нахилом понад 15°, склала 7 км. Для його будівництва використали майже 5 тис. куб. м деревини. Дорогу назвали Шлях Легіонів, а місце, де вона перетнула вододільний хребет – перевалом Легіонів.

Напрямки подальших досліджень

Військово-політична історія Закарпаття належить до маловідомих сторінок минулого. На жаль, відсутні тематичні праці кваліфікованих військових істориків, що забезпечені якісними картографічними і фотоілюстраційними матеріалами. При цьому слід уважно стежити за новинками зарубіжних історіографій, зокрема словацької¹, чеської², угорської³, де періодично з'являються вагомні публікації, котрі безпосередньо стосуються перебігу Першої світової війни на Закарпатті: мобілізаційні заходи, бойові дії тощо.

Поза увагою наукових, навчальних і популярних видань України залишаються важливі питання, частково відображені у пропонованій праці. Вони потребують уточнення, деталізації. Відрадно, що прогалини прагне заповнити для загалу в міжнародній соціальній мережі «Facebook» дослідник Антон Бондарев із м. Харків, адміністратор сторінки «Закар-

¹ Karpatský front 1914/1915 / M. Čaplovič [et al.]. Bratislava: Vojenský historický ústav, 2016. 312 s.

² Vrábek F. K priebehu mobilizácie júl/august 1914 na území Horného Uhorska (dnešného Slovenska) a Podkarpatskej Rusi // Léta do pole okovaná 1914. Praha: Ministerstvo obrany České republiky, 2015. S. 40–49.

³ Popély G. Felvidék 1914–1920. Budapest: Magyar Napló, 2010. 438 s.

паття у роки Першої світової війни», що ведеться від червня 2020 р.¹

Варто зосередитись над реконструктивними студіями перебування на Закарпатті військових формувань і військовополонених, різних за державними та етнічними ознаками. Адже тут безпосередньо воювали солдати трьох держав – Австро-Угорської, Німецької, Російської, працювали полонені з щонайменше трьох армій – російської, сербської та італійської. Дуже мало знаємо про бойовий шлях українських і польських легіонерів, німецької Південної армії.

Ще менше подробиць знаємо про чисельність і долю військовополонених, які походили із Закарпаття. Відомо лише, що пропагуючи приєднання до Росії, діяли громадські ініціативи: Карпаторуська рада у Ростові-на-Дону, Союз визволення Прикарпатської Русі (Галичини, Буковини, Угорської Русі) у Челябінську. В Єкатеринбурзі, а потім в Омську виходила газета «Карпаторусское слово» (від грудня 1918 р.) частково російською та українською – «на малорусском наречии». В Омську знаходився табір військовополонених «карпатороссов».

Теж у загальних рисах відомо, що за сприяння антибільшовицького уряду адмірала Олександра Колчака відбулися два з'їзди «карпатороссов» – у Челябінську 5–6 жовтня 1918 р. та Омську 14 квітня 1919 р., делегати яких представляли колишніх жителів начебто всіх округів і повітів Галичини, Буковини, Угорської Русі². Центральна карпаторуська рада, яку очолив галицький лемко Адріан Копистянський (1883–1938), взялася за формування Карпаторуського добровольчого загону. Навіть склали «Катехизис добровольца-карпаторосса» з поясненнями минулого карпатського регіону.

¹ facebook.com/Закарпаття-у-роки-Першої-світової-війни-102613244845286

² Нам И., Наумова Н. Съезды карпатороссов в Сибири в годы гражданской войны (1918–1919 гг.) // Русин. 2014. № 3. С. 152–166.

Примітно, що на відкритті вказаного з'їзду в Омську виконали «русько-національно-галицький гімн» «Пора, пора за Русь святую», прочитали молитви «Царю небесный» і «Вечная память» (на пошану воїнів, які полягли в Карпатах). На прапорі було зображення жовтого лева на синьому тлі та напис «За Русь єдину». Делегати висловили протест проти зазіхань сусідніх держав на землі Прикарпатської Русі, зокрема засудили приєднання до Чехословацької Республіки. Загалом у Сибірі тоді налічили 25 тис. «карпатороссов», придатних до військової служби. Скільки з них походило з Угорської Русі (Закарпаття) невідомо.

Так само на часі пам'ятникознавче дослідження. У серії путівників місцями боїв і військових пам'яток Чехословацької Республіки у 1937 і 1938 рр. вийшли чеськомовні брошури про Торунський та Пантирський перевали в роки Першої світової війни¹. Відтоді зустрічаємо уривкові та приблизні відомості про вшанування полеглих на Закарпатті та закарпатців поза межами рідного краю. У Закарпатській області нині збереглося близько трьох десятків пам'яток історії, що увічнили жертв Першої світової війни.

Антропологічний та військовий виміри Першої світової війни на Закарпатті заслуговують особного дисертаційного дослідження. Адже відповідна джерельна база, зокрема вагомі архівні документи, що зосереджена в провідних містах колишньої Австро-Угорської імперії – Відні, Празі, Будапешті – задовго залишається для вітчизняної науки «невідомою землею».

¹ Honl I., Dostál J. Sedlo Pantyr: [Dějště bojů 1914–1917]. Praha: Kruh pro studium čs. dějin vojenských při vojenském ústavu vědeckém, 1937. 13 s.; Honl I. Povšechný přehled válečných památek Podkarpatské Rusi: Toruňské sedlo 1914 až 1915. Praha: Kruh pro studium čs. dějin vojenských při vojenském ústavu vědeckém, 1938. 15 s.

Ужгород у Першу світову війну¹

Історію нерідко асоціюють з бумерангом чи граблями. Минуле повторюється у вигляді трагедії чи фарсу, коли забуваються причинно-наслідкові зв'язки. Розпал гібридної війни Володимира Путіна на українському Донбасі співпав зі сторіччям початку Першої світової, під час якої Російська імперія перетворила Закарпаття на руїну.

Ось чому в Ужгороді в червні–липні 2014 р. відкрилися довготривалі виставки, присвячені сумному ювілею. У Закарпатському обласному краєзнавчому музеї словацьке консульство представило плакати, Державний архів Закарпатської області показав документи, а Наукова бібліотека Ужгородського національного університету – 88 книг відповідної тематики.

У медіа побачили світ пізнавальні матеріали про столітні шрами на обличчі Ужгорода і Карпатського регіону.

У пору літніх відпусток в обласному центрі повсюдно зграйки туристів, зацікавлених давнім. Сьогодні актуальна воєнна тема. Що слід розповісти про Ужгород століття тому? Чільний погляд привертає низка об'єктів історико-культурного середовища.

¹ *Першопубл.*: Офіцинський Р. Ужгород у Першу світову війну // Українці й народи Центрально-Східної Європи: культура та історична спадщина / упоряд. І. Ліхтей. Ужгород: Карпати, 2015. С. 156–167; Доопрац. версія: Офіцинський Р. Ужгород у Першу світову війну // Екскурсії Ужгородом: навч. посіб. з істор. екскурсозн. / за ред. Р. Офіцинського. Ужгород: РІК-У, 2017. С. 51–62.

Швейк

На лівобережжі Ужа, біля пішохідного мосту, під латунною скульптуркою кумедного солдата Швейка на подзьобаній бронейними кулями поперечній трубі парапета Київської набережної є дати 1914, 1944, 2014 і напис чеською «Tak nám zabili Ferdinanda». Це початок першої фрази шедевр – сатиричного роману Ярослава Гашека «Пригоди бравого вояка Швейка у світовій війні». Наведу її повністю українською: «Та йой, забили нашого Фердинанда, – сказала служниця пану Швейкові, якого в свій час військова лікарська комісія безапеляційно визнала ідіотом, завдяки чому він покинув армію і займався тепер продажем псів, паскудних, нечистокровних потвор із родоводами, сфабрикованими його власною рукою».

Швейковий батальйон у червні 1915 р., не поспішаючи, пересувався залізницею від Чеських Будейовиць через Відень, Будапешт, Мішкольц, Шаторальяуйгей, Гуменне, Меджилабірці, Лупківський перевал, Сянок. Через помилку в штабі бригади Швейк мав шанс побачити людей та місцевість у межах сучасного Закарпаття. Шифрованими телеграмами 7-й маршовий батальйон 91-го Будейовицького піхотного полку спочатку відправляли з Лупківського перевалу на Шаторальяуйгей–Чоп–Ужгород–Малий Березний–Ужок. Потім наказали їхати через Мукачево на Стрий. Та виявилося, що штабісти помилилися шифрами батальйонів. Отож Пряшівщиною потрапив Швейк у галицьке місто Сянок.

Ярослав Гашек у романі задокументував збитки русинів-українців Меджилабірської долини, де йшли жорстокі бої, згоріли села Брестов, Радвань-над-Лаборцем. Наведу фрагмент:

«Схили й підніжжя Карпат були пориті окопами, що тяглися з улоговини до улоговини, вздовж залізничної колії з новими шпалами. Обабіч дороги виднілися великі вирви від снарядів. Місцями через потоки, що вливалися в Лабо-

рець (залізниця йшла вздовж його верхньої течії), було видно нові мости й обгорілі каркаси старих.

Уся Меджилабірська долина була розорана й розкопана, немовби тут працювали армії гігантських кротів. Шосе за річкою було розрите й розбите, а поля біля нього столочені лавиною військ, що прокотилася тут. Повені й дощі залишили по краях вирв пошматоване лахміття австрійських мундирів.

За Новою Чабиною на старій обгорілій сосні між сплєтеним гіллям висів чобіт якогось австрійського піхотинця з кавалком литки.

Як наслідок шаленого артилерійського вогню навколо стояли оголені ліси без глици, без листя, дерева без верхів'я; хутори були зруйновані. Поїзд їхав поволі, по свіжих насипах, так що увесь батальйон міг докладно ознайомитися з принадами війни і, дивлячись на військові кладовища з хрестами, що білили на полонинках і спустошених схилах гір, поступово, але успішно підготуватися до бойової слави, яка увінчується заболоченим австрійським кашкетом, що теліпається на білому хресті.

Німці з-під Кашперських гір, які сиділи в задніх вагонах і ще при в'їзді на станцію Міловіци ревіли своє «Wann ich kumm, wann ich wieda kumm...», від Гуменного припинили, бо зрозуміли, що багато з тих, чиї шапки висять на могилах, теж співали про те, як буде гарно, коли вони знову повернуться й назавжди залишаться вдома зі своєю коханою..

У Меджилабірцях потяг зупинився за розбитим спаленим вокзалом, із закурених стін якого стирчали покручені залізні балки.

Новий довгий дерев'яний барак замість спаленого вокзалу, поставлений нашвидкуруч, поспіль був обліплений плакатами всіма мовами: «Підписуйтеся на австрійську воєнну позику»¹.

¹ Гашек Я. Пригоди бравого вояка Швейка / пер. з чеської С. Масляка. Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2009. С. 560-561.

Далі змальовано звичний для війни епізод. Офіцер-гошподарник, підофіцер-рахівник, ротні кухарі в супроводі чотирьох солдатів у селі Меджилабірці за грошову компенсацію реквізували три свині в «ридаючій родині русина». Селянам не підходила низька ціна 2 крони 28 гелерів за кілограм живої ваги. Глава сім'ї безуспішно просив удвічі більше. Врешт решт у розпачі він «загорлав українським діалектом угорських русинів», аби військові подавилися забраними за півціни свиньми.

Край пережив російське вторгнення і пограбування, тому ціни на харчі різко зросли, нерідко – втричі. До липня 1915 р. в Австро-Угорщині товари першої необхідності подорожчали на 60%. В Ужанському комітаті поголів'я овець скоротилося на дві третини, рогатої худоби – на третину, свиней та коней – на чверть¹.

Згаданий напис під ужгородським Швейком з'явився 28 червня 2014 р. Століття тому в Сараєві сербський студент Гаврило Принцип убив ерцгерцога Франца Фердинанда, спадкоємця австро-угорського престолу, та його дружину Софію. Атенатат призвів до війни за переділ світу, до якої в Європі ретельно готувалися два військово-політичних блоки – Антанта (Великобританія, Росія, Франція) і Троїстий союз (Австро-Угорщина, Італія, Німеччина).

Покровська церква

Теж на лівому березі, уверх течії Ужа багряніє Покровська православна церква (вулиця Михайла Коцюбинського, 1). Її звели протягом 1930 р. противники більшовицької Росії в пам'ять про загиблих у Першій світовій. Біля храму наси-

¹ Мазурок О. Міста Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття... Т. 1. С. 135-136.

пали могилу над останками невідомого російського солдата, що загинув 1915 р. в бою за гору Черемха на Великоберезнянщині. Пізніше могили не стало. Від 1950-х церква служила складом, у 1980-х – музеєм атеїзму.

Перша світова завдала людству неймовірних втрат. Зі статті у виданні «Проблеми історії України» 2005 р. ученого з Ужгорода Олександра Лавера випливає, що частка вбитих і померлих коливалася від 1,5 до 6% населення воюючих держав Сербії, Франції, Німеччини, Австро-Угорщини, Росії¹. Усього загинуло близько 10 млн осіб: у країн Антанти – кожен дев'ятий від мобілізованих, в їхніх противників – кожен шостий.

Українські втрати склали наближено 1 млн 359 тис. загиблих. Це 3,5% від населення українських земель у складі Австро-Угорщини і Росії станом на 1913 р. З австрійського боку – 199 тис. осіб (34 тис. військових, 165 тис. цивільних), з російського – 1 млн 145 тис. українців (545 тис. військових, 600 тис. цивільних), ще 15 тис. цивільних українців загинули безпосередньо в зоні бойових дій. Також є дані, що у Першій світовій загинуло понад 30 тис. закарпатців.

В Ужгороді століття тому проживало понад 17 тис. осіб. Місто загалом справляло враження занедбаного і невпорядкованого, його скромний бюджет був хронічно дефіцитним. Але паростки змін тяглися до сонця. На меблевій фабриці «Мундус» трудилося шістьсот осіб. Міську електростанцію, що у рік виробляла 1 млн кВт год, обслуговувала півсотня інженерів і робітників. Півтисячі дітей навчалися в гімназії².

Війна поглинула звичне життя. Ужгород став коморою для поповнення військ продуктами, фуражем, одягом і т. п.

¹ Лавер О. Статистика втрат населення у війнах і конфліктах 1900–1924 рр. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. 2005. Вип. 14. С. 3–24.

² Історія Ужгорода / кер. автор. кол. Г. Павленко. Ужгород: Карпати – Патент, 1993. С. 64, 67, 75, 105.

Протягом воєнного чотириріччя хліб у місті подорожчав у 30 разів¹. Аби остаточно відгородитися від «російського світу», у 1915–1916 рр. на Пряшівщині та Закарпатті австро-угорський уряд замінив кирилицю латинським алфавітом, а юліанський календар – григоріанським.

Таку ж календарну реформу здійснили на Прикарпатті – в Станиславівській греко-католицькій єпархії, інших країнах – у Болгарії, Сербії, Туреччині. У Пряшеві виходила латинікою газета «Наше отечество». Від кирилиці відмовилися школи Пряшівської та Мукачівської греко-католицьких єпархій².

Єпископ Антоній Папш з ужгородської резиденції ще у перші дні війни націлив греко-католиків на безастережне виконання священного обов'язку – захисту Австро-Угорської держави. Тоді ж австро-угорські військові з двору резиденції цього греко-католицького єпископа забрали мортири, пострілами з яких відзначали великі свята: церковні та світські³.

Початок Великої війни населення Ужгорода зустріло з піднесенням. У передчутті легкої перемоги містом пройшовся натовп з радісними криками на зразок: «Хай живе війна!»⁴ Невдовзі місто протверезіло, декілька місяців провело в постійній тривозі, коли криваві бої перемістилися у верхів'я Ужа, а Ужанською долиною потяглися валки біженців, переважно галицьких євреїв, військових підрозділів.

Під час карпатських боїв в Ужгороді знаходився штаб 2-ї австро-угорської армії (командувач – генерал від кавалерії Едуард фон Бьом-Ермоллі), що внесло певне пожвавлення

¹ Кушнір Б, Угляр А. Ужгород. Очерк-путеводитель. Ужгород: Карпати, 1990. С. 83.

² Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словащини. Кн. 1. Братислава – Пряшів: Словацьке педаг. вид-во, 1990. С. 35–36.

³ Літераті Т. Втрачений Ужгород: як в місті пострілами з мортир відзначали Водохреща // Про Захід. 2017. 18 січня.

⁴ Сова П. Прошлое Ужгорода. Ужгород: Школьная помощь, 1937. С. 344–345.

в міські монотонні будні. Навесні 1915 р. після катастрофічних поразок російських військ фронт перемістився подалі. Ужгород повернувся до звичного життя провінційного міста.

Оскільки тривалий час Ужгород був прифронтовим містом, його господарство підупало. У 1920-х рр. навіть розмірковували, чи не перенести крайову столицю в економічно сильніше Мукачево. У Першу світову в Ужгороді розгорнули додаткові фронтові госпіталі для австро-угорських і німецьких солдатів. Приросла триповерховим приміщенням міська лікарня, нині – обласна імені Андрія Новака.

Коли 24 вересня – 22 жовтня 1914 р. російські війська вперше прорвалися через Карпати, частина ужгородців утекла в безпечні райони. За дорученням цесаря прем'єр «земель корони св. Стефана» Тісо 23-28 жовтня 1914 р. особисто вивчав на Закарпатті наслідки російської агресії¹. Раніше Ужгород не відвідував державний діяч такого рангу. Прем'єр побував у селах Перечин, Великий Березний, Кострино, Ставне.

Маловідомим є внесок полонених у розвиток Ужгорода й околиць. Сотні російських бранців трудилися у приміських селянських господарствах. Військовополонені спорудили у 1916 р. вузькоколіяку Ужгород – Анталовці. Багато з них мали українське коріння.

Під кінець війни місто стало пересильним пунктом для австро-угорських вояків, які поверталися з російського полону. У Державному архіві Закарпатської області збереглися радянські машинописні тексти 1963–1968 рр. про Ужгород часу Першої світової². В одному варіанті йдеться, що піджупан Ужанської жупи у 1918 р. вимагав викликати в місто додаткові підрозділи жандармів, аби розправитися

¹ Тутушка А. Вплив російських військових наступів 1914 року у Карпатах... С. 84-90.

² Державний архів Закарпатської області. Ф. Р-2035. Оп. 1. Спр. 155. Арк. 18-19, 99, 126.

з 2,5 тис. військовополонених, які розміщувалися в передмісті Радванка і перебували під впливом більшовизму.

В іншому варіанті сказано, що у травні 1918 р. піджупан просив командування гарнізону негайно вивести з Радванки 2,5 тис. австро-угорських солдат, які повернулися з російського полону з революційними настроями. Саме цей текст увійшов у друковані видання українською та російською мовами – колективне «Історія міст і сіл Української РСР. Закарпатська область» (1969, 1982) та «Місто над Ужем» (1973, 1984) авторства Івана Гранчака і Василя Палька¹. Шкода, що без подробиць.

Насправді 24 травня 1918 р. піджупан Мінаї вимагав від начальника Ужгородського гарнізону терміново виконати рішення адміністративної комісії жупи про переведення в казарму 2,5 тис. солдатів, які повернулися з російського полону². Доти вони квартирували на Радванці в окремих будинках, хлівах, сараях, коморах і стали пострахом для селян, нищили їхнє майно і врожай. Піджупан пропонував частину місцевої казарми звільнити від хворих резервного госпіталю № 1, розмістивши їх у загальній лікарні, а вільні павільйони використати для призначенням.

Обеліски

Прямо й опосередковано про Першу світову в Ужгороді нагадують декілька пам'яток. У дворі Закарпатського краєзнавчого музею стоїть чавунна фігура Геракла, що бореться з гідрою. Ця найстаріша з міських скульптур відлита на заво-

¹ Історія міст і сіл Української РСР. Закарпатська область. С. 85; История городов и сел Украинской ССР. Закарпатская область. С. 99; Гранчак І., Пальок В. Місто над Ужем. Ужгород: Карпати, 1973. С. 96; Гранчак І., Палёк В. Город над Ужем. Ужгород: Карпаты, 1984. С. 64.

² Шляхом Жовтня. Т. 1 (1917–1923). Ужгород: Закарпат. обл. вид-во, 1957. С. 52.

ді в селі Тур'ї-Ремети. Первісно вона прикрашала в селі Ужок фонтан санаторію, зруйнованого у 1914–1915 рр.

Донедавна на вулиці Туряниці, 5, неподалік колишніх казарм, а точніше біля місця, де знаходилася військова конюшня, стояв пам'ятник жертвам Першої світової. Його обліковано 1991 р. як пам'ятку місцевого значення, що й відзначено у статті «Українські пам'ятки Першої світової війни» електронної енциклопедії «Вікіпедія»¹. На жаль, нині тут новий багатоповерховий будинок. Де постамент із меморіальною дошкою невідомо.

До іншого меморіалу доля поставилася прихильніше. На камерній площі в двоповерховому мікрорайоні з ініціативи чехословацької влади звели піраміду з вапняку семиметрової висоти. Нині – це площа Едмунда Егана, у радянські часи – площа Карла Маркса. Обеліск планували відкрити 11 листопада 1938 р. – до 20-ї річниці закінчення Першої світової². Не встигли. Згідно з Віденським арбітражем, 10 листопада частина краю з містами Ужгород, Мукачево, Берегово відійшла Угорщині. Чехословацька адміністрація перебралася в Хуст. Трьома десятиліттями пізніше, на догоду радянським можновладцям угорі пам'ятника прикріпили барельєф Карла Маркса, виконаний з міді скульптором Іваном Гарапком. Від січня 1970 р. це місцева пам'ятка. Обеліск зберіг первісний вигляд у стилі конструктивізму, без зайвих оздоб.

Значно меншу за розмірами піраміду встановлено на вулиці Стефаніка (мікрорайон Радванка), нижче теперішньої православної церкви Різдва Івана Хрестителя, що на стрімкому пагорбі. На меморіальній дошці під стилізованим хрестом на щиті та латиномовним гаслом «Memento» (Пам'ятай!) вказані угорською прізвища 12-х жителів Радванки у званні

¹ Українські пам'ятки Першої світової війни. uk.wikipedia.org/wiki.

² Падак В. Коли в Ужгороді відновлять пам'ятник-невидимку жертвам Першої світової війни? // goloskarpat.info. 2014. 8 липня.

від рядового (гонведа) до лейтенанта (годнодя), котрі полягли у 1914–1918 рр. По п'ять із них воювали у 11-му і 66-му полках, по одному – в 15-му і 85-му.

Варто зауважити, що тоді закарпатців мобілізували в основному в п'ять піхотних полків загальної армії (65-й, 66-й, 85-й) та територіальної оборони (11-й, 12-й)¹. 66-й полк називався в честь ерцгерцога Петера Фердинанда (1874–1948), котрий у Першу світову показав себе компетентним воєначальником. Штаб, 3-й, 4-й батальйони знаходилися в Ужгороді, 1-й – у Кошіце, 2-й – у Горадже (Боснія та Герцеговина). По вулиці Гуменній (нині Другетів) від 1902 р. стояли казарми 11-го полку.

Цвинтар «На Шахті»

Померлих воїнів нашвидкуруч хоронили поблизу місць бойових дій, поранених чи хворих направляли на лікування. У тилу найбільше солдатів поховано в Ужгороді – 4597, з яких 1003 – на гарнізонному кладовищі, 3535 – на кладовищі поряд із залізничною станцією і 59 – на єврейському кладовищі².

Отже, в Ужгороді декілька цвинтарів Першої світової. Один із них неправильним трикутником знаходився через колії навпроти приміської каси залізничного вокзалу, де нині технічні споруди колишнього танкового полку, гаражний кооператив і приватні будинки. Збереглася невеличка частинка колишнього кладовища, що стоїть пустирем³.

¹ Знаки військових частин, що базувалися на Закарпатті до Першої світової війни // Фалеристика Закарпаття. znachkyzakarpattya.blogspot.com. 2012. 18 січня.

² Бураль М., Годованець М. На Великоберезнянщині пройшла експедиція... 2011. 11 лютого.

³ Літераті Т. Втрачений Ужгород: кладовище військового резервного шпиталю № 2 // Про Захід, 2017. 21 серпня.

Достеменно невідома його площа, але знаємо число захоронень – 3535, хоч нерідко без належних обґрунтувань кажуть про 11 тис. поховань. Тут спочили загиблі в бою та померлі від ран. Із протиепідемічних міркувань їхні тіла нерідко присипали вапном¹. Імовірно, це кладовище резервного госпіталю № 2. Воно зображене на тематичній листівці 1916 р., надрукованій у Будапешті².

Поранених лікували й у згаданому госпіталі № 1, що діяв у казармі на вулиці Друтетів. Покійників везли на кладовище неподалік сучасного кардіологічного центру по вулиці Тімірязєва. Починаючи з вересня 1914 р., знайшли тут спочинок представники багатьох народів: українці, австрійці, чехи, словаки, угорці, німці, серби, хорвати, поляки, румуни, італійці, росіяни. Могили копали щільно, відстань між деякими рядами менша півметра.

Згідно з кадастровою справою 1922 р., на цвинтарі поховано 1003 воїнів Першої світової. Ще 72 поховання датовані після 1919 р. Насамперед – чеські легіонери і ветерани, що померли після війни. Збереглися фотографії кладовища до 1938 р., а також дані про похованих: походження, віросповідання, прізвище капелана, який відспівував³.

Хрест на Капушанській

Завершимо розповідь згадкою про дерев'яний пам'ятний хрест загиблим січовим стрільцям, на найдавнішому

¹ Сорочук О. Ужгородці досі ходять по кістках поховань Першої світової // uzhgorod.in. 2014. 30 липня.

² Волошин О. Ужгород у старовинній листівці. Ужгород: Два кольори, 2003. С. 125.

³ В Ужгороді розпочинається масштабний українсько-чеський проект по відновленню військового кладовища // uzhgorod.net.ua. 2012. 3 квітня.

кладовищі Ужгорода – по вулиці Капушанській. Встановили його у 1990-х, обновили у жовтні 2013-го.

Як добровольче національне формування в складі австро-угорської армії, легіон Українських січових стрільців воював на Ужоцькому і Верецькому перевалах. У сусідніх селах Горонда і Страбичово нині Мукачівського району восени 1914 – взимку 1915 рр. дві тисячі легіонерів завершували курс бойової підготовки. Звідти вирушали на фронт – у Карпати. У шпиталях Ужгорода січові стрільці заліковували рани.

Із напису на хресті випливає, що під ним спочивають стрільці. Проте мовчать про такі поховання на цьому кладовищі глибші знавці проблематики¹. Ідеться скоріше про символічну могилу.

Як бачимо, в Ужгороді є ряд історико-меморіальних об'єктів, які пов'язані з Першою світовою війною та мають велике пізнавальне значення для широких верств населення.

¹ Штефан А. За правду і волю. С. 299 (підрозділ «Могили УСС-ів в Карпатській Україні»).

Пам'ятки Першої світової війни на Закарпатті¹

Понад століття тому завершилась Перша світова війна, що, однак, досі нагадує про себе на Закарпатті в різний спосіб. Оскільки цей край став одним із театрів запеклих військових кампаній, то не випадково протягом трьох днів, 25–28 серпня 2016 р., у лісі поблизу с. Лазецина Рахівського району закарпатські піротехніки виявили, вилучили і знищили близько 1,7 тис. боеприпасів Першої світової війни: 65 ручних гранат, 40 артилерійських снарядів (25 – калібром 76 мм, вісім – 85 мм, сім – 100 мм), 1550 набоїв, 5 підричників².

Враховуючи те, що на Закарпатті загинули в боях, померли в польових лікарнях і таборах військовополонених кілька десятків тисяч солдатів різних країн, а близько 30 тис. закарпатців полягли австро-угорськими воїнами, в Міжво-

¹ *Першопубл.*: Звід пам'яток історії та культури України. Закарпатська область / НАН України. Ін-т історії України; кер. авт. кол. С. Пеняк. Київ, 2017. 413 с. Із змісту: Роман Офіцинський: м. Ужгород. Пам'ятник жертвам Першої світової війни [мікр. Радванка] 110-111; с. Загорб. Військове кладовище Першої світової війни 189-190; с. Ужок. Військове кладовище «Ужок I» Першої світової війни 191-192; Військове кладовище «Ужок II» Першої світової війни 192; с. Великі Ком'яти. Пам'ятний знак загиблим воїнам Першої світової війни 211-212; смт Воловець. Кладовище воїнів Першої світової війни 231; с. Підполоззя. Кладовище воїнів Першої світової війни 238-239; с. Лазецина. Військове кладовище Першої світової війни [урочище Козмешик] 346; Військове кладовище Першої світової війни [ур. Фересок] 347; м. Свалява. Кладовище воїнів Першої світової війни 361-362; с. Велика Добронь. Пам'ятник загиблим воїнам Першої світової війни 383-384.

² Рахівський район: піротехніки ДСНС знищили 1655 вибухонебезпечних предметів часів Першої світової війни // Управління Державної служби України з надзвичайних ситуацій у Закарпатській області. 2016. 29 серпня. <https://zk.dnsn.gov.ua/ua/Nadzvichayni-podiyi/5538.html>

ення в краї зведено десятки пам'ятників й упорядковано військові кладовища.

На жаль, багато з них у радянський час втрачені з ідеологічних мотивів. Так, збереглася світлина 1939 р. головної площі та римо-католицької церкви с. Вишково (Хустський район), де на передньому плані видно пам'ятник полеглим у Першій світовій війні. Однак нині про нього нема ширших відомостей. Таких прикладів чимало.

Отож подаємо все, що вдалося з'ясувати під час принагідних історико-краєзнавчих студій. Одночасно вносимо свою лепту в такі спеціальні історичні дисципліни, як пам'ятникознавство і некрополістика. Пропоновані описи згруповані за адміністративно-територіальним принципом з урахуванням децентралізації 2020 р., коли внаслідок укрупнення з 13 районів у Закарпатській області залишили шість.

Берегівський район

► Пам'ятник воїнам Першої світової війни, с. Великі Ком'яти

Знаходиться в центрі села, на узбіччі головної дороги, в підніжжі невисокого пагорбу, де стоїть православна церква Зіслання Святого Духу, а поблизу – заклад загальної середньої освіти. У Першій світовій війні загинула майже сотня австро-угорських вояків із Великих Ком'ят. У 1930-х рр. односельці вирішили їх увіковічити спорудженням оригінального монумента, на відміну від інших поселень, де з такої нагоди зазвичай насипали символічні кургани із хрестом. У Великі Ком'яти встановили скульптуру з двох фігур – озброєний солдат, ідучи на війну, благає на колінах перед Ісусом про допомогу і перемогу.

За переказами, гроші на зведення пам'ятника збирали півтора десятиліття. У радянський час його розбили і замурували у фундамент школу, яку саме будували. У 2010 р. пам'ятник відновили за збереженою фотографією. На боках постаменту вмуровані меморіальні дошки, де вказані імена і прізвища загиблих односельців. На передній дошці написано: «1914–1918. Воїни боролися і вмерли за Бога, за родину, за батька та матір, за братів і Україну». На первісному пам'ятнику було викарбовано майже сто імен і прізвищ, а на новому постаменті – 58, оскільки повний перелік не вдалося відновити.

Джерела: Великоком'ятська сільська рада. Довідка про відновлення пам'ятника загиблим воїнам Першої світової війни у с. Великі Ком'яти, вересень 2014 р.; Вишнянський В. У Великих Ком'ятах відкрили відновлений пам'ятник жертвам Першої світової війни // Новини Виноградівщини. 2010. 2 жовтня; Білак М. Повертаються із небуття: [Про пам'ятник у с. Великі Ком'яти] // Новини Виноградівщини. 2010. 2 жовтня.

► *Пам'ятник воїнам Першої світової війни, с. Гут (Гараздівка)*

Розташований у дворі кам'яної реформатської церкви 1830 р. Має форму трисекційної кам'яної піраміди, де з фасадного боку вмонтовано мармурову дошку з викарбованими угорською мовою прізвищами 21 односельця, що загинули на фронтах Першої світової війни.

Дж.: Архітектурні, історичні та природні цінності Берегівщини / упоряд. О. Супруненко. Ужгород: Патент, 2013. С. 71; Супруненко О. На Закарпатті збереглося чимало пам'ятників на честь полеглих в Першу світову війну // Мукачево.net. 2014. 22 вересня.

► *Пам'ятник воїнам Першої світової війни, с. Дийда (Дідово)*

Розташований у центрі села. Його встановили 1923 р., за радянських часів понівечили, реконструювали 2005 р. Складається з двох мурованих секцій: постаменту і портика з двома колонами. На внутрішній стіні вмонтовано меморіальну дошку з прізвищами 34 односельців, які загинули у Першій світовій війні.

Дж.: Архітектурні, історичні та природні цінності Березівщини. С. 73–74; Супруненко О. На Закарпатті збереглося чимало пам'ятників на честь полеглих в Першу світову війну. 2014. 22 вересня.

► *Пам'ятник воїнам Першої світової війни, с. Шом (Деренковець)*

Розташований біля реформатського храму. Має форму п'ятиступінчатої мурованої піраміди. На ньому вказана дата побудови «1927», а на бокових стінках основи викарбувані прізвища 18 односельців, які загинули у Першій світовій війні. У 1991 р. поруч із цим пам'ятником встановлений ідентичний за формою, але вже на честь загиблих під час Другої світової та під час сталінських репресій.

Дж.: Архітектурні, історичні та природні цінності Березівщини. С. 110; Супруненко О. На Закарпатті збереглося чимало пам'ятників на честь полеглих в Першу світову війну. 2014. 22 вересня.

Мукачівський район

- ▶ *Військове кладовище Першої світової війни, смт Воловець*

Розташоване в західній частині селища на вулиці Першотравневій. Під час запеклих боїв у прилеглих до Воловця місцевостях восени 1914 – навесні 1915 рр. загинуло велике число російських та австро-угорських воїнів. Їхній прах перенесли і поховали на спільному кладовищі площею 0,018 га. Кількість похованих невідома. Могили знівельовані, рельєфно не визначені. У 1924 р. в центрі кладовища встановлено обеліск у формі пірамідального обеліска, викладеного з природного каменя, розміром 2,2x0,8x0,8 м.

Дж.: Закарпатський краєзнавчий музей. Реєстр пам'яток культури Закарпатської області станом на 1 квітня 2003 р. № 205. Кладовище російських воїнів, які загинули на Закарпатті в роки 1-ї світової війни, смт. Воловець; Джахман М. Пам'ятники та некрополі Першої світової війни на Закарпатті // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. 2012. Вип. XII. С. 211–215; Офіцинський Р. Руїна Закарпаття в Першій світовій війні // РІО. 2014. 19 липня; Офіцинський Р. 100 років тому розпочалася Перша світова війна, внаслідок якої військово-кладовища густо вкрили Карпати по обидва боки // Новини Закарпаття. 2014. 26 липня.

- ▶ *Пам'ятник воїнам Першої світової війни, м. Мукачево*

Розташований на вході до міського кладовища на вул. Олександра Матросова (раніше – вул. Шолохова, Almašská ul., Almást utca). Виготовлений із залізобетону обеліск рожевого кольору має пірамідальну форму з розмірами 5,0x1,5x1,5 м. Обеліск встановлено на двоступінчатому постаменті висотою

0,5 м і довжиною основи 2x2 м. У верхній частині обеліску на трисекційній міні-піраміді з мармурових плиток закріплена рожева мармурова куля діаметром 0,3 м. На фасадному боці по центру висічено латиномовний напис чорними літерами «Pro Patria» («За Батьківщину») і дату «1914–1918».

У нижній частині обеліска на всіх чотирьох боках у 2000-х рр. закріплені чорні мармурові меморіальні дошки. На трьох дошках угорською мовою висічено імена і прізвища воїнів 1914–1918 рр., які були поховані на колишньому Мукачівському військовому кладовищі. Із них 385 – солдати австро-угорської армії, 45 – німецької, 12 – італійської, 1 – румунської, 64 – російської. На одній дошці висічено імена і прізвища 173 угорських воїнів 1939–1945 рр.

Дж.: Закарпатський краєзнавчий музей. Реєстр пам'яток культури Закарпатської області. № 147. Місце поховання воїнів Першої світової війни, м. Мукачево.

► *Військове кладовище Першої світової війни,
с. Підполоззя, ур. Високий Камінь*

Розташоване біля дороги на с. Нижні Ворота, на березі р. Латориця, недалеко від скального утворення Високий Камінь і залишків укріплень оборонної Лінії Арпада. Восени 1914 р. у боях у цій місцевості загинуло чимало австро-угорських і російських воїнів. Загиблих поховали поблизу села на спільному кладовищі, що займає площу 0,4 га. Могили знівельовані, рельєфно не визначені, кількість похованих невідома. Відомо, що після Другої світової війни сюди також перепоховали прах воїнів із військового кладовища у с. Нижні Ворота, де 1920 р. звели пам'ятник російським воїнам, що не зберігся.

У 1979 р. тут встановлено пам'ятний знак – андезитову брилу розмірами 2,0x1,7x1,0 м. На ній вмонтовано брон-

зову меморіальну дошку розмірами 0,7x0,5 м з написом українською мовою: «Тут поховано російських солдат, які в 1914–1915 рр. загинули під час Першої світової війни». У серпні 1996 р. на кладовищі встановлено мармуровий хрест з висіченим розп'яттям, а під хрестом кам'яну плиту з написом українською мовою: «Мир праху воїнів (росіян, українців, русинів, німців, австрійців, угорців, чехів, словаків), убитих в боях першої світової війни на перевалах Карпат в 1914 році» і віршованою строфою: «Ми гори Карпати кровію полили, // Ми голови тут чесно зложили... // В одну домовину всіх положили, // Щоб люди в майбутньому в мирі жили».

Дж.: Закарпатський краєзнавчий музей. Реєстр пам'яток історії і культури Закарпатської області. Паспорт № 645; Пам'ятники історії і культури Української ССР: Каталог-справочник. Київ: Наукова думка, 1987. С. 185; Богданов А. Пам'ятник учасникам WWI за селом Подполозьє // tour.uzhgorod.ua. 2010. 12 марта; Джахман М. Пам'ятники та некрополі Першої світової війни на Закарпатті. С. 211–215.

► *Військове кладовище Першої світової війни, м. Свалява*

Розташоване по вул. Верховинській, на околиці міста біля дороги до сіл Голубине і Поляна. 15 березня 1915 р. зі Сваляви вирушив ешелон з військом у напрямку Волівця. Неподалік станції Занька 20 вагонів відірвалися і покотилися назад. На станції Свалява вагони зіткнулися з маневровим паровозом. Вибухнули також ешелони, що стояли на коліях. Загибло понад сто осіб. Поховали загиблих на цвинтарі на вул. Драчинській. Пізніше заклали військове кладовище по вул. Верховинській, на узбіччі шляху до с. Голубине. Впорядковували кладовище військовополонені італійці. Вони перепоховали загиблих 15 березня 1915 р. Тут спочивають українці, росіяни, австрійці, угорці, серби, італійці.

У середині 1930-х рр. з ініціативи інженера фабрики «Сольва» Гемпла на кладовищі звели обеліск, до чотирьох сторін якого прикріпили чавунні плити з рельєфними написами прізвищ загиблих і номерами могил. На верхівці обеліска у дні урочистостей у мідній чаші горів вогонь. Наприкінці 1940-х – середині 1950-х рр. кладовище частково знищили працівники автопідприємства і радянські військові. Тоді ж обеліск перенесли вглиб цвинтаря. Обеліск-піраміду виготовлено із залізобетону, має розміри 3,5x1,2x1,2 м, а його постамент – 2,5 м.

Дж.: Закарпатський краєзнавчий музей. Реєстр пам'яток культури Закарпатської області станом на 1 квітня 2003 р. № 305. Кладовище жертв 1-ї світової війни, м. Свалява; Джахман М. Пам'ятники та некрополі Першої світової війни на Закарпатті. С. 211–215; Меморіальний комплекс. svalyava.org/part/389.html

Рахівський район

► *Могила жертв Першої світової війни, смт Великий Бичків*

Розташована на сільському цвинтарі колишнього с. Малий Бичків, нині – вул. Фабрична. Тут поховані рідні брати Михайло і Дмитро Підмалівські, Михайло Британюк. Австро-угорські військовослужбовці їх стратили за державну зраду 10 жовтня 1914 р.

Великий Бичків зайняли російські кубанські козаки 3 жовтня 1914 р. Вони дійшли до с. Тересва, відтіснивши австро-угорські частини. У болотистому урочищі Нянешаска загрузли їхні гармати. Щоб їх витягнути, солдати забрали коней селян Михайла Британюка, Михайла і Дмитра Підмалівських, які працювали неподалік на своїх полях. За кілька днів

росіяни відступили. Угорські гонведи зігнали 600 жителів на подвір'я школи на лівобережжі р. Тиса (нині Румунія). Ряд місцевих євреїв та угорців неправдиво свідчили, що арештовані допомагали ворогу. 10 жовтня 1914 р. М. Британюка, М. Підмалівського, Д. Підмалівського засудили на смерть за державну зраду. Їх повісили на головній площі села в лівобережній частині Великого Бичкова, що тепер належить Румунії. Кати сфотографувалися біля шибениць із повішеними, яких незадовго до страти сильно побили аж до переломів кісток.

Страчених поховали в спільній труні односельці, оскільки родичі переховувалися в горах. На могилі стояв дерев'яний хрест. 10 жовтня 2014 р., в пам'ять про трагічні події 100-річної давнини, родини Британюків і Підмалівських встановили на могилі предків новий пам'ятник.

Дж.: Великобичківський історико-краєзнавчий музей. Лукеча Ганна. Довідка про жителів Великого Бичкова, страчених австро-угорськими військовими під час Першої світової війни, жовтень 2014 р.; История городов и сел Украинской ССР. Закарпатская область. К., 1982. С. 392.

► *Військове кладовище Першої світової війни, с. Лазецина, г. Велика Козмеска, ур. Козмещик*

Розташоване на межі Закарпатської та Івано-Франківської областей за 300 м на південний захід від вершини г. Велика Козмеска (1573 м) на закарпатському боці недалеко від стежки на г. Говерла. Кладовище має площу 260 кв. м і поділене на шість полів. У центрі розташовано двометрова кам'яна брила, де викарбувано напис німецькою мовою великими літерами: «SEINEN BIS IN DEN TOD GETREUEN HELDEN DAS II BATAJLLON PREUSS. RES. JNF. REG 22». У перекладі: «Своїм вірним аж до смерті героям. II батальйон 22 резервного пруського полку піхоти».

Могили розташовані в регулярних рядах, в головах – похилені бетонні стели. На них викарбувано мальтійський хрест і прізвища загиблих, їх службовий ранг, військову одиницю, дату смерті. Всього у 41 іменній і трьох братських могилах поховано 60 жертв Першої світової війни. Всі вони загинули 30–31 серпня 1916 р., обороняючи відрізок карпатського фронту під час Брусилівського прориву, коли російські війська проривались у напрямку до м. Мараморош-Сігет. У серпні 2010 р. на кладовищі провели відновлювальні роботи.

Джс.: Закарпатський краєзнавчий музей. Фонд фото. № 1892. Кладовище солдатів, які загинули у Першу світову війну, г. Козмештик [Велика Козмеска]; ...№ 1893. Могила солдата Першої світової війни, г. Кукуй [Кукул]; Звіт про експедицію «Слідами забутої війни (До 100-ліття початку Першої світової війни)» Українськими Карпатами 20–25 серпня 2013 р. членів гуртка «Туристське багатоборство» м. Славута Хмельницької обл., кер. Алла Слівіна. otstkum.km.ua/wp-content/uploads/2014/01

► *Військове кладовище Першої світової війни, с. Лазещина, г. Кукул, ур. Фересок*

Розташоване на межі Закарпатської та Івано-Франківської областей на південно-західному схилі г. Кукул (1539 м). На північний захід від кладовища за 5 км розташоване с. Лазещина. На кладовищі збереглися кілька дерев'яних хрестів, під якими поховані солдати, що загинули у Першу світову війну. Їхня кількість і прізвища невідомі. Поблизу г. Кукул збереглися залишки окопів, бліндажів, колючого дроту з часу Першої світової війни і залишки угорської батареї періоду Другої світової війни. У 1999 р. на кладовищі поставлено меморіальний дерев'яний хрест.

Джс.: Закарпатський краєзнавчий музей. Ф. фото. № 1893. Могила солдата Першої світової війни, г. Кукуй [Кукул]; Звіт про ек-

спедицію «Слідами забутої війни (До 100-ліття початку Першої світової війни)». otstkum.km.ua/wp-content/uploads/2014/01

► *Група могил жертв Першої світової війни, смт Ясіня*

Розташовані на селищному цвинтарі. У них поховані вісім односельців – Юрій Чавага, Дмитро Бронтерюк, Юрій Струтинський, Андрій Стеблюк, Олексій Чуфищук, Дмитро Гринюк, Василь Німчук, Ганна Агабіщук. За державну зраду – допомогу російським військам – п'ятьох із них за рішенням військово-польового суду 52-ї австро-угорської дивізії прилюдно страчено у центрі Ясіня: Д. Бронтерюк, Ю. Струтинський, О. Чуфищук 26-го, а А. Стеблюк, Ю. Чавага 27 жовтня 1914 р. Д. Гринюк, В. Німчук, Г. Агабіщук уникли страти, покінчивши життя самогубством 24 жовтня 1914 р. Могили страчених упорядкували у 1923 р., з нагоди 5-ої річниці утворення Чехословаччини. Нині вони рельєфно не визначені. В узголів'ї похованих – дерев'яні хрести.

Дж.: Історія міст і сіл Української РСР. Закарпатська область. К., 1969. С. 516; Істория городов и сел Украинской ССР. Закарпатская область. К., 1982. С. 408; Ясіня у гомоні століть / упоряд. В. Тимчук. Львів: Сполом, 2013. С. 158.

Тячівський район

► *Військове кладовище Першої світової війни, смт Тересва*

Знаходиться в межах православного кладовища, де спочили 68 військових різного віку і національності. Вони померли протягом 1915 р. в польовій лікарні № 10/3, що діяла за кілька сот метрів звідси. Подібні фронтові госпіталі для австро-угорських і німецьких солдатів функціонували також біля Хуста, Ужгорода, Мукачева.

Відновлено в жовтні 2015 р. відповідно до угоди між урядами України й Угорщини «Про збереження та увічнення місць пам'яті загиблих військовослужбовців та цивільних жертв воєн та про статус поховань», підписаної в Києві 16 листопада 1996 р., за участі Державної міжвідомчої комісії у справах увічнення пам'яті учасників антитерористичної операції, жертв війни і політичних репресій при Кабінеті міністрів України.

Місцезнаходження могил виявлено там, де знаходились пам'ятні хрести в міжвоєнний (чехословацький) період. Встановлено нові хрести з чорного каменю в два ряди. На кожному хресті викарбувано ім'я, прізвище, рік смерті. Відомості про 52 із 68 похованих виявлені в офіційних виданнях Австро-Угорщини «Відомості про поранених і недужих» та «Лист утрат», де публікували стислі біографи вбитих у боях і померлих від хвороб. Наприклад: «Григорук Микола. Рядовий (егер), польовий егерський батальйон № 27, підрозділ № 2. Кучерівка, 1883. Вогнепальне поранення, правець. Помер 25.05.1915 р. у польовій лікарні № 10/3, похований на кладовищі у Тересві».

Пацієнти цієї лікарні найчастіше помирили від черевного тифу, правцю, дизентерії, гангрені, туберкульозу, важких вогнепальних поранень. Це представники десяти націй – українці-русини, австрійці, угорці, поляки, німці, чехи, словаки, румуни, хорвати, росіяни (військовополонені) – військовослужбовці Австро-Угорщини, Німеччини, Росії.

Дж.: Немеш Л. 68 військових часів Першої світової війни поховано у Тересві // Тячів Life. 2015. 21 листопада; Одовічук Я. Архіви відкривають імена похованих військових Першої світової війни у Тересві // Тячів News. 2020. 22 квітня.

► *Військове кладовище Першої світової війни, с. Усть-Чорна*

Знаходиться на узгірку під самим лісом, де височіє пам'ятник загиблим воїнам, на якому 36 австрійських, угор-

ських, польських, українських прізвищ з датами «1915», «1916», «1917». Під час Другої світової війни їх перепоховали в спільну могилу і поставили цей пам'ятник.

Дж.: Гаврош О. Останні німці Закарпаття // Україна молода. 2006. 14 вересня.

Ужгородський район

► Пам'ятник воїнам Першої світової війни, с. Велика Добронь

Розташований за декілька метрів від реформатської церкви, праворуч від головного входу, на вул. Малодобронській. На постаменті кам'яна статуя вусатого солдата 45-50-річного віку – австро-угорського піхотинця 1914–1918 рр., одягнутого в шинель моделі «Mantel M» взірця 1908 р., котру носили взимку (двобортна, до колін, два ряди по 5 гудзиків, з петлицями на комірці). На поясі видно два підсумки для патронів, здвоені по два на планку для чотирьох обойм (20 патронів). На голові солдата стальний шолом марки «Берндорф», а в руках – п'ятизарядний карабін системи Манліхера взірця 1895 р.

По обидва боки постамента прикріплені пам'ятні дошки, де викарбуване 61 прізвище. На фасадному боці постамента висічено угорською мовою напис: «Пам'ятник героям із Великої Доброні, що загинули в 1914–1918 роках. Хай буде благословенною пам'ять». Пам'ятник зведений біля церкви 1941 р. на пожертви місцевого населення. У 1947 р. його перенесли до віддаленої частини сільського цвинтаря. Після здобуття Україною незалежності 1991 р. пам'ятник повернули на попереднє місце, а в 2010 р. укріпили пошкоджений фундамент.

Дж.: Богданов А. Пам'ятник в селі Великая Добронь // tour.uzhgorod.ua. 2010. 5 марта.

► *Військове кладовище Першої світової війни, с. Загорб, ур. Гора Черемха*

На г. Черемха (1133 м), під якою розташовані села Лубня, Ставне, Загорб, Стужиця донедавна Великоберезнянського району, знаходиться один із наймасовіших і найвище розташованих некрополів часів Першої світової війни в межах України. Сім місяців, у жовтні 1914 – квітні 1915 рр., за г. Черемха велися запеклі бої. Зокрема, упродовж квітня 1915 р. дві російські армії – 8-а Брусилова та 11-а Щербачова – проривалися в долину р. Уж. 22 квітня 1915 р. неподалік г. Черемха, у с. Збой, нині Словаччина, під час поїздки на фронтову лінію до с. Стужиця, загинув 47-річний російський генерал-майор Микола Мірбах. Він командував 11-м Ізюмським гусарським полком, похований на кладовищі с. Улич, Словаччина. 7 травня 1915 р. після німецького й австро-угорського Горлицького прориву у польських Низьких Бескидах росіяни остаточно відступили. У лісах довкола г. Черемхи загинули від 2,5 до 3 тис. австро-угорських, німецьких і російських воїнів.

На військовому кладовищі на г. Черемха поховано 654 воїнів. Усього тут 19 військових поховань – 12 індивідуальних і 6 масових. Відомі прізвища 13 австро-угорських воїнів, які, зокрема, воювали в складі 19 піхотного полку. Кладовище закладене 1916 р. австро-угорською похоронною командою № 7. Могили розташовані в чотири ряди. У першому ряду по обидва боки є по шість індивідуальних могил. В інших рядах було по дві братські могили. Кладовище зберігало у належному стані, поки не понижили в 1950-х рр. при зведенні охоронної смуги державного кордону СРСР.

Всього у межах колишнього Великоберезнянського району 19 військових кладовищ і 7 військових поховань Першої світової війни, де спочили 3608 воїнів. На військових кладовищах поховано 3593 воїнів:

Великий Березний (Velykyj Bereznyj, Nagybereszna) – 254 (сільське кладовище);

Вишка I (Vyska, Viharos) – 17 (сільське кладовище);

Вишка II (Vyska, Viharos) – 25 (військове кладовище – ур. Студниця);

Волосянка I (Volosianka, Hajasd) – 687 (військове кладовище – Крем'янка);

Волосянка II (Volosianka, Hajasd) – 101 (військове кладовище – Дуранка);

Забрідь (Zabrid, Revhely) – 153 (сільське кладовище);

Загорб (Zahorb, Hatarhegy) – 654 (військове кладовище – Черемха).

Княгиня (Knahyna, Csillagfalva) – 21 (сільське кладовище);

Кострино (Kostryno, Csontos) – 93 (сільське кладовище);

Костринська Розтока (Kostrynska Roztoka, Alorosztoka) – 11 (сільське кладовище);

Лубня (Lubna, Kiesvolgy) – 715 (військове кладовище – Менчів);

Люта (Luta, Havaskoz) – 10 (сільське кладовище);

Малий Березний (Malyj Bereznyj, Kisbereszna) – 40 (сільське кладовище);

Сіль (Sil, Soslak) – 33 (сільське кладовище);

Ставне (Stavne, Fenyvesvolgy) – 285 (військове кладовище, тепер сільське – Ділок);

Стричава (Strycava, Eszterag) – 6 (сільське кладовище);

Тихий (Tychyj, Tiha) – 10 (сільське кладовище);

Ужок I (Uzok, Uzsok) – 363 (військове кладовище на Ужоцькому перевалі);

Ужок II (Uzok, Uzsok) – 115 (сільське кладовище).

У військових похованнях спочивають 15 воїнів:

Великий Березний (Velykyj Bereznyj, Nagybereszna) – 1 (єврейське кладовище);

Домашин (Domasyn, Domafalva) – 1 (сільське кладовище);

Малий Березний (Maluj Bereznyj, Kisberezna) – 1 (єврейське кладовище);

Смереково (Smerekovo, Szemereko) – 2 (сільське кладовище);

Ужок (Uzok, Uzsok) – 3 (єврейське кладовище);

Чорноголова I (Cornoholova, Sohat) – 6 (сільське кладовище);

Чорноголова II (Cornoholova, Sohat) – 1 (єврейське кладовище).

Дж.: Бураль М., Годованець М. На Великоберезнянщині пройшла експедиція по місцях військових поховань // Карпатська зірка; zakarpattya.net.ua. 2011. 11 лютого; Військові поховання Великоберезнянського району // Там само. 2011. 13 березня; За два роки відновлять пам'ятки Першої світової війни // Срібна Земля. 2012. 6 квітня; Офіцинський Р. Руїна Закарпаття в Першій світовій війні // РІО. 2014. 19 липня; Офіцинський Р. 100 років тому розпочалася Перша світова війна, внаслідок якої військові кладовища густо вкрили Карпати по обидва боки // Новини Закарпаття. 2014. 26 липня; Фатула Ю. «Неси мамці жалість мою...» Закарпатці у Першій світовій війні. Ужгород, 2018. С. 154–158.

► *Пам'ятник воїнам Першої світової війни, с. Паладь-Комарівці*

На сільському цвинтарі. На чорній жалобній мармуровій плиті прямокутної форми із трикутною верхівкою (загальна висота понад 1,5 м) висічено 15 імен і прізвищ односельців, які загинули в Першій світовій війні. Урочисто відкрито й освячено в жовтні 2016 р.

Дж.: Пекарович С. На Ужгородщині відкрили та освятили меморіал героям, загиблим у Першій світовій війні // Карпатський об'єктив. 2016. 16 жовтня.

► *Храм-пам'ятник жертвам Першої світової війни,
м. Ужгород*

Покровська православна церква розташована на Православній набережній. Її звели з ініціативи ветерана війни, уродженця Київської губернії, священника Всеволода Коломацького протягом 1930 р. противники більшовицької Росії в пам'ять про загиблих у Першій світовій. Біля храму насипали могилу над останками невідомого російського солдата, що загинув 1915 р. в бою за г. Черемха (донедавна Великобєрєзнянський район). Пізніше могили не стало.

Від 1950-х рр. церква служила складом, у 1980-х рр. – музеєм атеїзму. У 1991 р. церкву повернули православній громаді. У 1994 р. завершені основні реставраційні роботи, святкове освячення відновленого храму приурочили до 80-річчя від початку Першої світової війни. Тоді ж на одній лінії з охоронною дошкою радянського часу, що повідомляє про церкву як пам'ятку архітектури 1930 р., вмонтували меморіальну дошку з текстом староросійською мовою: «Церква Покрови Божої Матері. Православний храм-пам'ятник російським воїнам, убитих у Великій війні 1914 р.»

До Покровської церкви в Ужгороді подібний храм Святого Духа, збудований 1947–1949 рр. з ініціативи В. Коломацького у м. Меджилабірці, Словаччина, у місцевості, де точилися запеклі бої під час Першої та Другої світових війн.

Дж.: Джахман М. Пам'ятники та некрополі Першої світової війни на Закарпатті. С. 211–215; Сова П. Первая мировая война: как всё начиналось... // Русская культура Закарпатья. Вып. 6. Ужгород, 2013. С. 151–161; Офіцинський Р. Так nám zabili Ferdinanda... Ужгород у Першу світову війну // РІО. 2014. 16 серпня.

► Пам'ятник воїнам Першої світової війни, м. Ужгород

Встановлено на вул. Василя Стефаника (мікрорайон Радванка), нижче теперішньої православної церкви Різдва Івана Хрестителя, що на стрімкому пагорбі. Меморіал загиблим воїнам Першої світової війни – уродженцям с. Радванка, споруджений невдовзі після війни на майданчику овальної форми під андезитовою скелею. У центрі височить пірамідальний обеліск, викладений з колото-гесаних андезитових блоків. Він має форму трапеції з квадратною основою. Справа від пам'ятника у вирізьбленій ніші скелі знаходиться капличка Лурдської Божої Матері.

Пам'ятник має розміри 3,5х2,87х2,87 м. З фасадного боку вмурована андезитова плита – меморіальна дошка з чорного мармуру розміром 1,67х0,6 м, на якій під стилізованим хрестом на щиті та латиномовним гаслом «Memento» («Пам'ятай!») вказані угорською мовою прізвища 12 жителів Радванки у званні від рядового (гонведа) до лейтенанта (годнодя), що полягли у 1914–1918 рр. По п'ять із них воювали у 11-му і 66-му полках, по одному – в 15-му і 85-му. Закарпатців тоді мобілізували в п'ять піхотних полків – загальної армії (65-й, 66-й, 85-й) та територіальної оборони (11-й, 12-й).

Первісно меморіал органічно доповнювали символічні могили полеглих, обгороджені бетонними стовпчиками з відповідними написами, але вони не збереглися.

Джс.: Закарпатський краєзнавчий музей. Реєстр пам'яток історії і культури Закарпатської області. Паспорт № 866. Пам'ятник жертвам 1-ї світової війни, м. Ужгород, вул. Стефаника; Латко І. Пам'ятки Радванки // Закарпатська правда. 1996. 13 квітня; Джахман М. Пам'ятники та некрополі Першої світової війни на Закарпатті. С. 211–215; Офіцинський Р. Tak nám zabili Ferdinanda... 2014. 16 серпня; К 100-летию начала Первой (Великой) мировой войны. С. 107–112.

► *Військове кладовище Першої світової війни, м. Ужгород*

Розташоване по вул. Тимірязєва. У роки Першої світової війни поранених в Ужгороді лікували у госпіталі № 1, що діяв у казармі на вул. Другетів. Покійників везли на гарнізонне кладовище неподалік сучасного кардіологічного центру по вул. Тимірязєва. Починаючи з вересня 1914 р., знайшли тут спочинок представники багатьох народів: українці, австрійці, чехи, словаки, угорці, німці, серби, хорвати, поляки, румуни, італійці, росіяни. Могили копали щільно, відстань між деякими рядами менша півметра. Згідно з кадастровою справою 1922 р., на цвинтарі поховано 1003 воїнів Першої світової. Ще 72 поховання датовані після 1919 р. Насамперед – чеські легіонери і ветерани, що померли після війни. Збереглися фотографії кладовища до 1938 р., а також дані про похованих: походження, віросповідання, прізвище капелана, який відспівував. Нині тут передбачено відновити усі могили і встановити обеліск.

Усього в Ужгороді відомі три військові цвинтарі Першої світової війни, на яких поховано 4597 воїнів: 1003 на зазначеному кладовищі по вул. Тимірязєва, 3535 на кладовищі поряд із залізничною станцією (побутують документально не підтверджені припущення про понад 10 тис. похованих), 59 на єврейському кладовищі. Одне із них знаходиться під забудовами навпроти залізничного вокзалу. Достеменно невідома його площа. Тут спочили загиблі в бою та померлі від ран. Із протиепідемічних міркувань їхні тіла нерідко присипали вапном. Імовірно, це кладовище резервного госпіталю № 2.

У 1990-х рр. встановлено дерев'яний пам'ятний хрест загиблим січовим стрільцям на найдавнішому кладовищі Ужгорода – по вул. Капушанській. Обновили його у жовтні 2013 р. Як добровольче національне формування в складі австро-угорської армії, легіон Українських січових стрільців

воював на Ужоцькому і Верецькому перевалах. У селах Горонда і Страбичово нині Мукачівського району восени 1914 – взимку 1915 рр. 2 тис. легіонерів завершували курс бойової підготовки. Звідти вирушали на фронт – у Карпати. У шпиталях Ужгорода січові стрільці заліковували рани. З напису на хресті випливає, що під ним спочивають стрільці. Проте йдеться про символічну могилу.

Дж.: В Ужгороді розпочинається масштабний українсько-чеський проект по відновленню військового кладовища // uzhgorod.net.ua. 2012. 3 квітня; Нитка В. Чехи відновлять в Ужгороді військове кладовище // *Голос України*. 2012. 4 квітня; Сорочук О. Ужгородці досі ходять по кістках поховань Першої світової // uzhgorod.in. 2014. 30 липня; Офіцинський Р. Tak nám zabili Ferdinanda... 2014. 16 серпня; Фатула Ю. «Неси мамці жалість мою...» Закарпатці у Першій світовій війні. Ужгород, 2018. С. 31–32, 149–154.

► Пам'ятник воїнам Першої світової війни, м. Ужгород

Розташований на площі Едмунда Еґана, у радянські часи – пл. Карла Маркса. Шестиметрової висоти. Зведений із вапняку у формі піраміди на постаменті. Власне обеліск без постаменту висотою 5,2 м з основою 3x3 м. Обеліск планували відкрити 11 листопада 1938 р. – до 20-ї річниці закінчення Першої світової війни. Однак, згідно з Віденським арбітражем, 10 листопада 1938 р. частина краю з містами Ужгород, Мукачево, Берегово відійшла Угорщині. Чехословацька адміністрація перебралася до Хуста.

У довідниках радянського часу, зокрема 1957 р., ішлося: «В Ужгороді, на площі Карла Маркса, стоїть проста піраміда з тесаних каменів – пам'ятник жертвам першої світової війни». Проте десятиліттям пізніше вгорі пам'ятника прикріпили барельєф Карла Маркса (1,5x1,5 м, діаметр 1 м), ви-

конаний з тонованого під мідь травертину (вапнякового туфу) скульптором Іваном Гарапком. У довіднику 1972 р. ця місцева пам'ятка зафіксована як обеліск К. Марксу. Загалом пам'ятник зберіг первісний вигляд у стилі конструктивізму, без зайвих оздоб.

Прямо й опосередковано про Першу світову в Ужгороді нагадують ще декілька пам'яток. У дворі Закарпатського краєзнавчого музею стоїть чавунна фігура Геракла, що бореться з гідрою. Ця найстаріша з міських скульптур відлита на заводі в с. Тур'ї-Ремети. Первісно вона прикрашала в с. Ужок фонтан санаторію, зруйнованого у 1914–1915 рр.

Донедавна на вул. Турянці, неподалік колишніх казарм, а точніше біля місця, де знаходилася військова конюшня, стояв обеліск жертвам Першої світової з андезиту розмірами 3,5х2,87х2,87 м. Його обліковано 1991 р. як пам'ятку місцевого значення. У 2014 р. тут уже був котлован для зведення багатоповерхової будівлі. Постамент з меморіальною дошкою знищено.

Дж.: Державний архів Закарпатської області. Ф. Р-2474. Оп. 1. Спр. 156. Списки построенных памятников... за 1945–1974 годы. Арк. 15; Закарпатський краєзнавчий музей. Реєстр пам'яток культури Закарпатської області станом на 1 квітня 2003 р. № 383. Пам'ятник Карлу Марксу, м. Ужгород, пл. Егана; ... № 866. Пам'ятник жертвам I-ї світової війни, м. Ужгород, вул. Турянці, 5; Советское Закарпатье: Справочник. Ужгород, 1957. С. 125–126; Пам'ятники Закарпаття: Довідник-путівник / упоряд. С. Пеняк. Ужгород, 1972. С. 29; Українські пам'ятки Першої світової війни. uk.wikipedia.org/wiki; Падык В. Коли в Ужгороді відновлять пам'ятник-невидимку жертвам Першої світової війни? // goloskarpat.info. 2014. 8 липня; Офіцинський Р. Tak nám zabili Ferdinanda... 2014. 16 серпня; К 100-летию начала Первой (Великой) мировой войны. С. 113–115.

- ▶ *Військове кладовище Першої світової війни «Ужок І», с. Ужок, ур. Ужоцький перевал*

Розташоване в межах Ужанського національного природного парку. 24 вересня 1914 р. російські війська взяли Ужоцький перевал і вступили в с. Ужок, що стало ареною жорстоких боїв. Тут загинули сотні російських і австро-угорських воїнів, яких поховали на військовому кладовищі на околиці села.

Площа кладовища 0,06 га. Закладене восени 1914 р. У його центрі 28 вересня 1938 р. урочисто відкрито обеліск пірамідальної форми висотою 4,8 м і довжиною сторін 1,3x1,3 м, що зроблений з андезиту вільною кладкою та встановлений на кам'яному постаменті висотою 0,57 м. На фасадній частині по центру вмонтовано чорну гранітну меморіальну дошку з висіченими білими літерами написами чотирма мовами – українською, російською, німецькою, угорською: «Воїнам Російської та Австро-Угорської імперій, які загинули в боях за Ужоцький перевал в роки Першої світової війни». Трохи нижче розміщено таку ж, але втричі меншу дошку з написом українською мовою: «Реконструкцію меморіалів на Ужоцькому перевалі в 2007 р. здійснено Федерацією Скаутів «Галицька Русь» за підтримки Уряду Москви та сприяння влади Львівської та Закарпатської областей».

На боках піраміди по центру вмонтовано меморіальні дошки. На одній з них є напис чеською, на іншій – угорською, на третій – російською: «Це кладовище було влаштовано російськими військами восени 1914 року. Після закінчення війни розсіяні в околицях останки похованих були вибрані з могил і зосереджені на цьому кладовищі. Там спочивають 6 російських, 6 австро-угорських офіцерів і 351 російських і австро-угорських солдатів. Нехай спочивають із миром».

Відомі імена і прізвища 43 солдатів, з яких 35 – австро-угорські, 8 – російські. Невідомими є 99 похованих воїнів, із них – два угорці, двоє поляків, троє румунів.

Вхід на кладовище «Ужок I» – через центральні сходи. Над ними є круг із початковими 33 індивідуальними могилами і центральним пам'ятником. Інші могили розташовані з однаковим інтервалом на всій площі кладовища. У кутку кладовища, в напрямку до с. Сянки, є окремий круг без могил, де спочатку мали встановити статую австро-угорського воїна. У всій Ужанській долині це кладовище збереглося найкраще.

Дж.: Закарпатський краєзнавчий музей. Реєстр пам'яток культури Закарпатської області станом на 1 квітня 2003 р. № 185. Кладовище воїнів I-ї світової війни, с. Ужок; Бураль М., Годованець М. На Великоберезнянщині пройшла експедиція по місцях військових поховань. 2011. 11 лютого; Військові поховання Великоберезнянського району. 2011. 13 березня; Джахман М. Пам'ятники та некрополі Першої світової війни на Закарпатті. С. 211–215.

► *Військове кладовище Першої світової війни «Ужок II», с. Ужок*

Розташоване на сільському цвинтарі по вул. Волосянка поблизу дерев'яної церкви св. арх. Михайла (1745 р.) унікального бойківського стилю, що включена в список світової спадщини ЮНЕСКО. Тут поховано 115 воїнів, імовірно австро-угорських. Кладовище складається з 6 військових поховань – 5 індивідуальних і братської могили. Відомі прізвища тільки двох воїнів. Індивідуальні могили створені 1923 р. В основі кладовища братська могила, зроблена австро-угорською похоронною командою № 7. На кладовищі встановлено центральний дерев'яний хрест. Біля нього поховані воїни в індивідуальних могилах.

Дж.: Бураль М., Годованець М. На Великоберезнянщині пройшла експедиція по місцях військових поховань. 2011. 11 лютого; Військові поховання Великоберезнянського району. 2011. 13 березня; Джахман М. Пам'ятники та некрополі Першої світової війни на Закарпатті. С. 211–215.

Хустський район

► *Пам'ятник воїнам Першої світової війни, с. Колочава*

Будучи мобілізованими в австро-угорську армію, на фронтах Першої світової війни загинуло майже сто односельців, а понад 30 повернулись інвалідами. Загиблі вшановані 2010 р. п'ятиступінчатим пірамідальним обеліском висотою 5 м з прикріпленою по центру на фасадному боці пам'ятною дошкою. Із чотирьох боків на верхівці прикріплені чорні хрести, а в нижній частині обеліску – з прізвищами загиблих. Внизу обеліска символічна огорожа квадратної форми, де до чотирьох стовпців прикріплені металеві ланцюги.

Обеліск встановлено в скверіку центрі села меценатом Станіславом Аржевітіним. Доріжка довкола обеліска вимощена каменем, а на її узбіччі встановлено чотири лавиці з кам'яною основою того ж світлосірого кольору, що й сам обеліск.

Варто зазначити, що наприкінці Першої світової війни протягом трьох днів тривала «Колочавська революція» – погроми і грабежі жандармської казарми, маєтків заможних євреїв, нотаріату, сільської каси. Крім себе, повсталі дозволили ходити вулицями лише священнику з хрестом. 10 листопада 1918 р. сотня народної самооборони припинила безлад. 6-х бунтарів убили, інших доправили у в'язницю м. Сигіт. 2010 р. на «революційних» похованнях, що поблизу могили опришка Миколи Шугая, поставили пам'ятні хрести.

Дж.: Обеліск загиблим у Першій світовій війні. kolochava.com/ua/pamyatniki-kolochavi1/zagiblim-u-pershj-svtovj.html

► *Військове кладовище Першої світової війни, с. Торунь, ур. Торунський перевал*

Торунський перевал (941 м) був ареною жорстоких боїв між російськими й австро-угорськими військами восени 1914 – весною 1915 рр. Загинуло сотні воїнів, яких поховали у місцях боїв. Згодом їх останки перепоховали на окремому кладовищі, ліворуч дороги через перевал. У 1930 р. його впорядкували. Має загальну площу 0,5 га і складається з двох відокремлених між собою ділянок круглої форми. На ділянці справа розміром 25x25 м знаходяться 93 могили – 21 братська і 69 індивідуальних. З них 23 – могили російських воїнів, 46 – австро-угорських. На ділянці зліва такої ж площі знаходиться 104 могили.

Число похованих невідоме. На могилах стоять залізобетонні хрести висотою 0,7 м. На кладовищі 1975 р. встановили на залізобетонному постаменті пам'ятний знак – масивний камінь-валун розмірами 1,5x1,2 м. На вмонтованій посередині мармуровій дошці великими літерами написано українською: «На цьому місці поховані жертви Першої світової війни 1914–1918 рр.»

Дж.: Закарпатський краєзнавчий музей. Реєстр пам'яток культури Закарпатської області станом на 1 квітня 2003 р. № 250. Кладовище воїнів 1-ї світової війни. Торунський перевал; Honl I. Povšechný přehled válečných památek Podkarpatské Rusi: Toruňské sedlo 1914 až 1915. Praha, 1938. 15 s.; Памятники истории и культуры Украинской ССР. К., 1987. С. 186; Вороненко М. Кладбище на перевале // Единство. 1991. 23 февраля; Джамхан М. Пам'ятники та некрополі Першої світової війни на Закарпатті. С. 211–215.

► *Військове кладовище Першої світової війни, м. Хуст*

Розташоване поблизу римо-католицького цвинтаря. Поховано 355 військових різного віку і національності, що полягли в Першу світову війну. Реставроване в жовтні 2018 р. з визначенням похованих осіб і точних координат наявних захоронень, встановленням 236 пам'ятних хрестів (у деяких могилах по 2–3 захоронення). Також тут поховано 132 солдатів Другої світової війни.

Джс.: Клекнер Б. У Хусті освятили відновлене військове кладовище часів Першої світової війни // Карпатський об'єктив. 2018. 29 жовтня.

► *Пам'ятник воїнам Першої світової війни, м. Хуст*

Розташований на вул. Замкова Гора, на східній околиці міста, у підніжжі Хустського замку, від якого залишилися тільки руїни. У 1915 р. для вшанування пам'яті загиблих російських воїнів і військовополонених, які померли в межах нині Хустського району, споруджено пам'ятний знак з андезиту способом вільної кладки – чотиригранна обеліск-піраміда у вигляді рівнобедреної трапеції з квадратною основою.

Обеліск має розміри 4,0х3,0х3,0 м. Увінчаний однораменним залізним хрестом. З фасадного боку в центрі знаку висічена дата «1915». По боках піраміди ростуть чотири столітні дерева. Поряд – довга братська могила російських солдатів.

Невідоме точне число похованих, орієнтовно їх близько 20-ти. Вони померли у таборі, що був на місці сучасного міського парку культури і відпочинку. Перших російських полонених розмістили 20 вересня 1914 р. Взимку 1915 р. тут спалахнула епідемія тифу. Померло багато полонених, тому табір перевели подалі від міста – у с. Крива. Староста Хуста дозволив у 1915 р. полоненим звести пам'ятник на братській

могилі померлих від епідемії. Охоронна зона пам'ятника в межах 10x10 м.

Дж.: Закарпатський краєзнавчий музей. Реєстр пам'яток історії і культури Закарпатської області. Паспорт № 360. Пам'ятник російським воїнам 1914–1918 рр. в м. Хуст; ...Ф. фото. № 1914. Кладовище солдат Першої світової війни, м. Хуст; Латко І. Пам'ятні знаки Першої світової // Закарпатська правда. 1991. 29 травня; Джахман М. Пам'ятники та некрополі Першої світової війни на Закарпатті. С. 211–215; Пам'ятник російським військовополоненим, які загинули в 1914–1915 роках. khust-miskrada.gov.ua/pam-ros-vijskovopolonenim; К 100-летию начала Первой (Великой) мировой войны. С. 101–106.

ЧАСТИНА П'ЯТА

МІЖВОЄННЯ

Політична ситуація на Закарпатті (1918–1922) під кутом зору Августина Волошина¹

Августин Волошин (1874–1945) – Герой України, прем'єр-міністр і президент Карпатської України. Був активним учасником трансформацій в Центральній Європі після Першої світової та напередодні Другої світової воєн, що призвели до зміни державно-правового становища Закарпаття. Він відображав політичні настрої рідного краю, уважно відстежував дії чехословацької влади і сусідніх країн. Це засвідчують його виступи в регіональній та зарубіжній періодиці, в яких відбиті проблемні аспекти розвитку всього регіону протягом 1918–1922 рр.

Постановка проблеми

Августин Волошин народився 17 березня 1874 р. Це греко-католицький священник у третьому поколінні. Закінчив Ужгородську духовну семінарію 1896 р., одружився і висвятився. 1897 р. у Вищій педагогічній школі в Будапешті одер-

¹ *Першопубл.*: Официнский Р. Политическая ситуация в Чехословакии и Закарпатье 1918–1922 годов с точки зрения Августина Волошина // *Paginae historiae*. 2022. С. 30/1. С. 562–572.

жав диплом викладача фізики й математики. В Ужгородській учительській семінарії викладав від 1901 р., а в 1917–1938 рр. (з перервою в 1925–1929 рр., коли трудився депутатом чехословацького парламенту на постійній основі) директорував.

Августин Волошин у 1919 р. в числі делегатів трьох народних рад – Ужгородської, Хустської, Пряшівської – ухвалив рішення приєднати рідний край до Чехословаччини. Протягом 1919–1921 рр. він був членом тимчасового крайового уряду – Директорії. У 1923–1938 рр. очолював Християнську народну партію Підкарпатської Русі, від якої в 1925–1929 рр. був депутатом чехословацького парламенту.

За діяльність у Карпатській Україні (1938–1939) Августина Волошина арештували в Празі радянські контррозвідники зі структури «СМЕРШ». Помер 19 липня 1945 р. на 72-му році життя в Москві в Бутирській тюрмі, відбувши в ув'язненні 52 дні та не витримавши фізичних і моральних тортур.

Письменник і вчений Володимир Бірчак ще 1924 р. випустив брошуру, де деталізував суспільно-політичні погляди на той час п'ятдесятилітнього А. Волошина через призму церковних і світських цінностей¹. Майже через піввіку відтоді Августин Штефан, голова сойму Карпатської України, показав А. Волошина як державного діяча². Згодом Тетяна Беднаржова відобразила його внесок у захист національно-культурних прав українського населення³. До речі, Т. Беднаржова викладала в Карловому університеті 1976–1990 рр. У книжках інших авторів подано вже відомі аспекти⁴. Всі ці біографічні видання засвідчують інтерес до знакової історичної постаті.

¹ Бірчак В. Августин Волошин. Єго життя і діяльність. Ужгород, 1924. 35 с.

² Штефан А. Августин Волошин – президент Карпатської України. Торонто, 1977. 208 с.

³ Беднаржова Т. Августин Волошин – державний діяч, педагог-мислитель. Львів, 1995. 232 с.

⁴ Вегеш М., Кляп М., Тарасюк В., Токар М. Августин Волошин. Життя і помисли президента Карпатської України. Ужгород, 2009. 482 с.; Вегеш М., Віднянський С. Августин Волошин – «батько карпатоукраїнського народу». Київ, 2020. 472 с.

У своїй дисертації з юридичних наук Тетяна Сабадош наголосила, що Августин Волошин, по-перше, формувався в умовах мадяризації та національного гніту, а по-друге, був прихильником християнської політики, в основі котрої громадська активність духовенства на патріотичних засадах¹.

У вказаних публікаціях, на жаль, не конкретизовано політичну ситуацію в Чехословаччині та Закарпатті 1918–1922 років під кутом зору Августина Волошина. Однак ця проблема заслуговує на увагу. Її можна з'ясувати, провівши історико-реконструктивне дослідження на джерельній базі, в якій в реальному часі відбиті позиція, погляди і висловлювання об'єкта наукового зацікавлення.

Важливі суспільні аспекти відбиті в таких працях А. Волошина, як «Що хоче угро-руський нарід» (1918), «Про писемну мову підкарпатських русинів» (1921), «Яка праця чекає нас для піднесення освіти серед населення?» (1922), «Спомини» (1923), «Дві політичні розмови» (1923). Вони ввійшли в зібрання його творів, що появлялися двічі².

Насамперед ідеться про понад три десятки публікацій А. Волошина в щоденній газеті «Русин», що виходила в Ужгороді протягом 1923 р. як фактично офіційний орган Підкарпатської Русі³. Надалі вони лягли в основу двох книжок⁴, причому «Спомини» перевидавались⁵.

¹ Сабадош Т. Державно-правові погляди А. І. Волошина: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Нац. пед. ун-т ім. М. Драгоманова. Київ, 2015. 21 с.

² Волошин А. Твори / упоряд. О. Мишанич, П. Чучка. Ужгород, 1995. 452 с.; Волошин А. Вибрані твори / упоряд. О. Мишанич. Ужгород, 2002. 528 с.

³ Габор В. Національні стремління закарпатських українців: публікації Августина Волошина на сторінках щоденної газети «Русинъ» (Ужгород, 1923 р.) // Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства. 2014. Вип. 4. С. 470–496.

⁴ Волошин А. Дві політичні розмови. Ужгород, 1923. 32 с.; Волошин А. Спомини. Ужгород, 1923. 97 с.

⁵ Волошин А. Спомини. Філадельфія, 1959. 56 с.; Його ж. Твори. С. 39–76; Його ж. Вибрані твори. С. 32–78.

Як у них зазначено, А. Волошин восени 1918 р. не передбачав розпаду монархії Габсбургів, а лише перетворення її на федеративну, з автономною «країною русинів закарпатських і підкарпатських». Він уживав політонім «закарпатські русини» щодо українців не сучасного Закарпаття, а двох сусідніх країв – Королівства Галичини і Володимирії, Герцогства Буковина.

Августин Волошин і національне самовизначення

Входження Підкарпатської Русі до Чехословаччини А. Волошин вважав добровільним внаслідок ігнорування інтересів русинів-українців після ліквідації монархії Габсбургів за «демократичного уряду» незалежної Угорщини і «панування мадярських большевиків» у 1918–1919 рр. Він наголосив і на зловживаннях під час «окупації румунської» (до серпня 1920 р.) колишніх комітатів Мараморош, Угоча, Берег¹.

Августин Волошин був чільним діячем Ужгородської руської народної ради, що підтримала ідею президента США Вудро Вільсона («пункти Вільсона») про самовизначення націй². Цю раду обрано в складі 30 осіб 9 жовтня 1918 р. В її програмі містилася вимоги однакових національних прав для всіх неугорських народів.

Рада американських русинів у м. Скрантон (США) в листопаді 1918 р. висловились за приєднання Підкарпатської Русі до Чехословацької Республіки. Ужгородська руська народна рада підтримала це рішення в січні 1919 р.

На зібранні Ужгородської, Пряшівської, Хустської народних рад в Ужгороді 8 травня 1919 р. обрано Центральну

¹ Волошин А. Спомини... Ужгород, 2002. С. 75–77.

² Волошин А. Перша Ужгородська Руська Народна Рада // Русинь. 1923. Ч. 69. С. 1–2; Ч. 70. С. 1.

руську народну раду і делегацію для політичної заяви в Празі про приєднання Підкарпатської Русі до Чехословацької Республіки. Тоді ж посвятили синьо-жовтий прапор як регіональний, започаткувавши офіційне використання національно-державної символіки України.

Загалом синьо-жовтий прапор послідовно проголошено крайовим символом на представницьких зібраннях у Любовні 5 жовтня 1918 р., Ужгороді 9 жовтня 1918 р., Будапешті 10 грудня 1918 р., Сиготі 16 грудня 1918 р., Хусті 21 січня 1919 р.

Під цим прапором Центральна руська народна рада проголосила рішення про приєднання Підкарпатської Русі до Чехословацької Республіки. Делегація ради 20 травня 1919 р. урочисто вручила протоколи і меморандум президенту Т. Масарику, в яких підкреслено цілісність регіону (Закарпаття і Пряшівщини) та його автономний статус. Схвальну промову виголосив й А. Волошин. Тоді синьо-жовті прапори вивісили на президентській резиденції, публічних і приватних будовах, а члени делегації почепили на одяг синьо-жовті кокарди¹.

Невдовзі американські русини надіслали в дарунок рідному краю синьо-жовтий прапор. 18 липня 1920 р. в Ужгороді його урочисто передали губернатору Григорію Жатковичу і віце-губернатору Петру Еренфельду. Відтоді він зберігався в міській управі та використовувався на урочистостях. Синьо-жовті барви ввійшли до герба Підкарпатської Русі, середнього і великого герба Чехословацької Республіки відповідно до закону від 20 березня 1920 р.

Утілити автономну ідею відразу завадили два чинники: зовнішній (в березні–серпні 1919 р. точилася війна проти комуністичного режиму в Угорщині) і внутрішній (атаки москвофілів проти греко-католицької церкви, народної мови

¹ Боротьба за прапор. Меморандум Першої Руської Народної Ради (Народовецька Волошинова Рада) до правительства // Українське слово. 1934. Ч. 45. С. 1–2.

та інтелігенції)¹. Наприклад, москвофіли виступали за вивчення народної мови лише в початковій школі.

Августин Волошин наполягав на кооперації між місцевими слов'янськими партіями. Проте москвофіли своїм українофобством підривали перспективу консолідації. Зрештою 12 серпня 1919 р. Центральна руська народна рада в Ужгороді ухвалила резолюцію про крайову державну мову – «малоруський язик з етимологічним письмом».

Причини приєднання Закарпаття до Чехословаччини

На відсутності кращої альтернативи від приєднання рідного краю (Підкарпатської Русі) до Чехословацької Республіки (на правах автономії відповідно до Сен-Жерменського договору 10 вересня 1919 р.) А. Волошин вказав в інтерв'ю для американської української газети «День»².

До того призвела угорська асиміляційна політика проти тоді півмільйонного «руського народу Підкарпаття»³. У 1914 р. тут вивчення рідної мови в церковних школах обмежили третіми, четвертими і п'ятими класами, а в державних навчали виключно угорською. У 1915 р. навіть кириличне письмо замінили латинікою за угорською фонетикою. Лише влітку 1918 р., після перемог Антанти, уряд М. Карольї визнав право на початкову освіту рідною мовою.

Закон Угорщини про крайову автономію від 24 грудня 1918 р. викликав критику Ужгородської руської народної

¹ Волошин А. Пану Гагаткови // Русинь. 1923. Ч. 20. С. 2; Ч. 21. С. 3; [Волошин А.]. Политиканство // Русинь. 1923. Ч. 88. С. 1–2.

² Інтерв'ю А. Волошина («День», ч. 47) // Русинь. 1923. Ч. 30. С. 1–2; Ч. 31. С. 1–2; Ч. 32. С. 1–2.

³ Волошин А. Борьба за цырилику // Русинь. 1923. Ч. 139. С. 2; Ч. 140. С. 2; Ч. 143. С. 2; Ч. 144. С. 2; Ч. 145. С. 2; Ч. 148. С. 2; Ч. 149. С. 2.

ради. Автономна одиниця Руська Країна включила чотири жупи – Унг, Берег, Угоча, Мараморош. Решта три (Земплин, Шариш, Спіш), заселених винятково або переважно русинами-українцями відходили до Словаччини.

Уряд М. Карольї відмовився ініціювати міжнародні гарантії для проголошеної автономії. Тому 1 січня 1919 р. в Будапешті делегація з Ужгорода звернулась до Чехословаччини через її посла Мілана Годжу про введення в край чехословацького війська для входження до Чехословацької держави. В Ужгород воно ввійшло 12 січня 1919 р.

Для Августина Волошина період, відколи «чехословацьке військо освободило русинів», був часом розквіту свободи слова¹. Він був головним редактором і видавцем щотижневої газети «Наука», що 1 січня 1919 р. отримала назву «Руська Країна» (за тодішньою назвою регіону), а від 1922 р. – «Свобода». Якраз населенню краю безоплатно роздавали газети «мадярських, мадяронських і русофільських кругів»² проти Чехословацької держави. А Волошин, навпаки, шанував чехословацьке громадянство.

Після вступу чехословацького війська в Ужгород 12 січня 1919 р., за зізнанням А. Волошина, «газета стала сміліше, свободніше працювати для народних інтересів». У вересні 1919 р. Волошин повернув газеті назву «Наука», а в 1922 р. змінив назву на «Свобода».

Тоді багато читачів повірили неправдивим відомостям, що «Свободу» фінансував чехословацький уряд, і не передплатили газету. Якщо в першій половині 1922 р. «Свобода» виходила двічі на тиждень, то в другій половині того ж року – вже лише раз.

¹ [Волошин А.], 100 // Русинь. 1923. Ч. 100. С. 1.

² Волошин А. Ко історії нашого новинарства // Русинь. 1923. Ч. 100. С. 1–2; Ч. 101. С. 1–2; Ч. 104. С. 1–2; Ч. 106. С. 2; Ч. 107. С. 2; Ч. 110. С. 2; Ч. 111. С. 2–3; Ч. 112. С. 2; Ч. 117. С. 2; Ч. 119. С. 2–3.

Августин Волошин і церковна автономія

Після розпаду монархії Габсбургів консисторія Мукачівської греко-католицької єпархії утворила спеціальну комісію для підготовки «плану автономії греко-католицьких руських єпархій». Проте ординаріат Пряшівської єпархія цю ініціативу проігнорував.

У Пряшеві 24 і 25 квітня 1919 р. А. Волошин обговорив справу церковної автономії особливо з огляду на початкову і середню освіту (шкільництво) русинів (українців) Словаччини. Оскільки тоді посада єпископа була вакантною, то службові особи Пряшівської єпархії ухилилися від обговорення цього проекту¹.

Станом на 1923 р. «автономія греко-католицької церкви в Чехословацькій Республіці» слугувала не лише церковним, але національним інтересам. Августин Волошин виступав за автономію споріднених «греко-католицьких руських єпархій» – Мукачівської та Пряшівської – для розвитку освіти рідною мовою, належного статусу священників і вчителів у роз'єднаних адміністративно краях – Закарпатті та Пряшівщині, себто в історично єдиному регіоні.

Ішлося про словакізацію Пряшівщини, нейтралізацію «несправедливої русько-словенської границі, котра розлучила брата від брата, роздробила наш маленький народ на ще менші частини, котрі самотньо не можуть ся обороняти»². Це про адміністративне розмежування між зонами компактного проживання українців і словаків, з одного боку, та збереження самобутності українського історико-етнографічного регіону Лемківщина – з іншого.

¹ Волошин А. О церковной автономіи // Русинь. 1923. Ч. 103. С. 2.

² Волошин А. О церковной автономіи // Русинь. 1923. Ч. 96. С. 2; Ч. 97. С. 2; Ч. 102. С. 2; Ч. 103. С. 2.

Цілком зрозуміло, що боротьба за церковну автономію під кутом зору А. Волошина була тісно пов'язана з відстоюванням територіальної та національної автономії.

Августин Волошин про суспільну стабільність

Причину політичної нестабільності на Підкарпатській Русі він бачив у протидержавній діяльності провідників «мадярських іредентистів» (проугорських сепаратистів) і москвофілів – прибічників монархічної Росії, «російсько-більшовицьких бунтівників» (назвав яничарами рідного народу)¹. Їхньою противагою був «народний напрям» (український), лояльно налаштований до Чехословацької держави.

У 1923 р. Августин Волошин у чеській щоденній газеті «Tribuna» (Прага) дав розлогу відповідь правому чехословацькому політикові-русофілові Карелові Крамаржу за фривольні заперечення існування українського народу, рекомендації «не насаджувати українства і не переслідувати православних» Підкарпатської Русі². Волошин зауважив, що «Крамарж хоче від страху русифікувати русинів» за прикладом царської Росії. Натомість прибічники демократичної Росії не можуть посягати на мовні права і свободу віросповідання інших народів.

Августин Волошин спонукав Прагу до підтримки шкіл, читалень, видавничих проєктів у депресивних місцевостях, земельної реформи в інтересах бідних і середніх прошарків, стимулювання підприємництва і кооперації.

¹ Волошин А. Ко вопросу политичноѣ консолидаціи // Русинь. 1923. Ч. 11. С. 1–2.

² Волошин А. Страх о Подкарпатску Русь (Из пражской газеты «Tribuna», ч. 65) // Русинь. 1923. Ч. 36. С. 1–2; Ч. 37. С. 1–2.

Від початку перебування Закарпаття в складі Чехословаччини, як переконавав Августин Волошин, істотно змінилася соціальна політика. Регулярну допомогу отримали десятки тисяч безробітних, інвалідів, вдів, сиріт, безпритульних.

Вдалою А. Волошин вважав чехословацьку економічну політику: розвиток домашніх промислів (ткалень, кошарень тощо), меліорація, селекція в тваринництві, вдосконалена агротехніка, подолання малоземелля селянських господарств, їхній пільговий доступ до дешевих кредитів.

Якщо в 1919–1920 навчальному році в єдиній в краї гімназії (Ужгородській) бракувало учнів, то за три роки повноцінно діяли 4 гімназії (профільна середня освіта), 10 горожанських шкіл (базова середня освіта). Крім того, функціонували 4 заклади фахової передвищої освіти – 3 учительські семінарії, торговельна академія, а також мережа професійно-технічної освіти (торгові, промислові школи та ін.)¹.

Августин Волошин про адміністративні межі Підкарпатської Русі

20 серпня 1919 р. представник Антанти французький генерал Едмон Еннок в Ужгороді виголосив положення «Генерального статуту» щодо управління Підкарпатської Русі та представив адміністратора краю Яна Брейху, призначеного урядом у Празі.

Зміст «Генерального статуту» не відповідав очікуванням Центральної руської народної ради. Запропонована словацько-українська адміністративна межа була несправедливою, а дочасну демаркаційну лінію провели цілком свавільно вздовж річки Уж.

¹ Волошин А. В интересъ ужгородского школьництва // Русинь. 1923. Ч. 214. С. 1.

Центральна руська народна рада подала протест Т. Масаріку. У канцелярії президента пообіцяли, що Підкарпатській Русі будуть належати Любовнянський округ Спішської жупи, північна частина Шарішської та Земплінської жуп, північна і західна частина Ужгородської жупи.

У жовтні 1919 р. протягом тижня в Празі в міністерстві закордонних справ засідала комісія з адміністративного розмежування Підкарпатської Русі та Словаччини. Членами комісії було 8 осіб (2 чехи, 2 словаки, 4 русини-українці), зокрема Августин Волошин. Головував міністр закордонних справ Едвард Бенеш. У протокол увійшли положення про «руську територію» і спірну «русько-словенську територію»¹. Однак демаркаційна лінія вздовж річки Уж так і залишилася межею між Словаччиною і Підкарпатською Русю.

28 вересня 1919 р. Григорій Жаткович, як голова директорії Підкарпатської Русі, опублікував вимоги конституційних гарантій автономії всіх «руських територій». Через ігнорування цих вимог у січні 1920 р. Г. Жаткович подав у відставку з посади голови директорії.

Августин Волошин належав до тісного кола довірених осіб Григорія Жатковича, на авторитет і досвід яких він опирався². Це засвідчує лист Жатковича до Волошина, адресований з Праги 25 березня 1920 р. У ньому ведеться мова про зустрічі з президентом Т. Масаріком: тривалу минулого тижня і про найближчу заплановану. Обговорювалося ключове питання – щодо визначення адміністративних меж Підкарпатської Русі. Як повідомив Г. Жаткович, чехословацький уряд рішуче наполягав, що розмежування (вживали термін «границя» –

¹ Промова посла Авг. Волошина дня 8 мая 1929 з нагоди 10-літнього ювілею прилучення Підк. Русі до Чсл. Республіки // Свобода. 1929. Ч. 20. С. 2; Ч. 21. С. 2; Ч. 22–23. С. 2; Ч. 24. С. 2–3; Ч. 25. С. 2; Ч. 26. С. 2.

² Федака П. Лист Григорія Жатковича до Августина Волошина // Календар «Просвіти» на 2020 рік. Ужгород, 2020. С. 55–56.

кордон) між Підкарпатською Руссю та Словаччиною підпадає під юрисдикцію крайових парламентів – відповідно автономного сойму і народного зібрання, котрі передбачалося невдовзі обрати. Чинну демаркаційну лінію вважали дочасною.

Президент Масарик прихильно ставився до інтересів Підкарпатської Русі, проте прем'єр-міністр Карел Крамарж і міністр внутрішніх справ Антонін Швегла домоглися демаркаційної лінії між Словаччиною та Підкарпатською Руссю вздовж річки Уж¹. Швегла крайову автономію зводив до виборів сільських старост. Після призначення Г. Жатковича першим губернатором Підкарпатської Русі міністерським розпорядженням його права звели до церемоніальних. Жаткович подав у відставку і в 1921 р. повернувся до США.

Навіть за «автономії на папері» встановлення демократичного ладу, на погляд А. Волошина, стало найціннішим здобутком приєднання Підкарпатської Русі до Чехословацької Республіки. Курс чехословацької політичної верхівки на посилення унітарної форми правління держави він вважав вкрай конфліктогенним для внутрішньополітичної ситуації всієї Чехословаччини.

Августин Волошин і піднесення національної свідомості

Августин Волошин відзначив, що Товариство «Просвіта», яке видавало популярні книжки для народу і розвивало національну свідомість, появилось в краї (Підкарпатській Русі) лише після його входження до складу Чехословаччини².

Перша нарада з утворення «Просвіти» пройшла з ініціативи А. Волошина в його кабінеті (канцелярії) як директора Ужго-

¹ Волошин А. Вибрані твори. С. 113–114.

² Волошин А. Заснування й розвиток Т-ва «Просвіта». С. 68.

родської греко-католицької семінарії. Була підготовлена відозва про скликання загальних установчих зборів на 29 квітня 1920 р.

Однак тоді збори зірвали галицькі русофіли. У приміщенні жупанату, де мали відбутися збори, близько двох десятків осіб на підпитку не дали головуючому Юлію Бращайку розпочати, вчинивши хуліганські дії: кричали, свистали, ламали крісла. Тому комендант чехословацького військового гарнізону Ужгорода припинив засідання.

Однак 9 травня 1920 р. відбулися нові установчі збори, котрі заснували «Просвіту». Перші її були осередки (читальні) виникли в багатьох тодішніх селах краю, зокрема в Перечині, Лалові, Руській Мокрій, Косівській Полянці. Станом на 1923 р. діяло 4 філії та 80 читалень «Просвіти», а в цю організацію вступило понад 4 тис. членів.

Угорські та проугорські газети активно звинувачували «Просвіту» в іреденті (сепаратизмі). Діяльність «Просвіти» викликала деструктивну реакцію русофілів, які довго не могли організувати подібне товариство. Замість них цю роботу виконала чехословацька регіональна влада, зокрема державний службовець Кирило Коханий (культурний референт шкільного реферату). Він засновував «руські читальні», проводив з'їзд «народопросвітних сотрудників» 28 вересня 1922 р. К. Коханий прозвітував про 70 таких читалень, щоправда, помилково зарахувавши й читальні «Просвіти», наприклад, у селах Золотарьово, Воловець, Ворочово, Грабівниця, Скотарський, Требушани (нині Ділове), Барбово.

Врешті-решт москвофільське культурне товариство «Общество имени Александра Духновича», якому передали читальні, утворені Кирилом Коханого, заснували 22 березня 1923 р. Якраз губернатором Підкарпатської Русі призначили русофіла Антона Бескида.

Водночас проти «Просвіти» було проведено дезінформаційну кампанію. Так, вийшли друком фальшиві протоколи

та інструкції русофільському активу. У них розповсюдили неправдиву інформацію про те, що «Просвіта» чехословацька влада ліквідувала, а «Общество имени Александра Духновича» наділила право взяти на свій баланс майно читальень «Просвіти». Ці дезінформаційні матеріали надрукувало правління «Общество имени Александра Духновича» за підписом його секретаря Стефана Фенцика.

Пізніше земський президент Підкарпатської Русі Антонін Розсипал констатував здобутки й переваги українського культурного напрямку в краї: театральні вистави відбуваються народною мовою, зростала мережа хороших колективів, які виконують українські пісні.

Висновки

Як політик, Августин Волошин дебютував під час розпаду монархії Габсбургів, до якої від 1526 р. належало Закарпаття. Геополітичні зміни внесли істотні корективи в загальні суспільні настрої. Після Першої світової війни край ввійшов до складу Чехословаччини.

Протягом усього життя Августин Волошин відстоював національну культуру перед урядами чужих держав. Він переконував, що український народ заслуговує на об'єднання у власній державі та гідного місця серед націй світу. У 1918–1920 рр. на Закарпатті за участі А. Волошина офіційно ввійшла в ужиток національно-державна символіка України, зокрема синьо-жовтий прапор.

Добровільне входження Підкарпатської Русі до Чехословаччини А. Волошин вважав безальтернативним, оскільки попередня держава (монархія Габсбургів) розпалася. Як незалежна держава, Угорщина не викликала довіри через нищівну політику асиміляції.

Починаючи від 1919 р., Августин Волошин послідовно відстоював ідею спільної автономії в роз'єднаних адміністративно краях Закарпатті та Пряшівщині, що історично були одним регіоном. Встановлену тоді словацько-українську адміністративну межу він називав несправедливою, а демаркаційну лінію між цими краями – свавільною.

На його переконання, суспільну стабільність у тодішньому регіоні підривали «яничари рідного народу» – проугорські сепаратисти і москвофіли. Натомість українська спільнота була лояльною до Чехословацької держави, про що засвідчила діяльність масового товариства «Просвіта» від 1920 р.

Загалом Августин Волошин вважав чехословацьку демократію надбанням для рідного краю. Однак курс чехословацької верхівки на унітарну державу він кваліфікував як деструктивний.

Гуцульська Республіка¹

Гуцульська Республіка – символічне українське державне утворення, що існувало в листопаді 1918 – червні 1919 рр. з центром у селі Ясіня, нині селище міського типу Рахівського району Закарпатської області. Виникла з народної ініціативи після розпаду Австро-Угорської держави в останні дні Першої світової війни одночасно з утворенням Західноукраїнської Народної Республіки, з якою була тісно пов'язана. Займає важливе місце в Українській національній революції 1917–1921 рр. як унікальна сторінка локального державотворення.

Вищим органом державної влади Гуцульської Республіки була Народна Рада – тимчасовий парламент у складі 42 членів, яких обирали на віче – загальних зборах усіх дорослих мешканців Ясіня та сусідніх сіл. Виконавча влада належала Головній Управі (12 осіб), котра призначалася Народною Радою та поділялася на комісії (секції). Військові та правоохоронні функції виконувала Народна Оборона чисельністю від 80 до 500 осіб. Повноваження судді покладалися на сільського старосту, діяв військовий суд. Дрібні правопорушення каралися примусовою працею від кількох годин до кількох днів на лісозаготівельних і сільськогосподарських роботах на користь сиріт і вдів.

Юрисдикція Гуцульської Республіки поширювалась на територію близько 1 тис. кв. км і населення 20 тис. осіб.

¹ *Першопубл.*: Офіцинський Р. Гуцульська Республіка. 100-річчя від утворення // Календар краєзнавчих пам'ятних дат на 2018 рік. Ужгород: Видво О. Гаркуші, 2017. С. 146–153.

Центр (столиця) – Ясіня, тоді важливе прикордонне село з густо населеними присілками, що нині мають статус окремих сіл – Лазещина, Стебний, Чорна Тиса. Офіційно використовувались українська національна символіка і військової відзнаки. Українська мова була державною, нею навчали у школах і вели діловодство. Службові особи урочисто присягали на вірність громаді та безпосередньо відстоювали її інтереси перед повноважними представниками трьох держав – ЗУНР, Румунії, Угорщини.

В історії Гуцульської Республіки бачимо п'ять різночасових етапів: перший – установчий – від 3 листопада до 22 грудня 1918 р.; другий – угорський окупаційний – від 22 грудня 1918 р. до 7 січня 1919 р.; третій – відновлення та експансії – від 7 до 21 січня до 1919 р.; четвертий – мирного співіснування – від 21 січня до 16 квітня 1919 р.; п'ятий – румунський окупаційний – від 16 квітня до 11 червня 1919 р. Власне, назва «Гуцульська Республіка» утвердилася в мемуаристиці та публіцистиці, починаючи від 1920-х рр. У режимі реального часу міні-державна мала самоназву «Українська Народна Рада в Ясіню». Для учасників подій точкою відліку Гуцульської Республіки слугували дати 3 і 8 листопада 1918 р., хоча в ряді праць побутує 8 січня 1919 р.

У Львові 1 листопада 1918 р. утворилася Західноукраїнська Народна Республіка. Під цим впливом 3 листопада в Ясіня в умовах політико-правової невизначеності з метою захисту населення від мародерів, забезпечення громадського порядку, збереження майна і коштів місцевої громади створено військово-правоохоронну структуру – Народну Оборону. Її очолив демобілізований офіцер австро-угорської армії – оберлейтенант (поручик) Степан Клочурак (1895–1980), який щойно повернувся додому. До 5 листопада Народна Оборона очистила Ясіня та околиці від угорських жандармів і поліцейських-прикордонників, яких роззброїли і відправили по-

дали, взяла під охорону три станції, п'ять складів, 368 голів худоби і 16 коней військового відомства. Звільнили нотаря, замість угорського старости села призначили гуцула-українця Дмитра Іванюка.

Нове самоврядне утворення започаткували в день святого Дмитра – 8 листопада 1918 р. – на віче у центрі Ясіня на площі Тридцятки. Трибуну прикрасили синьо-жовтими прапорами. У віче взяли участь понад 3 тис. дорослих, які ухвалили резолюцію про об'єднання з усією Україною. Прямітно, що того ж дня подібний маніфест проголосила Любовнянська (Пряшівська) народна рада, хоча відстань між Ясіня і Старою Любовнею (нині Словаччина) понад 400 км шосе. Так само вирішила низка рад регіону.

На віче обрали «Українську Народну Раду в Ясіню». До складу представницько-законодавчого органу увійшли 42 особи – 38 українців, по 2 німці та євреї. Обранці присягнули на вірність громаді. Головою Ради став Степан Ключурак, секретарем Ради й одночасно нотарем – Михайло Сабадюк, старостою села – Дмитро Іванюк. Рада затвердила виконавчий орган – Головну Управу в складі 12 осіб, а також функції та склад Народної Самооборони (200 осіб). У Головній Управі сформували комісії: шкільну, лісову, лісових робіт, торговельну, харчову, адміністративну, військову. Створено фінансове відомство, функції скарбника сумлінно виконував Самуель Радг. Виділено значні кошти із сільської скарбниці на відбудову доріг, мостів і будинків, зруйнованих війною, демонтаж військових укріплень. Згадану худобу безоплатно роздали соціально вразливим родинам – воєнних вдів та інвалідів, з дітьми-сиротами, найбільш постраждалим від воєнних дій та реквізицій, а коней передали Народній Обороні. Налагодили стійкі контакти з урядом ЗУНР. У його структурі діяла секція пропаганди для угро-русинів з філіями у селах Лавочне та Ясіня, котра щедро постачала українську періодику, книжки, підручники.

У грудні 1918 р. до Народної Ради в Ясіня ввійшли по два представники найближчих сільських громад – Білина, Богдана, Квасів. Представники Ради взяли участь у роботі дорадчих з'їздів у Будапешті 10 грудня і Сиготі 18 грудня, де виступили проти намагань залишити край у складі Угорщини. 20 грудня в Ясіня прибув уповноважений угорського уряду Калман Фізеширі з Будапешта, де говорили про анархію в 21 селі округу. Урядовець переконався в безпідставності чуток: «У вас більший порядок, як у нашому Будапешті». Проте угорські високопосадовці 22 грудня ввели до Ясіня батальйон гонведів чисельністю 620 вояків-сейкелів, які роззброїли Народну Оборону і перебрали контроль над важливими об'єктами, складами, залізницею. Народна Рада втратила повноваження на користь угорської адміністрації (нотаря, жандармерії, прикордонної поліції), що, втім, проіснувала недовго.

У підпіллі виникли шість територіальних відділів, які очолили Василь Кувік (нині в межах с. Лазещина), Василь Ключурак (с. Тиса), Іван Гундек (центр Ясіня), Юрій Гафіяк (с. Стебний), Іван Климпуш (присілок Лопушанка), Іван Дячук (куток Долішній Кінець). Кур'єрський зв'язок із Станіславовим (нині Івано-Франківськ), Коломиєю, Хустом надійно забезпечив Дмитро Німчук. Голова Марамароської русько-української ради в Сиготі Михайло Бращайко уповноважив Степана Ключурака представляти перед ЗУНР інтереси всіх угорських русинів-українців.

2 січня 1919 р. в Станіславові представники Ясіня Степан Ключурак, Євген Пуза, Іван Климпуш взяли участь в урочистому засіданні Національної Ради ЗУНР, де проголошено об'єднання УНР і ЗУНР. Степан Ключурак та Юлій Бращайко, тоді адвокат у Хусті, були обрані до складу Трудового Конгресу в Києві – парламенту Української Народної Республіки.

Гуцульська Республіка отримала військову допомогу від ЗУНР – загін добровольців Української Галицької Армії, що

6 січня 1919 р. відбули з Коломиї до Ясіня для відновлення української влади. Операція пройшла під прикриттям коляди в ніч на 7 січня. 23 вояки УГА та 86 озброєних членів Народної Оборони розділилися на чотири групи. Спочатку зайняли станцію Лазецина-Зимір й полонили 12 угорських охоронців. Група Д. Іванюка взяла станцію Ясіня-Костерівка, припинила сполучення з Раховим. Група М. Сабадюка полонила жандармів і прикордонників. Група В. Клочурака захопила пошту і сільський уряд. Група С. Клочурака роззброїла угорський гарнізон (620 солдатів на чолі з підполковником) у колишньому шпиталі та римо-католицькій школі. До третьої ранку противника нейтралізували без жертв, лише 11 угорських і 8 українських вояків отримали поранення. Полонених упродовж тижня відправили частинами в Угорщину. Останнім – начальника гарнізону під зобов'язання не брати участі в будь-яких акціях проти Ясіня.

8 січня 1919 р. на віче мешканців Ясіня та навколишніх сіл відновлено Народну Раду, що, по суті, проголосила Гуцульську Республіку. Постанови Ради мали силу закону. Степан Клочурак очолив законодавчу і виконавчу гілки влади, збройні сили, виконуючи де-факто президентські функції. Республіка запровадила українські державні символи (мову, герб, гімн) і взаємодіяла із ЗУНР, приєднання до якої відклали через несприятливі міжнародні обставини. Чисельність Народної Оборони зросла до 500 осіб (командант Іван Гундек). 10 січня Народна Рада закликала краян до військово-політичної самоорганізації в єдності з українським народом від Тиси по Чорне море і гори Кавказ та Українською Республікою.

У середині січня 1919 р. військо Гуцульської Республіки складалося з чотирьох сотень чисельністю понад тисячу осіб. Їх основу склали півтисячі добровольців УГА, зокрема сотня поручика Миколи Саєвича з Косова. З метою утвердження української влади у краї 13 січня три сотні виру-

шили потягом і возами долиною р. Чорна Тиса – на м. Сигіт. Командував з'єднанням поручик Віктор Воробець, якого замінив поручик Денис Маєр-Михальський. Спочатку зайняли села Кваси, Білин, Устеріки (нині присілок с. Розтоки). 14 січня взяли Рахів і Берлибаш (Костилівку), 15 січня – Требушани (Ділове), Луг, Великий Бичків та інші села, 16 січня – залізничний вузол Сигітська Комора, місто Сигіт. Підрозділи 12-го і 85-го угорських полків відступили на Тячів.

На Сигіт негайно висунула претензії сусідня Румунія, відправивши з м. Бая-Маре двотисячне угруповання. Військо Гуцульської Республіки було удвічі меншим і налічувало 1100 вояків, які мали озброєнні 2 гармати, 5 кулеметів, 1 тис. рушниць. Після невдалих переговорів з неочікуваним противником поручик Маєр-Михальський наказав залишити місто. Адже військове керівництво ЗУНР (окружна команда в Коломиї) заборонили конфліктувати з румунами. Військо евакуювали двома частинами: одну – успішно, інша зазнала розгрому. Румуни розібрали колію й увечері 17 січня обстріляли потяг поблизу Сигітської Комори. Полягло 18 гуцульських вояків, 39 поранено, багатьох полонено. Втрати з румунського боку: 8 вбитих і 23 поранених. За дев'ять місяців, у жовтні 1919 р., 19 старшин і 320 стрільців повернулися з румунського полону в Україну.

Після відступу військові підрозділи Гуцульської Республіки зайняли оборону в с. Кваси. Містечко Рахів стало буферною зоною з угорсько-німецьким самоврядуванням. Округна команда ЗУНР у Коломиї відкликала своїх вояків, побоюючись збройного конфлікту з Румунією та Угорщиною. Народна Рада продовжувала діяти. Республіка утрималась у тодішніх селах Ясіня, Кваси, Білин, Богдан, Устеріки, де проживало до 20 тис. осіб.

21 січня 1919 р. в Хусті відбулися Всенародні збори угорських русинів-українців, які ухвалили резолюцію про при-

лучення українців-русинів восьми північно-східних комітетів Угорщини до соборної України. У зборах взяли участь шестеро делегатів від Гуцульської Республіки. Наступного дня – 22 січня – на Софійському майдані в Києві проголошено знамениту Злуку всіх українських земель. Одночасно східну частину Закарпаття до м. Берегово окупували румунські війська, центральну включно з Мукачевом контролювали угорці, а західну разом з Ужгородом зайняла Чехословаччина.

Гуцульська Республіка налагодила економічну співпрацю з УНР і ЗУНР. Так, у квітні 1919 р. внаслідок бартерного обміну лісоматеріалів на продовольство з м. Підволочиськ до Ясіня доправили чотири вагони кукурудзи (два роздали солдатським вдовам, сиротам, родинам полонених), нафту, цукор, борошно на паску. До Станіслава й Коломиї щодня курсували поїзди. Працювали школи і лікарні. Народна Рада підтримувала постійний зв'язок з органами самоврядування в межах сучасного Закарпаття. Постійним представником ЗУНР в Ясіня був поручик Нестор Рогожинський, через якого надавалася значна продовольча та інша допомога.

У квітні 1919 р. Народна Рада Гуцульської Республіки закликала бойкотувати вибори до сойму квазі-автономії Руська Країна, ініційовані Угорщиною, котру спіткав комуністичний переворот. Для його придушення, починаючи від 16 квітня Румунія окупувала переважну частину Закарпаття, зокрема Ясіня. В унісон польському наступу на ЗУНР румунські війська просувалися через Ясіня до Чернівців. В обмін на лояльність вони не перешкоджали українському самоврядуванню.

Першого травня в Станіславі представницький з'їзд закарпатських українців звернувся про допомогу до всіх українських патріотів і державників для визволення Закарпатської України (вжито саме таку назву), а також вимагав

допуску на Паризьку мирну конференцію двох представників закарпатських українців. 8 травня в Ужгороді представники Ужгородської, Пряшівської, Хустської рад схвалили приєднання краю до Чехословаччини. 11 червня це рішення підтримала і Народна Рада в Ясіня. Того ж дня Гуцульська Республіка припинила існування. Румунська спецслужба арештувала членів Ради. Їх звинуватили у військових злочинах, але звільнили через відсутність доказів. Натомість С. Клочураку за організацію походу на Сигіт, в якому він особисто участі не взяв, загибель румунських солдатів присудили півроку в'язниці у м. Брашов.

За Сен-Жерменським договором 10 вересня 1919 р. край відійшов Чехословаччині. Народна Рада в Ясіня діяла як орган самоврядування до 30 серпня 1920 р., коли чехословацька влада повністю опанувала регіоном. Старостою села залишився Д. Іванюк. Степана Клочурака достроково звільнили із в'язниці завдяки Українській дипломатичній місії в Бухаресті. Із полонених гуцулів під його проводом сформували сотню, що у жовтні–листопаді 1919 р. воювала проти білогвардійців і більшовиків на Поділлі в складі військ УНР і ЗУНР. Відтак С. Клочурак опинився у чеському місті Богумін, присягнув Чехословаччині та розпочав діяльність в Ужгороді.

Нині Ясіня образно звуть гірською столицею України. У його центрі збереглася будівля Народної Ради Гуцульської Республіки, тоді кінотеатр, а тепер готель «Едельвейс». Іменем Степана Клочурака в Ясіня названі вулиця та історико-краєзнавчий музей, де на подвір'ї діячеві встановлено пам'ятник, а також загальноосвітня школа I–III ст. с. Чорна Тиса, де він народився. Ясінянською долиною прокладено туристичний маршрут до 10 км від станції Ясіня до місця у Чорній Тисі, де стояв дім Клочураків.

► Джерельні приписи:

1. Гренджа-Донський В. Назустріч волі: Зб. оповідань з часів революції 1918/19 рр. Ужгород: Унію, 1930. 156 с.
2. Жегуц І. Слідами Гуцульської Республіки // Гуцульщина [Торонто]. 1992. № 26. С. 17–19.
3. Забачинський С. Випад галицьких військ на Закарпаття // Літопис Червоної Калини [Львів]. 1932. Ч. 7–8. С. 2–4.
4. Королько А., Павлючок Я. Гуцульська Республіка 1918–1919 рр. // Вісник Прикарпатського університету. Історія [Івано-Франківськ]. 2010. Вип. 17. С. 17–25.
5. Клочурак С. До волі: Спомини. Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1978. 189 с.
6. Клочурак С. До волі: Спомини / передм. М. Мушинки. Ужгород: Ліра, 2009. 184 с.
7. Кудей З. Гуцульська Республіка / авториз. укр. пер. Ю. Роїка. Львів: Українська бібліотека, 1937. Т. I. 128 с.; Т. II. 144 с.
8. Мушинка М. Лицар волі: життя і політично-громадська діяльність Степана Клочурака / вид. 2-е, змін. і доп. Ужгород: Гражда, 2011. 440 с.
9. Самчук У. Гори говорять!: Роман. Чернівці: Самостійна думка, 1934. 164 с.
10. Тернистий шлях до України: Зб. арх. док. і матер. «Закарпаття в європейській політиці 1918–1919, 1938–1939, 1944–1946 рр.» / упорядк. і передм. О. Довганича та О. Корсуна. Ужгород: Закарпаття, 2007. 750 с.
11. Тимчук В., Тимчук Н., Якимчук Р. Військово-політичні аспекти діяльності Степана Клочурака у 1914–1919 роках // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність [Львів]. 2012. Вип. 21. С. 913–922.

12. Ясіня у гомоні століть: Зб. матер. І наук. конф. «Ясіня – столиця Гуцульської республіки... і не тільки» / упор. В. Тимчук. Львів: Сполом, 2013. 164 с.
13. Ясіня – жива легенда Карпат: Кн.-фотоальб. / гол. ред. О. Головчук. Вид. 2-е, доп. Мукачево: ZORIANA; Дрогобич: Коло, 2016. 168 с.
14. Kudej Z. M. Horalska Republika. Praha: Sfinx, 1932. 326 s.
15. Masek J. Republika Huculska // Płaj [Варшава]. 1999. Т. 19. S. 122–135.
16. Malý V. Huculska republika // Pravo lidu [Прага]. 1937. 25.01 – 18.02.

«Марійка-невірниця» та інші жінки Підкарпатської Русі¹

У Міжвоєннє закарпатське суспільство жило сподіванками на мудрість і завбачливість офіційної Праги, столиці демократичної та економічно могутньої Чехословацької Республіки. Під її крилом, власне, знайшло тоді свій надійний прихисток Закарпаття (адміністративно тоді – край Підкарпатська Русь). Закарпатські жінки тої пори вважалися де-юре чехословацькими громадянками.

Загалом чехословацький період (1919–1939) у регіональну історію увійшов як рідкісний прояв динамічного поступу, духовного й економічного розквіту українців у межах чужої державності, що контрастувало з дійсністю на українських землях у складі Польщі, Румунії, СРСР. Міжвоєнні роки чи не найбільше підкопали патріархальність, консерватизм місцевої людності, привели її в рух, заставили мислити категоріями глобальної політики.

На порядку денному скромно з'явилося питання емансипації або ж активної участі жіноцтва в усіх сферах суспільного життя. Це переконливо засвідчують спомини краянок, які переживали події майже столітньої давності. Довершують історичну картину приватні листи і листівки, світлини, низка інших документів із домашніх (фамільних) архівів, тогочасні художні твори і публіцистика, відомості з різних архівних інституцій.

¹ *Першопубл.*: Офіцинський Р. «Марійка-невірниця» та інші закарпатські жінки 1930-х років // Краянка. 1994. Перше видання. С. 53-57. Доопрац. версія: Офіцинський Р. Марійка-невірниця та інші жінки Підкарпатської Русі // Екзиль. 2007. № 7. С. 17–21. Із фотоіл.

Саме в означені роки серед титульного корінного населення Закарпаття завершувався досить драматичний процес усталення національної ідентичності. Тобто і тутешні жінки знаходились у дорозі від архаїчної етнічної самоназви «русинка» до модерної – українка.

Цей процес в етнографічному вимірі проходив неоднаково: швидше торкнувся представниць гуцульського та бойківського субетносів і повільніше зачепив долинянок і лемківчанок. Проте практично всі, котрі голосилися русинками, ніколи не протиставляли себе українкам із західно- чи східноукраїнської еміграційних хвиль. Вони вважали себе дітьми одного народу, розірваного державними кордонами.

У закарпатських українках із визначенням національної приналежності подеколи траплялися курйозні речі. Приміром, якось запитали Анну Павлович, неписьменну селянку з с. Ростоки Волового округу (донедавна Міжгірський, а нині Хустський район), про її етнічні корені. Замислившись на мить, вона впевнено відповіла: «Я – гречанка!» Урядовець акуратно записав це у відповідну графу. Проте її предки жодного відношення до Балканського півострова не мали. Для неї поняття «нація» та «релігія» були тотожними. Отож називаючись «гречанкою», Анна з далекого гірського села розуміла належність до греко-католицької конфесії.

Стати символом доби і візитною карткою краю доля присудила «Марійці-невірниці». Це перший чеський повнометражний фільм із закарпатським колоритом. Його лібрето написав Іван Ольбрахт, сценарій – Карел Новий, а постановку здійснив режисер Владислав Ванчур¹. Примітно, всі ролі доручили не професійним артистам, а звичайним людям – лісорубам і плотогонам, їхнім дружинам і донькам,

¹ Olbracht I., Nový K., Vančura V. Marijka nevěrnice. Praha: Odeon, 1982. 286 s.

дрібним єврейським корчмарям, торговцям і ремісникам, які проживали в околицях с. Колочава. Вони зіграли самих себе, маючи завданням правдиво відобразити своє життя та працю.

Між іншим, за день зйомок (вересень 1933 р.) їм платили солідно – 20 крон¹. У кінці фільмотворення кожного артиста преміювали 1600 кронами. Виконавець головної чоловічої ролі семінарист Микола Скира із с. Синевир по завершенню роботи над фільмом отримав гонорар у 2900 крон². Це дало можливість йому завершити навчання в Ужгородській вчительській семінарії, де рік навчання і проживання в гуртожитку обходилися 1800 крон. Далі він належав до прихильників уряду Карпатської України, будучи членом організації «Карпатська Січ» (як і Микола Шимоня, виконавець ролі лісоруба), а потім десятки років пропрацював у середній школі с. Вонігово Тячівського району.

Окремі сцени відзняли в павільйонах студії «Баррандов» у Празі, де тоді ж знімали французький бойовик. Французи не приховували захоплення майстерністю верховинців – акторів-аматорів.

Прем'єра фільму «Марійка-невірниця» відбулася в березні 1934 р. в Празі, а через декілька місяців, 18 листопада 1934 р., його показали в ужгородському кінотеатрі «Радіо». Прикметно, що за вісім десятиліть він здобув першість на міжнародному фестивалі архівних і реставрованих стрічок у Болоньї 2010 р. як «Найкращий знову відкритий фільм».

У центрі фільму – драма родини Бірчаків. Поки лісоруб Петро трудиться в горах, його молода дружина Марійка ко-

¹ Гостиняк С. «Марійка-невірниця» – перший чеський повнометражний фільм із закарпатського життя // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. 1980. Т. 9. Кн. 1. С. 63–81.

² Мокрянин І. Драма серед ночі. Як знімали фільм «Я піду в далекі гори» // Старий Замок. 1998. 12 листопада. С. 12; Кляшторна Н. Закарпаття крізь камеру чехів // Україна молода. 2010. 17 листопада.

хається з парубком Данилом. Чоловік вибачає дружині, проте топить суперника на сплаві бокорів річкою Теремлею. Подружжя зводить хату і живе, ніби нічого не сталося.

Образ Марійки-невірниці близький до Анни з драми «Украдене щастя» Івана Франка. Його природно і цілком оригінально втілила Ганна Шкелебей, 19-літня уродженка с. Вишній Бистрий (нині Верхній Бистрий), що на Міжгірщині. Вона походила з бідної верховинської сім'ї, була найстаршою серед восьми дітей. В осамітненій хатині на крутому схилі знайшов вродливу дівчину сам І. Ольбрахт.

Не маючи жодного уявлення про кіно, Ганна погодилася виконати головну роль. Досі вона виходила тільки на аматорську сцену самодіяльного театру сусіднього села Торунь. Її зовнішня краса і душевний темперамент, талановита гра на репетиціях і зйомках зачарували присутніх. У неї з'явилася свита шанувальників. Хлопці з Колочави за неї билися, а учасники творчої групи ворогували між собою.

Допитлива і кмітлива Ганна Шкелебей за півроку навчилася читати і писати. Невдовзі вона вийшла заміж за художника Слабошпицького, котрий тоді вчителював у с. Синевир, народила трьох дітей і призабута кіноманамі проживала у м. Бардієві, Словаччина. У середині 1930-х рр. її поява на великому екрані викликала потужний резонанс не тільки вдома, але й по всій країні – Чехословащині.

«Марійка-невірниця» особливо полюбилася молоді, сподобалася непідробним скарбом щойно відкритого матеріка – жіночої романтики Верховини. Тріумф Ганни Шкелебей є знаменним й осібним явищем в історії Закарпаття. На крайовому мистецькому овиді вона єдина з кінозірок свого часу.

У 1930-х рр. на Закарпатті заявила про себе плеяда молодих поетес. У літературний процес вони внесли свіжий струмінь ніжності та ідилічності, викохані впливами народ-

нописених зразків, інтимної та пейзажної лірики Тараса Шевченка і Лесі Українки. Журнали «Пчілка» і «Наш рідний край», газета «Карпатська правда» та інші видання повсякчас знайомили широкий загал із набутками жіночої музи, а також друкували численні записи місцевого фольклору, зроблені ученицями народних і горожанських шкіл, гімназій та семінарій.

На зміну «нетутешнім» представницям красного письменства 1920-х рр. – Ірині Невицькій з Пряшева і Марійці Підгірянці з Галичини – приходять молоді сили. Миколая Божук (1907, с. Великий Бичків – 1938, м. Рахів) дебютувала збіркою «Поезії» 1930 р. «Нова зірка на нашому небі», – лаконічно привітав її прихід у літературу відомий письменник Василь Гренджа-Донський. За нею під псевдонімом Маруся Тисянська заявила про себе Марія Кабалюк, яка народилася 1911 р. в с. Кваси на Рахівщині.

Обидвох доля привела до Ужгородської жіночої вчительської семінарії. М. Божук успішно закінчила її, а М. Кабалюк виключили за несплату грошей за навчання і житло в інтернаті. Обидві вчителювали на закарпатській Гуцульщині та Тячівщині. Обидві сміливо ступили на літературну стежу, тоді виключно чоловічу пасію.

Арсенали альбомної поезії не менш цікаві та притягальні, ніж опубліковане. В юності чи не кожна дівчина заводить зошит, який раз від разу збагачується сокровеним, інтимним. Із часом записи десь затратяться. Зрідка їх перечитують нащадки й опиняються у вирі давноминулих пристрастей.

У 1930-х рр. непоодинокими були потуги якого-небудь петрарки на мотив «Сріберний пташку, леть через сині гори і дуже красно поздравуй дівчину мою». У с. Нове Давидково, що біля м. Мукачево, нещасні коханці зачитувалися, наприклад, надзвичайно мелодійною строфою:

*Цілую ніжнесенькі ручки,
Цілую чарівні вуста,
Я лишиш навіки нещасним,
Ти стала для мене чужа.*

На Воловеччині ходили з рук у руки, переписувалися з одного записника в інший рядки, оповиті меланхолійністю:

*Спи, дівчино кохана, спи,
Золотії мрії – сни,
І за мене, голубонько,
Не забудь, спімни.*

Не завжди довершена з точки зору поетичних канонів інтимна альбомна поезія закарпатської молоді є неоціненним відбитком міжвоєнної епохи.

Помилково було б гадати, що пересічна жителька Підкарпатської Русі була натурою сентиментальною, елегійною, аполітичною. Для багатьох жінок знаменита тріада «кухня, діти, церква» перестала бути визначальною.

Одначе феміністок серед українок Закарпаття бракувало. Студентка Карлового університету в Празі Марта Дубай, мабуть, уперше заакцентувала увагу на цьому. У статті «Проблеми карпаторуської жінки», написаній для «Альманаху товариства карпаторуських студентів «Відродження» (1936), вона палко виступила за вільний вибір професій та роду занять, проти консерватизму громадських звичаїв і суспільної думки.

«У карпатських русинів, незважаючи на те, що за жінкою признається рівність, є неписаний закон – закон родичів і суспільства, який дуже гальмує життя і применшує духовні можливості», – афористично резюмувала студентка М. Дубай. А далі: «Жінка, яка намагається досягти керівного місця в суспільстві, є або твердого, чоловічого характеру, або

це одна із найслабших дочок Єви»¹. Соціально-побутові умови спонукають не до роздумів над світовими проблемами, а до повсякденного жіночого альтруїзму, до безкорисливої праці над покращенням становища близьких: батьків, чоловіка і, головним чином, дітей. На думку, М. Дубай у цьому полягала сутність характеру пересічної карпаторусинки (закарпатоукраїнки).

Тоді ж чеський етнограф Амалія Козмінова звернула прискіпливу увагу на виснажливий календарний цикл існування закарпатських горянок, що з покоління в покоління, з року в рік, із сезону в сезон скрупульозно повторювався². Незмінним тут залишався домашній осередок – велика піч, що гріє, освітлює і варить традиційну їжу в горщиках: суп із зеленини влітку, пироги з сиром, шматок свинячого м'яса взимку тощо.

У жіночий побут входило також ткання з коноплі та вовни на кроснах одяжі кожному члену родини, вишивку хрестиком з окремими чоловічими, жіночими і дитячими узорами, догляд за городом, полем і худобою, а, найважливіше, народження і виховання спадкоємців. Тому неодмінним атрибутом помешкання слугувала підвісна колиска. Як писала А. Козмінова, утомлена жінка вночі лише руку простягне заколисати дитинку, котра прокинулася. Коли її донька виросте, чекає на неї неодмінно така ж важка праця, якою була й материна.

Під впливом зовнішнього чинника (фемінізму в усесвітніх масштабах), відбиваючи поточні внутрішні потреби, в ту пору виник невідомий досі в краї образ жінки-трибуна. Анна Рошкович-Туряниця (1910, с. Вишній Студений (Верхній Студений, донедавна Міжгірського району) – 1943, Польща) очо-

¹ Дубай М. Проблема карпаторусской женщины // Альманах Общества Карпаторусских Студентов «Возрождение». Прага: F. Chudomel, 1936. С. 75–77.

² Kožmínova A. Práce a život ženy Podkarpatské Rusi // Podkarpatoruská revue. 1936. Č. 9. S. 5–6.

лювала жіночий відділ Закарпатського крайового комітету Комуністичної партії Чехословаччини. Із 1926 р. він, зокрема, проводив агітаційні жіночі тижні, а в травні 1931 р. добирав делегаток на з'їзд працюючих жінок Чехословацької Республіки. Трохи пізніше, 1937 р., переймався створенням громадської організації «Єдність жінок і дівчат»¹.

Будучи дружиною і соратником тодішнього керівника Червоних профспілок Івана Туряниці (1901–1955), Анна Рошкович-Туряниця більше сотні разів за чотири роки (!) виступила на мітингах, демонстраціях, приурочених викриттю та тавруванню міжнародного і місцевого капіталу². Пропала безвісті на 33-му році життя – в липні 1943 р. після десантування радянської диверсійної групи на польську територію, окуповану нацистською Німеччиною.

Одначе дружинам відповідальних комуністичних керівників міжвоєнного Закарпаття пасувала не тільки роль вірної помічниці. Вони поряд із чоловіками мусіли за кордоном (у СРСР) закінчити якісь курси, як, приміром, А. Туряниця 1930 р. – у Комуністичному інституті в Харкові.

Словачка Маргарита Буковинська народилася 1908 р. у м. Спішська Нове Весь, Словаччина. Ставши дружиною відомого на закарпатських теренах діяча Компартії Чехословаччини Івана Балеги, вміла прибутково займатися комерцією. До квітня 1940 р. вона тримала в Іршаві невеликий магазин галантереї.

Але найповажнішою і найвпливовішою жінкою 1920-х – 1930-х рр. була Ірина Петрик-Волошин (1878–1936). Всеньке її

¹ Бахматова Л. Діяльність Закарпатської партійної організації по політичному вихованню жінок-селянок (1945–1950) // Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття. Ужгород: Карпати, 1970. С. 434–445.

² Див.: Полум'яне слово: Статті та промови комуністичних діячів Закарпаття / упоряд. М. Климотюк. Ужгород: Закарпат. обл. вид-во, 1957. С. 176, 179, 182; Довганич Е., Годя М. Дочь Верховины. К 80-летию со дня рождения А. Туряницы // Закарпатская правда. 1990. 6 сентября. С. 2.

життя пройшло в Ужгороді. Майже сорок років вона прожила в мирі-злагоді з чоловіком – о. Августином Волошиним. У 1932 р. він, лідер Християнської народної партії, удвох із дружиною подарував під сиротинець власний двоповерховий будинок в Ужгороді. Там під доглядом сестер-василіанок розмістилося двадцятьєрo дітей-сиріт¹.

Крім того, від листопада 1922 р. з легкої руки І. Волошин запрацювала «Руська народна кухня», де протягом півтора десятиліття безкоштовно і на пільгових умовах харчувалися від ста (1923 р.) до шести сотень (у 1930-х) школярів, гімназистів, семінаристів із незаможних родин. Безпосередньо очолювала і розвивала цю благодійну установу Єлизавета Грабар – дружина Костянтина Грабаря, міського голови Ужгорода, губернатора Підкарпатської Русі.

Ірина Волошин реалізувала себе не лише в альтруїстичних, благочинних акціях, а якнайповніше – у суспільно-політичній діяльності. Вона стояла біля витоків «Жіночого союзу Підкарпатської Русі» (засновано 1921 р.). Очолювала його протягом п'ятнадцяти років, розбудовуючи філії у Перечині, Мукачеві, Хусті, Тересві, Великому Бичкові, Ясінях.

«Жіночий союз Підкарпатської Русі» контактував з «Українським жіночим союзом» у Празі, котрий, у свою чергу, входив до «Світового жіночого союзу» в Женеві та мав представництво у чехословацькій «Національній жіночій раді»². «Український жіночий союз» утримував у Празі майстерню та їдальню.

Задовго перед тим, у 1909 р. І. Волошин започаткувала в Ужгороді «Маріянську конгрегацію греко-католицьких дівчат», де вчила служниць читанню і письму, ручних робіт

¹ Штефан А. Августин Волошин – президент Карпатської України. Тонто: Карпат. дослід. центр, 1977. С. 38–39.

² Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Прага, 1942. Ч. 1. С. 290–302.

і куховарити, катехизму і церковних співів, основам гігієни для немовлят і хворих.

Слід зазначити, що чисельність «Жіночого союзу» під орудою Ірини Волошин зросла від 12 учасниць до понад 80-ти. Крім утримання благодійної їдальні, вони купували одяг бідним учням, вели курс для неграмотних служниць (під неформальним гаслом: «Чим більше тих дівчат на курсі, тим менше їх ходить по корзо [центральною вулицею Ужгорода], де повітря столичного міста приваблює до інфекції невинні душі»¹).

Цей курс, куди відразу записалися аж 140 дівчат, вели у будівлі греко-католицької вчительської жіночої семінарії її викладачі Ольга Волошин (рідна сестра Августина Волошина), Марія Карцуб зі своїми студентками. Сама ж Ірина Волошина навчала шити, вишивати, плести, займатися домашнім господарством.

Якраз чимало закарпатських жінок проявили лідерські якості в багатьох суспільних сферах: освіта, медицина, мистецтво, торгівля, громадське харчування тощо. В головному крайовому місті Ужгороді, приміром, привернули увагу широкого загалу кар'єрні здобутки таких діяльних жінок різного етнічного, соціального і конфесійного походження, як:

Анна Чалфа – головна міська акушерка від 1924 р.

Марія Брацайко – педіатр від початку 1930-х рр.

Марія Пільцер – провідна акторка Земського театру від 1934 р. (у 1936–1937 рр. виступала на сцені Національного театру в Празі), отримувала високу платню – 1000 чехословацьких корон на місяць.

Шири (Марія Корлат) – римо-католицька черниця, від 1934 р. керівниця «Будинку Гізелли» – дитячого садка, початкової школи, гуртожитку.

¹ Літераті Т. Втрачений Ужгород: відомі жінки міжвоєнного міста // Про Захід. 2020. 5 березня.

Катерина Клетнова – російська біженка, археолог, етнограф, літератор, у 1936–1938 рр. відновлювала власне здоров'я в Ужгороді, де написала і видала навчальний посібник «Вивчення рідного краю».

Луїза Бергер – власниця ресторану «Централь» від 1922 р.

Лаура Швінгер – власниця лазні та готелю від 1931 р.

Моргіт Гулачі – керівниця польовим шпиталем під час Першої світової війни, власниця виноградників, закладів торгівлі виноградом і винами від 1922 р.

Пірошка Готтліб – власниця бензоколонки і магазину паливно-мастильних матеріалів від 1930 р.

До речі, у рамках «Господарської бібліотеки» інженера А. Седлачека була опублікована куховарська книга для закарпатоукраїнських селянок¹. Її автор Анна Микита у своєму вступному слові (с. 3–5) відзначила за змістом наступне. Муж порядної газдині не буде шукати захоплень у чужій сторонці, в корчмах, якщо найкраще почуватиметься вдома, якщо добрі здорові страви споживатиме все сімейство.

Наділена великим організаторським хистом, відчуваючи розуміння і щоденну підтримку чоловіка, Ірина Волошин у спілці з Іриною Невицькою, Аврелією Ревай, Марією Долинай (дві останні – дружини майбутніх міністрів Карпатської України в уряді А. Волошина) виступила ініціатором проведення Першого з'їзду народовецького жіноцтва Підкарпатської Русі. Він відбувся в Ужгороді 27–28 травня 1934 р. і зібрав близько півтори тисячі делегаток од різних жіночих об'єднань краю – «Жіночого союзу», «Маріянської конгрегації», відповідних секцій «Просвіти» і «Пласту»². Зі Львова привітали з'їзд очільниці українок Польщі – сенатор Ольга Кисілевська, депутат сейму Мілена Рудницька, кооператор Ірина Павликовська.

¹ Микита А. Книга варенія для сельских карпаторусских женщин. Мукачево: Карпатія, 1933. 108 с.

² Штефан А. Августин Волошин – президент Карпатської України. С. 40–41.

Другого дня роботи з'їзду, 28 травня 1934 р., делегати і гості пройшлись урочистим театралізованим походом під синьо-жовтими знаменами від Ужгородського замку через усе місто¹. У ньому взяло участь не менше чотирьох тисяч осіб, яких супроводили чотири оркестри і чотири вози з перформансом: мати з дитиною, гуцулка серед білих квітів, дівча у соняхах із кошиком овочів, карпатські смереки.

До місця зауважити, що в цей час Закарпаття мало важливу репрезентацію в особі шанованих представниць музичного й образотворчого мистецтва. Як педагог, в Ужгороді працювала відома українська піаністка Софія Дністрянська (1882–1956), дружина професора Станіслава Дністрянського, котрий тут знайшов останній спочинок. У 1934–1938 рр. вона директорувала в заснованій нею ж музичній школі Ужгорода². У 2001 р. її прах упокоївся поряд із могилою чоловіка.

Знана скульпторка Олена Мондич (1902–1975), у дівочтві – Шиналі, створила низку пам'ятників визначним постатям історії Закарпаття, встановлених у 1920-х – 1930-х рр. в Ужгороді, Мукачеві, Хусті, Колочаві, а також у Пряшеві³. Вона походила з учительської родини села Джулешть (півтори десятки кілометрів південніше м. Сигіт, де й досі конфесійно переважають греко-католики), а її чоловік, юрист за фахом Іван Мондич – із с. Нанково, що поблизу м. Хуст. О. Мондич належить одне з найкращих монументальних утілень першого президента Чехословаччини Томаша Масарика, що прикрашало Ужгород упродовж десяти років, поки

¹ Греджа-Донський В. Чужа преса про учительський та жіночий з'їзд // Українське слово. 1934. 4 червня; Твори Василя Греджі-Донського. Т. XII. Вашингтон: Карпатський Союз, 1992. С. 165–166.

² Наріжний С. Українська еміграція. Ч. 1. С. 327; Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. Ужгород, 2001. С. 156.

³ Островський Г. Образотворче мистецтво Закарпаття. Київ, 1974. С. 80–81; Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. С. 256.

восени 1938 р. його не зняли і не евакуювали на чеські землі перед приходом угорської окупаційної влади.

Цим не вичерпується жіночий список культурних здобутків міжвоєнного Закарпаття, особливо в освітній сфері. Педагог і поетеса Марія Домбровська (Марійка Підгірянка), працюючи більше десятиліття (1919–1929) в народних школах сіл Зарічево, Порошково, Довге, оприлюднила кілька книжок віршів і п'єс, популярних серед дітей. Учителька Віра Феделеш стала автором і співавтором низки підручників з історії для місцевих шкіл і гімназій.

Подібних прикладів іще можна привести. Вони унаочнюють атмосферу глибинного суспільного перелому, коли «жіноче питання» вирішувалося не лише шляхом забезпечення політичної рівності, доступу до виборчих скриньок для голосування чи присутності у виборчих списках провідних партій, а на рівні світоглядних диспутів і дискусій. Західний вітер заніс їх і в міжвоєнне Закарпаття.

За жіночу прихильність (як політичного чинника в найширшому сенсі) змагалися представники всіх ідеологічних ніш. Приміром, Ружена Кекусова в ужгородському виданні Чехословацької соціалістичної демократичної робітничої партії вмістила запальний заклик до громадської активності жіноцтва краю¹. Газета національно-демократичної орієнтації «Українське слово», що знаходилася в Ужгороді, подала розлогий передрук тематичної студії теоретика націоналізму Юрія Липи². Русофільське культурно-освітнє товариство ім. О. Духновича видрукувало спеціальну лекцію, прочитану 28 березня 1925 р. доктором теології Юлієм Гаджегою³.

¹ Кекусова Р. Завдання жінки в демократії // Календар робітників і селян на рік 1938. Ужгород: Робітн. акад. П. Русі, 1937. С. 49–50.

² Липа Ю. Українська жінка // Українське слово. 1938. 24 вересня. С. 2–3.

³ Гаджега Ю. Общество Духновича и русские женщины. Ужгород: Школьная помощь, 1925. 15 с.

Безпосереднім поштовхом появи брошури стало заснування «Союзу руських жінок» під проводом Ірини Желтвай.

Невсипущі плідні зусилля держави, політичних партій та громадських організацій (українських, русофільських, чеських, угорських, єврейських) пробудили у закарпаток небувалий доти інтерес до систематизованих знань. Загальний рівень освіченості українок сягнув тоді 80%, але був найнижчим у порівнянні з представницями інших народів, які населяли Закарпаття.

Чітко прослідковується потяг до щоразу вищих щаблів освіти, що відкривали двері до рідкісної чи навіть екзотичної професії. «Хочу вчитися на льотчицю», – одна із заповітних мрій закарпатських дівчат тої доби. Проте найчастіше доводилося вдовільнитися працею медсестри, вчительки народних шкіл, секретаря-діловода (3% статі) чи кваліфікованих робітниць (5%). Одноосібно панував сільський елемент: домогосподарки, сезонні робітниці, наймички.

Багатообіцяючі перспективи розвою жіночого руху були перекреслені ліквідацією та окупацією Чехословаччини німецькими й угорськими військами 14–18 березня 1939 р. Сотні матерів не дочекалися з поля бою синів – оборонців Карпатської України. Сотні енергійних дівчат і жінок покинули вітчизну, не втрачаючи віри бачити її вільною, розвиненою.

За короткого віку Карпатської України заявило про себе об'єднання «Жіноча Січ» (комендант Степанія Тисовська, організаційний референт Марія Химинець), створене в Хусті при громадській організації «Карпатська Січ»¹. У січні 1939 р. «Жіноча Січ» провела інструкторський курс, де вдосконалю-

¹ Химинець М. Організоване жіноцтво Карпатської України // Українські Карпати: Матер. міжн. наук. конф. Ужгород, 26 серпня – 1 вересня 1991 р. Ужгород: Карпати, 1993. С. 500–513; Її ж. Жіноча Карпатська Січ // Карпатська Січ / ред.-упоряд. В. Худанич. Ужгород: Гражда, 1996. С. 84–87; Пагіря О. Жіноча Січ. Дівчата Карпатської України... // Україна молода. 2010. 13 березня.

валися 54 особи, головним чином вихованки «Пласту», що досяг у тогочасному Закарпатті піку популярності. Власне, М. Химинець стояла на чолі місцевих пластунок, а пластунами керував Степан Пап-Пугач.

Програма згаданого курсу передбачала ознайомлення з історією, географією, культурою України, а також мовну, освітньо-виховну, соціально-опікувальну, первинну медичну, санітарно-гігієнічну, фізично-спортивну, стройову, розвідувальну, дисциплінарну підготовку.

Активістки «Жіночої Січі» влаштували вечори і вистави, поширювали книжки і періодику, допомагали незаможним родинам, шили чоловічі та жіночі однострої, національні та січові прапори. 19 лютого 1939 р. близько трьох тисяч членкинь «Жіночої Січі» пройшли урочистим маршем вулицями Хуста з нагоди другого крайового з'їзду «Карпатської Січі». Відтак виконували функції зв'язкових і розвідниць, створили окремих відділ Червоного Хреста, влаштували лазарет для поранених захисників Карпатської України.

На жаль, у список виборчого блоку Українського національного об'єднання і національних меншин, що виборов усі 32 депутатські мандати до сойму (крайового парламенту) 12 лютого 1939 р., не включили жодної представниці прекрасної статі.

Не зрозуміло, чому проігнорували громадські заслуги таких національно свідомих організаторів жіночого руху і діячів карпатоукраїнської культури, як Ірина Невицька (1886–1965), котра проживала самраз у с. Ставне, донедавна Великоберезнянського району. Прикметно, її чоловік Еміль Невицький, греко-католицький священник у м. Пітсбург (США), створив «Комітет захисту Карпатської України», прагнучи ширшого міжнародного розголосу державотворчих потуг свого народу. Із політичних мотивів він вимушений емігрувати з батьківщини ще 1922 р.

І ті, хто залишилися вдома, й ті, хто емігрували після загибелі Карпатської України, з нетерпінням чекали радісних перемін. Примітний з цього погляду екзистенційний лист Михайла Фенчака з містечка Ашау біля Крайбурга (Німеччина) до своєї знайомої Олени Макусій у с. Великі Лучки, що на Мукачівщині. У червні 1940 р. він, зокрема, писав: «Душе моя сизокрила, будь так добра, відпиши мені пару слів, яке у Вас тепер повітря. Три рази вже Ти приснилась мені, що Ти померла, й приносила-сь мені на моє ліжко білі букети квітів. Пам'ятай час, коли ціла Європа знаходиться в пожежі. У тих пожежах мусить вибудуватися наше змагання і наше стремління, і наше майбутнє! Не втрачайте Духа. Ми всіма силами мусимо боронити свої права й свою незалежність. Прийде час, коли й наші гармати заgrimлять голосніше ворожих і залунає одна пісня й одна слава від Попраду до Кавказу!»

Це була не тільки звична підбадьорлива риторика, але й тверді переконання усього покоління молодих націоналістів, яке зросло в міжвоєнному Закарпатті.

Прихід Червоної Армії в Східну Галичину (вересень 1939 р.), тобто знесення угорсько-польського і встановлення радянсько-угорського кордону, став сигналом для втечі тисячам людей. З ким переходили у СРСР біженки із Закарпаття? Із протоколів, заповнених прикордонниками із підрозділів НКВС (відомство Л. Берії), видно, що безпосередньо зі своїми законними чоловіками перейшло 36% жінок (від загального числа – понад п'яти сотень), буквально наздоганяло їх 6%, втекло заодно і від своїх невірних чи жорстоких чоловіків 4%.

Зауважимо, що з усіх понад п'яти тисяч біженців чоловічої статі, особові дані яких нами ретельно вивчалися, близько чверті були сімейними. Переважна більшість із них ризиковано залишила вдома своїх дружин і дітей на Божу волю.

Траплялися випадки, коли дівчата нелегально перетинали кордон зі своїми нареченими або вагітними, щоб уник-

нути сільської неслави як покритки. Дійсним є той факт, що найбільше жінок і дівчат потрапило у Радянський Союз у супроводі родичів, знайомих, односельців, але 8% перейшли самостійно і самотужки.

«Ясної мети собі не уявляла, для чого їду в СРСР, – вельми прикметна у цьому сенсі жіноча логіка протиправного вчинку. – Мені чоловік сказав, що підемо зо мною, я і пішла». А чоловіки, зазвичай, тікали від мобілізації в угорську армію або дезертирували з неї під час короткочасних відпусток додому.

Засмучена невдачею приєднатись до втікачів дівчина з м. Берегово на ім'я Гафія запитувала в листі до знайомого у с. Верхній Студений, донедавна Міжгірського району: «Що там нового, відколи я пішла, а декотрі відправились у Росію? Дуже жалую, що мусіла іти додому. Коби знала, що то лише так мені пишуть про мамину хворість, була би з ними». На разі Гафія не знала про те, що чигає на її друзів і подруг у тоталітарній державі. Волею випадку вона врятувалася від жорстоких випробувань ГУЛАГом.

Правду кажучи, проблематично відобразити будь-який історичний період винятково у чорних фарбах. У роки Другої світової війни Закарпаття переживало важкий, проте далеко не пропачий час зі своїми радощами і печалями не у відриві від світових уподобань. Так, у листопаді–грудні 1941 р. ужгородський кінотеатр «Радіо» запрошував переглянути добрий десяток нових американських, угорських і німецьких художніх стрічок, як-от: «Дика кішка Арізони», «Роз-Мері» чи «Диво з див», назване найзнаменитішим фільмом після світового тріумфу «Снігуроньки»¹.

Як не в політиці, з її тодішніми агресивними чоловіками-реваншистами, то, принаймні, хоч у масовому мистецтві жіночі образи домінували.

¹ Русское слово. 1941. 23 ноября. С. 4.

Не всі мешканки Закарпаття проводили своє дозвілля в кінозалах, а здебільшого на лоні природи, виконуючи передовсім корисну роботу, інколи непогано оплачувану.

Цікавий штрих. Під наглядом і з використанням джерел доктора Карла Салендера з державного експертного інституту полонинського господарства вчителі Ужгородської гімназії Стефан Фодор та Іван Мартин підготували довідник для збирачів важливих лікарських рослин Закарпаття¹. Головний адресат – місцеве жіноцтво, котре терпляче збирало копійку до копійки для прожиття всієї родини.

Незважаючи на доволі міцні та густі паростки емансипованості, на Закарпатті 1920-х – 1930-х рр. загалом спостерігається патріархальна картина міжособистих і внутрішньо сімейних відносин.

Як уже принагідно зазначалося, у соціальній структурі жіночого населення домінували селянки. В одязі, буденному і святковому, естетичних смаках (наприклад, зачіска пересічної закарпатської українки – волосся з проділом, зібране в одну тугу косу) вони не переступали межі вікових традицій. До них, переобтяжених щоденними клопотами, зрідка долинали голосні колізії, що точилися в елітарних, часто чужих етнічних прошарках суспільства.

Одначе невтішні підсумки конфліктних ліній історичних процесів на жінках відбивалися якнайболучіше. Вільнотумний ентузіазм чехословацької доби змінився на Закарпатті безпросвітністю угорської окупації, а небавом – гіркою репресивних радянських перетворень.

Тільки час не стояв на місці.

¹ Руководство для сбора важнейших лекарственных растений Карпатской территории / сост. С. Фодоръ и И. Мартинъ. Унгваръ, 1941. 112 с.

Поляки на Закарпатті (1914–1939)¹

У сучасних державах України та Польщі, країнах-сусідах і союзниках, епізодично спостерігається науковий та суспільний інтерес до маловідомих аспектів польської присутності в межах сучасної Закарпатської області України в динамічний період – від початку Першої світової війни і до початку Другої світової війни. Передовсім висвітлюються такі важливі аспекти, як участь легіонерів у військових діях 1914–1915 рр., діяльність дипломатів у Міжвоєннє, диверсійні операції 1938–1939 рр., рух і перебування біженців у вересні 1939 р.

Майже кожне з названих питань має нині обопільне відлуння в інтелектуальній та політичній сферах. У конкретному випадку йдеться про певний наратив, що нерозривно пов'язаний з інтерпретацією наявних фактів, до яких спостерігається підвищене зацікавлення в умовах дво- чи багатосторонніх історико-меморіальних взаємодій найширшого контексту в часі та просторі. Прикметно, що до постановки і розв'язання фрагментів окресленої проблематики кількарізно долучався й автор цих рядків².

Наразі пропонується зосередити увагу на тематично споріднених подіях першої половини переломного в історії

¹ *Першопубл.*: Офіцинський Р. Поляки на Закарпатті 1914–1939 років у сучасній національній пам'яті України і Польщі // Polska i Ukraina w procesie przemian społeczno-politycznych / red. P. Długosz, R. Marzęcki, M. Kamionka. Warszawa: Elipsa, 2021. С. 108–124.

² Офіцинський Р. Початок Другої світової війни і Закарпаття: польська еміграція // Українські землі в роки Другої світової війни / упоряд. В. Мельник, Р. Офіцинський. Ужгород, 1998. С. 61–67; Офіцинський Р. Перша світова війна на Закарпатті // Тисячоліття – Millennia. 2015. Вип. 2. С. 50–67; Офіцинський Р. Карпатська Україна. Ужгород, 2020. 288 с.

людства «короткого ХХ століття». Проводячи своє дослідження у проблемно-хронологічній площині, прагнемо насамперед зосередити увагу до польських легіонерів, дипломатів, диверсантів, військових і біженців, які поетапно проявили себе на Закарпатті протягом 1914–1939 рр. Найвний емпіричний матеріал заслуговує на узагальнення та особні наукові зацікавлення, а також на присутність і трактування в контексті сучасної національної пам'яті України і Польщі.

Початок Першої світової війни: польські легіони

У складі австро-угорської армії на Закарпатті воювала низка добровольчих національних формувань, зокрема польські підрозділи. 3-й піхотний полк Легіонів Польських у складі чотирьох батальйонів перебував на Закарпатті. Наприкінці вересня 1914 р. польські легіонери заквартирували у м. Хуст і с. Липча (нині Хустський район Закарпатської області). В угорських газетах Марамороського комітату про них тоді писали чомусь негативно, мовляв, розводили антисанітарію, відзначались дрібними крадіжками. Їх картали за те, що забруднили віллу жупана Ласло Негре в Хусті, поцупили там дещо з посуду¹. Відтак 3-й та 4-й батальйони скерували у с. Усть-Чорна (нині Тячівський район), 1-й батальйон – під м. Севлюш (Виноградів) і с. Королево. 2-й батальйон у першій половині жовтня 1914 р. взяв участь у контрнаступі проти росіян поблизу м. Сигіт (нині м. Сігету-Мармацією, Румунія).

Ще 1942 р. з'явився друком уривок зі щоденника пенсіонера Гаврила Бая, старости Мукачева в Першу світову війну².

¹ Штефан А. За правду і волю. Спомини і дещо з історії Карпатської України. Торонто, 1981. Кн. друга. С. 100–101.

² Бай Г. Маршаль Пильсудскій на нашей земле (Изъ моего дневника) // Земледельській календарь на годъ 1942 / сост. М. Демко. Ужгородъ, 1941. С. 111–115.

Мова йшла про події 28–29 вересня 1914 р., коли російські війська прорвалися на Закарпаття. Евакуаційний ажіотаж у Мукачеві підсилив поспішний відхід угорської кавалерії. Магістрат приготував до зустрічі з росіянами білий переговорний прапор. Мукачівські залізничники чекали наказу покинути місто. Із Будапешта телефоном прем'єр-міністр Іштван Тиса півгодини цікавився ситуацією в Мукачеві та околицях.

Тоді добрих вісток австро-угорські посадовці нізвідки не ждали. Із с. Неліпино, що сусідить із м. Свалява, на двох возах у Мукачево привезли поранених оборонців країни. Проте в міську ратушу зателефонували військові, що о дев'ятій годині вечора 28 вересня 1914 р. прибуде фронтове підкріплення – польські легіонери. Мукачівський староста наказав у чотирьох котлах зварити гуляш і привести хліб із приміського села Паланок. До гуляшу приготувались подати вино з розрахунку по півлітра на солдата. У головному міському готелі «Зірка» замовили вечерю на 13 осіб: десятих польських офіцерів, старости Мукачева, його секретаря, поліцмейстера. Поїзд із легіонерами прибув у призначений час. Ними командував полковник Юзеф Пілсудський (1867–1935), потім глава відродженої в листопаді 1918 р. Польської держави.

У «Зірці» спочатку спілкувалися німецькою мовою. Потім виявилось, що один з польських офіцерів достатньо володіє по-угорськи. Оскільки Ю. Пілсудський застудився, після вечері його відправили у स्वाлявському напрямку – в с. Чинадієво (нині Мукачівський район) каретою. Інші офіцери туди добралися верхи на конях. Розпрощавшись із поляками, староста Г. Бай зателефонував прем'єру І. Тисі та розповів про розмову і вечерю з ними детально. Пізно вночі старості принесли лист від Ю. Пілсудського. Він просив тисячу пар нормальних солдатських чобіт замість розмоклих «віденських» – з паперовою підшвою задля економії шкіри.

Терміново в двох казармах у Мукачеві їх зібрали і на світанку 29 вересня на чотирьох возах відвезли в Чинадієво. Поляки з вдячністю отримали посилку з якісним взуттям.

Примітно, що з тодішніми польськими легіонерами пов'язана зміна назви карпатського перевалу між найближчими гірськими селами – Брустури, нині Лопухів (Тячівський район Закарпатської області) і Рафайлово, нині Бистриця (Надвірнянський район Івано-Франківської області). Перевал Легіонів (раніше – Пантирський або Великої Рогози) має висоту 1110 м над рівнем моря і розташований у масиві Горгани, між горами Тавпиширка (1503 м) і Пантир (1225 м). У жовтні 1914 р. через перевал проклали дорогу 3-й піхотний полк польських легіонерів у складі австро-угорської армії¹. Цим підрозділом командував тоді майор Юзеф Галлер (1873–1960). По завершенні Першої світової війни він у званні генерала дивізії взяв участь у польсько-українській війні, тобто проти Західноукраїнської Народної Республіки (травень–червень 1919 р.) на чолі «Блакитної армії», котру перевезли з Франції.

Шлях через вказаний перевал призначався для швидшого переходу великої кількості військ із технікою на східний театр воєнних дій Першої світової війни через важкодоступні гірські райони. Для виконання цього завдання в стислі терміни (за 50 робочих годин, тобто 5 днів, до 19 жовтня 1914 р.) з долини закарпатської річки Тересва на протилежний бік хребта силами близько тисячі польських піонерів (саперів) і місцевих робітників збудували унікальну дорогу, вимощена чотириметровими колодами. Звели 28 мостів, деякі з них сягали завдовжки 50 м. Довжина віадука, прокладеного вздовж

¹ Звіт про експедицію з історичного краєзнавства «Слідами забутої війни» (до 100-ліття початку Першої Світової війни) по Українських Карпатах 20–25.08.2013 р. членів гуртка «Туристське багатоборство» м. Славути Хмельницької обл. Керівник гуртка Алла Слівіна. otstkum.km.ua/wp-content/uploads/2014/01

стрімких схилів з нахилом понад 15°, склала 7 км. Для його будівництва використали майже 5 тис. куб. м деревини.

Дорогу назвали Шлях Легіонів, а місце, де вона перетнула вододільний хребет – перевалом Легіонів. Відтоді географічна назва стала загальноновживаною, а на закарпатському боці розташований цвинтар польських легіонерів, де поховано близько сорока полеглих у боях під Рафайлово в січні 1915 р.

Міжвоєння: польська дипломатія

Підкреслена прихильність угро- і русофільської періодики Підкарпатської Русі (офіційна назва міжвоєнного Закарпаття) до Польщі та поляків не випадкова. Наприклад, вельми пасіонарний Степан Фенцик, лідер крайової профашистської Російської (в оригіналі – «Русская») народно-автономної партії отримав у 1934–1938 рр. від польського консула в Ужгороді Мечислава Халупчинського загалом 52 тис. чехословацьких крон.

Використав ці кошти С. Фенцик на неафішовані партійні потреби і періодичні видання в руслі пропагування польсько-угорського братерства¹. У підконтрольній йому газеті «Карпаторусській голось» («Карпаторосійський голос») все, що стосувалося польської культури, нації та держави висвітлювалося з надзвичайною теплотою.

У травні 1933 р. ця газета подала репортаж про торжества з приводу польського національного свята 3 травня, що відбулися в усій тодішній Чехословацькій Республіці – в провідних містах Прага, Брно, Братислава, Кошице й Ужгород².

¹ Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944). Київ, 1997. С. 120.

² Польські торжества вь ЧСР и на Подкарпат[ској] Руси // Карпаторускій голось. 1933. 3 мая.

У приміщенні міського театру в Ужгороді 2 травня під покровительством польського посла в Чехословаччині В. Гржибовського пройшло урочисте засідання. З промовою виступив консул Польщі в Ужгороді М. К. Сержбинський. А 3 травня у греко-католицькому кафедральному храмі Воздвиження Хреста Господнього відбулось урочисте богослужіння, потім банкет у консульстві.

1938–1939 рр.: польські диверсії

Серед сучасних зарубіжних видань про Карпатську Україну відмітимо таке. Польський історик, професор Університету Казимира Великого в Бидгощі Даріуш Домбровський оприлюднив 2012 р. монографію про офіційну і неофіційну політику Польщі щодо Закарпаття 1938–1939 рр.¹ Окрему увагу приділено терористичній операції «Лом» проти Карпатської України від 7 жовтня до 31 грудня 1938 р. Детально описано кожне вторгнення, подано десятки імен терористів-поляків, які також розповсюджували фальшиві листівки «українських націоналістів», в яких ображали, зокрема, румунів, налаштовуючи їх проти українців.

Під вельми промовистим заголовком «Український П'ємонт»: Русь Закарпатська в період автономії 1938–1939 років» у Варшаві 2017 р. вийшла читабельна монографія поважного обсягу професорів Міхала Ярнецького (Університет імені Адама Міцкевича в Познані) і Петра Колаковського (Поморська академія в Слупську)². Написана на широкій джерельній основі, опрацьовані документи з багатьох польських і зарубіжних архівів. Автори привертають погляди до

¹ Домбровський Д. Польща і Закарпаття: 1938–1939. Київ, 2012. 392 с.

² Jarnecki M., Kolakowski P. «Ukrainiski Piemont»: Rus Zakarpaska w okresie autonomii 1938–1939. Warszawa, 2017. 379 s.

тіньових аспектів, зокрема й до польських підривних акцій. Відрадно, що за книжку «Український Премонт» М. Ярнецькі та П. Колаковський удостоєні Премії імені Вацлава Фельчака і Генріка Верещицького за 2018 р., яку присуджують Польське історичне товариство, Ягеллонський університет і Літературне видавництво за видатні досягнення з історії Центральної та Східної Європи.

Після Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. Польща направила в територіально зменшений автономний край Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) радника міністерства закордонних справ Петра Курницького в статусі консула з особливими повноваженнями. Оскільки в адміністративному центрі автономії – м. Хуст, де розташувався уряд Августина Волошина, було затісно (населення міста побільшало вдвічі), польське консульство розмістилося в м. Севлюш (Виноградів), що за 25 км од Хуста. Раніше П. Курницький був віце-консулом у Києві (до 1936 р.), а до призначення консулом у Севлюш працював референтом у міністерстві закордонних справ Польщі у Варшаві¹.

Аташе консульства Андрій Валігурський проінформував Варшаву про напад на консульство 9 січня 1939 р. натовпу, керованого, за його припущеннями, січовиками – членами легальної парамілітарної організації «Карпатська Січ». Нападники вибили сім вікон. Через годину в консульство зателефонував прем'єр А. Волошин, який сказав, що напад учинили безвідповідальні елементи, а січовики їх розганяли. Невдовзі після інциденту, 11 січня, консул П. Курницький відправився в Хуст, де його прийняв А. Волошин, який переклав провину на фенциківців – деструктивних осіб, які фінансувалися через экс-депутата чехословацького парламенту С. Фенцика, котрий залишився в Ужгороді, переданому Угорщині.

¹ Вінч М. «Одноденна держава»: свідчення англійського очевидця про події Карпатської України. Київ, 2012. С. 106–107.

Натомість П. Курницький вручив ноту протесту, де йшлося про концентрацію у Карпатській Україні антипольських елементів із числа втікачів із Галичини (тодішніх Львівського, Станіславського і Тернопільського воєводств). Чимало з них нелегально повернулося в Польщу. Їх нараховували близько 600 осіб за період від вересня 1938 до лютого 1939 рр.¹

Задовго до нападу на консульство у Севлюші польський уряд самостійно розробив план терористичної, диверсійної та пропагандистської діяльності в Карпатській Україні. Розробники – польські консули Мечислав Халупчинський (Ужгород) і Петро Курницький (Хуст – Севлюш). Його погодили польський посланник у Празі Казимир Папее та представник генерального штабу полковник Скрдліджевський в першій декаді січня 1939 р. За цим планом диверсії мали вестися з двох центрів – міст Ужгород (включений тоді до складу Угорщини) і Пряшів (залишився в Чехословаччині – належав автономній Словаччині). Йшлося про витрати близько 60 тис. корун щомісячно.

Тематичні настрої тогочасної Польщі відобразив популярний щомісячник «Тєґза» («Веселка»), що виходив у Познані та належав до кращих польських видань у кольорі. У лютому 1939 р. цей журнал помістив украй тенденційну і неприхильну статтю «Країна голоду, нужди і терору» Болеслава Рудзького, присвячену Підкарпатській Русі (Карпатській Україні)². Публіцист мандрував краєм, де основним природним багатством слугували лісові ресурси. Відзначив кричущу бідність населення, що нібито переважно споживало хліб, випечений з вівсяного борошна і подрібненої кори бука. Йому впало у вічі, що слабкий освітній рівень розвитку краю зрушено й покращено протягом двох десятиліть чехословацько-

¹ Польські торжества вь ЧСР и на Подкарпат[ској] Руси // Карпаторускій голось. 1933. 3 мая.

² Rudzki B. Kraina głodu, nędzy i terroru // Tęcza. 1939. № 2.

го володарювання. Автор помітив наявність трьох етнополітичних напрямків: українського, російського, карпаторуського (насправді його проявів уже тоді не спостерігалось).

Главу автономного уряду А. Волошина гіперболізовано й представлено як затятого українця, що бачив свій край ядром майбутньої Великої України від передмість Варшави і Кракова до Каспійського моря. На підтвердження цієї дражливої для тогочасного польського суспільства тези приведено уривок начебто довірливої розмови з керівниками відділу пропаганди крайового уряду Дмитром Німчуком і Володимиром Комаринським, які сподівалися на німецьку підтримку, зокрема економічну й гуманітарну: натоді вже отримано 300 тис. марок для безробітних і малозабезпечених краю. При цьому зроблено наголос на ворожому ставленні представників місцевої влади до Польської держави. Жахливу реальність у цій статті передано чотирма словами: голод, нужда, терор, анархія.

Фантазуючи, Болеслав Рудзський розводився довірливим читачам, що «бачив людей, а точніше людських тіней, що гризуть кору гірської сосни, ялини і смереки, щоб задовольнити голод, щоб залишитися в живих». Вельми вигадливо і гротескно зобразив громадську організацію «Карпатську Січ» (5 тис. осіб) з інструкторами-німцями. Мовляв, січовики вбили жорстоко 200 русинів і ніби сам репортер був свідком розстрілів. Він переконував, що 10-15% українців терором упокорили 80% русинів, а злочинці отримали посади державних службовців. Причому їздили на авто, подаровані Німеччиною.

Далі Б. Рудзський вигадав, що через хитке становище уряд Карпатської України прагнув перенести столицю з м. Хуст до с. Довге (нині Іршавський район), тобто 30 км північніше. Його непокоїла присутність у краї німецьких дипломатів і журналістів. Ключовий висновок Б. Рудзського є показовим у своїй войовничій агресивності: польській на-

ції слід якнайшвидше ліквідувати на цій землі український П'ємонт у зародку.

Невдовзі, коли ж Угорщина провела військову операцію щодо окупації Карпатської України, то до 17 березня 1939 р. евакуювалося близько 2 тис. чехословацьких громадян, цивільних і службовців через польські тоді станції Бескид і Сянки (нині Львівська область)¹. Наступного дня, 18 березня, угорські війська опанували Верецький перевал, на кордоні з Польщею.

Розстріли на карпатських перевалах після 18 березня 1939 р.

У ході наступу угорської окупаційної армії та терористичних дій місцевих утровофілів 15–18 березня 1939 р. загинуло понад півтори тисячі захисників і симпатиків Карпатської України. Потім на карпатських перевалах угорські та польські солдати розстріляли декілька груп полонених січовиків (близько шістсот осіб молодого віку). У дні розгрому Карпатської України частина з них перейшла румунський кордон. Однак Румунія передала їх Угорщині, а та депортувала до Польщі.

Виявили ці захоронення археологи комунального підприємства Львівської обласної ради з питань здійснення пошуку поховань учасників національно-визвольних змагань, жертв воєн, депортацій, політичних репресій «Доля». Вони в жовтні–листопаді 2008 р. та в серпні 2011 р. дослідили околиці сіл Жупани Сколівського району Львівської області та Верб'язь Воловецького району Закарпатської області².

¹ Домбровський Д. Польща і Закарпаття. С. 326–328.

² Онищук Я., Шеремета С. Пошуково-ексгумаційні дослідження поховань стрільців Карпатської Січі на Верецькому перевалі // Українофобія як явище та політтехнологія. Львів, 2014. Вип. 1. С. 60–69.

Знайшли дві братські могили на землях Верб'язької сільської ради: відповідно з останками близько десяти і двадцяти січовиків. Ці знахідки спричинили значний суспільний резонанс, оскільки знаходилися поблизу монумента 2008 р. в пам'ять приходу літописних мадярів у Паннонську (Тисо-Дунайську) рівнину.

Після 18 березня 1939 р. угорські конвоїри приводили полонених січовиків 7–8 колонами по 70–80 осіб на Верецький перевал, де проходив кордон між Угорщиною та Польщею, і передавали польським прикордонникам. Останні розмістили полонених на один день у казармах, а потім групами 10–20 осіб відконвоювали вздовж лінії кордону ліворуч і праворуч на півтора-два кілометри і розстріляли над закарпатськими селами Верб'яж і Нова Розтока. Зокрема, біля Нової Розтоки (1966 р. приєднана до Верб'яжа) знаходилося три могили січовиків. Загальна же кількість розстріляних – від 500 до 600 осіб.

Подібні розстріли січовиків зафіксовані на Яблуницькому (Татарському) перевалі поблизу смт Ясіня, неподалік нинішнього автошляху від м. Рахів до м. Івано-Франківськ.

У наш час під таким кутом зору зауважена проблематика розглядається не вперше. Примітною є резолюція семінару «Українофобія як явище та політтехнологія» (Львів, 17 травня 2013 р.) під назвою «Розстріли на карпатських перевалах у березні 1939 року: невідомий злочин». Ішлося про від 600 до 800 убитих, причому археологічно-ексгумаційні роботи підтвердили факт злочину з участю угорських і польських державних інституцій.

Перед науковцями і владою України учасники семінару поставили завдання: 1) всебічно вивчити обставини подій із залученням усіх можливих документів, які зберігаються в Угорщині, Чехії, Польщі, Росії, Німеччині; 2) дати політичну оцінку злочинним діям; 3) встановити імена жертв злочинів 1939 р. на карпатських перевалах, укласти Книгу Пам'яті

Карпатської України; 4) продовжити археологічно-пошукові роботи і належно перепоховати знайдені рештки; 5) увічнити пам'ять загиблих меморіалами на Верецькому та Яблуницькому (Татарському) перевалах¹.

Це консолідована позиція академічних й університетських учених, адже провели вказаний семінар Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського Національної академії наук України, філологічний факультет Львівського національного університету ім. І. Франка.

Наголосимо, що польське консульство в міжвоєнному Ужгороді працювало аж до ліквідації Польської держави у вересні 1939 р. Щоправда польським консулом був уже Й. Шченовський, котрий, між іншим, у серпні інформував Варшаву про катастрофічне соціальне та економічне становище Підкарпаття (тогочасна офіційна угорська назва Закарпаття) в умовах угорського панування і пропонував закупити велику партію винограду, яблук і вина, щоби пригорнути до нового режиму принаймні багатих українських селян, які у тому році – 1939-му – не мали жодних шансів продати свою продукцію в Угорщині, а попередній ринок – чехословацький – безнадійно втратили.

Початок Другої світової війни: польська еміграція

Подія, до якої всупереч Версальсько-Вашингтонській системі мирних договорів усі старанно готувалися впродовж двох десятиліть, відбулася. 1 вересня 1939 р. спалахнула Друга світова війна. Вона стала цвинтарем розвіяних ілюзій

¹ Українофобія як явище та політтехнологія. Львів, 2014. Вип. 1. 140 с.

практично для всіх її учасників. Щонайперше – для поляків.

Одна справа насолоджуватися палаючою хатою сусіда, «ввійти в долю» з погромниками Чехословаччини – Угорщиною та Німеччиною, інша – в самоті тримати удар, причому подвійний (Німеччини і Радянського Союзу). Одна справа втішатися високою дипломатією прихильних великих держав (Великобританія, Франція), інша – переживати жахіття чергового поділу і ліквідації власної держави.

Можна зрозуміти міністра закордонних справ Польщі Юзефа Бека, що в січні 1939 р. повідомив одному з депутатів польського парламенту про домовленості з Адольфом Гітлером, фюрером і райхканцлером Німеччини¹. Вони стосувались актуальних питань міжнародної політики, в тому числі подальшої долі Карпатської Русі (Карпатської України), де вирішено обопільно підтримати інтереси Угорщини.

Можна зрозуміти так само і міністерство закордонних справ Великобританії, котре приязно віднеслося до встановлення угорсько-польського кордону, вважаючи, що це сприятиме появі політичної осі Варшава–Будапешт–Белград–Рим, яка зможе завадити військовій експансії Німеччини². Зрозуміти можна загалом усіх зацікавлених у грядущому конфлікті, але не виправдати.

Отож 1 вересня 1939 р. голова Ради міністрів граф Пал Телекі у зверненні «До народу Угорщини!» оголосив про введення в країні надзвичайного стану. «Для збереження загального миру і продовження господарського життя» пропонувалася низка суворих заходів: обмеження права зборів і мітингів, перевірка преси (внутрішня цензура) і закордон-

¹ Пушкеш А. Цивілізація или варварство: Закарпатье 1918–1945. Москва, 2006. С. 239–240, 248–250, 324.

² Желицки Б. Втягивание Венгрии в орбиту германской политики и позиция венгерских политических сил (1939–1940) // Международные отношения и страны Центральной и Юго-Восточной Европы в начале второй мировой войны (сентябрь 1939 – август 1940). Москва, 1990. С. 78.

ної друкованої продукції, скасування обмежень робочого часу й оплачуваної відпустки, запровадження твердих цін¹. Це політичне рішення мусів заповзято виконувати і новостворений регентський комісаріат Підкарпатської території на чолі з бароном Жигмонтом Переньї.

Водночас офіційний Будапешт залишився вірним союзницьким обіцянкам перед поляками. Міністр закордонних справ Третього Райху Йоахим фон Ріббентроп у телеграмі 9 вересня 1939 р. переконливо просив угорського колегу Іштвана Чакі терміново дати дозвіл на використання залізниці Капша (Кошіце)–Надъсаланц–Велеште для перекидання німецьких військових частин через найближчі карпатські перевали в Польщу. Проте позитивної відповіді не дочекався². Пізніше роздратований Берлін на всяк випадок частину жертв у нетривалій німецько-польській війні записав на рахунок непоступливого Будапешта.

Загалом польсько-угорська дипломатична традиція міцним корінням заглиблюється в середньовіччя. Спадщина доброзичливих взаємин визначила характер міждержавних стосунків міжвоєнного періоду, передовсім під кутом зору доцільності спільного кордону, боротьби супроти Чехословаччини особливо в 1938–1939 рр.³ Також ота союзницька приязнь проявилась і на початку Другої світової війни. Отже, короткочасна з'ява польської еміграції на Закарпатті є річчю цілком закономірною, у тому числі на шляху Свалява – Чинадієво⁴. Причому оприлюднена фотографія з польськими бі-

¹ До народу Угорщини! [Пал Телекі. Будапешт, 1 вересня 1939 р.] // Шляхом Жовтня. Т. V (1938–1945) / уряд. Г. Сяртова. Ужгород, 1967. С. 118–119.

² Желицки Б. Втягивание Венгрии в орбиту германской политики... С. 82–83.

³ Стерчо П. Урядова координація операцій мадярських і польських терористів у Карпатській Україні в 1938–1939 рр. // Державність. 1993. № 1. С. 15–24.

⁴ Польські б'женці посль развала Польши на пути Свалява-Чинадьево // Земледельський календарь на високосний годъ 1940 / сост. М. Демко. Унгарь, 1939. С. 91.

женцями в «Землеробському календарі на високосний 1940 рік» Михайла Демка, депутата угорського парламенту, не викликала жодних заперечень з боку державного цензора.

Так само безпроблемно з'явилась у «Землеробському календарі на рік 1942» М. Демка здавалося тематично несподівана публікація «Маршал Пілсудський на нашій землі». Це уривок із щоденника пенсіонера Гаврила Бая (Габора Баї), старости міста Мукачева років Першої світової війни, про якого вже мовилося¹.

Досі нема повноцінної історичної картини, яка би відобразила масштабність і значущість явища польської еміграції на Закарпатті у вересні – жовтні 1939 р. Маємо розрізнені відомості. Одначе й вони дозволяють зробити сміливу проєкцію. Насамперед – про масштаби. 18 вересня 1939 р., на наступний день вступу Червоної Армії в Західну Україну, регентський комісар барон Ж. Переньї визначив компетентних осіб, які розробили заходи стосовно допомоги польським біженцям². Якраз тоді спостерігався їх великий наплив. Першочергової уваги потребували поранені та хворі. Усіх утікачів поступово перевозили вглиб Угорщини.

Радянські військові з'єднання порівняно швидко вийшли до карпатських перевалів. 21 вересня 1939 р. встановився радянсько-угорський кордон. Наступного дня Польща капітулювала. Спочатку кордон був дуже прозорим, оскільки його перетинали численні озброєні загони, в котрих угорські військові забирали зброю і поселяли в спеціальні табори³. 23 вересня на угорських теренах число біженців із Польщі досягло 20 тис. осіб. Однак таланило далеко не всім бажаним, надто тим, хто зволікав з еміграцією. Наприкінці верес-

¹ Бай Г. Маршаль Пильсудскій на нашей земле... С. 111–115.

² Венгрия и польские бѣженцы // Карпаторусскій голосъ. 1939. 20 сѣнтября.

³ 20 000 польскихъ бѣженцевъ въ Венгрии // Русская правда. 1939. 26 сѣнтября.

ня 1939 р. на Прикарпатті (у містах Городенка, Сколе, Надвір-на) співробітники НКВС СРСР ув'язнювали поляків з обозів, що прямували до угорського і румунського кордонів з метою дістатися до Війська Польського у Франції¹. Як правило, їм присуджували депортацію в Сибір на примусові роботи.

У жовтні 1939 р., згідно із заявою військового міністра Угорщини, в країні нараховувалося 33 тис. поляків-цивільних і 5 тис. офіцерів польської армії. Але, за даними німецької розвідки, кількість польських біженців в Угорщини складала 75 тис. осіб, які розташувалися в 120 населених пунктах². Чимало поляків (близько 50 тис. осіб) одразу після короткочасного перебування на угорських землях через відкритий угорсько-югославський кордон переправилися далі на Захід.

Рух польської людності через Підкарпатську територію, ясна річ, негативно позначився на внутрішньополітичній ситуації. Спостерігалася тенденція загострення криміногенного чинника. Один із підкарпатських депутатів угорського парламенту конфіденційно повідомив статс-секретаря з національних справ Тібора Патакі, що «гуцули з червоними прапорами ідуть назустріч радянським воїнам»³ і що місцеве населення має значну кількість гвинтівок, отриманих із рук відступаючих польських солдатів шляхом обміну на одяг і продукти, купівлі за готівку.

У вересні–жовтні 1939 р. угорські жандарми здійснили на Закарпатті низку облав, аби примусити людей здати придбану зброю. Для її виявлення відповідальні особи регент-

¹ Mazur G. Polityka władz sowiejskich wobec ludności w województwie Stanisławowskim w latach 1939–1941 // Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawsze. 1993. T. I–II. S. 173–182.

² Желицьки Б. Втягивание Венгрии в орбиту германской политики... С. 84–85.

³ Пашкуй З. Антинародна політика фашистської Угорщини на Закарпатті в 1938–1944 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. Ужгород, 1974. С. 80.

ського комісаріату запропонували створити широку сітку агентів із трьох категорій: 1) вчителів, які бояться за свої посади; 2) євреїв, які хотіли би відновити забрані в них патенти (ліцензії) на підприємницьку діяльність; 3) священники, які ненавидять радянський лад за атеїзм й антиклерикалізм. Крім того, свою роль, на думку тих фахівців, повинна була зіграти перевірена агентурна сітка з числа «ідейних керівників карпаторуського населення» (прибічників Андрія Бродія та Степана Фенцика).

Звісно, тоді не обходилося без трагедій. Найбільш голосна з них обійшла крайову періодику¹. Львівський воевода Альфред Білик (уродженець Львова, випускник юридичних студій Ягеллонського університету в Кракові, однокласник по гімназії та сподвижник маршала Едварда Ридз-Сміглі, головкомандувача польської армії у вересні 1939 р.) у готелі «Чіллаг» («Зірка») в Мукачеві 19 вересня 1939 р. пострілом у голову покінчив життя самогубством у віці 50 років. Доти він три дні пропрацював у нововідкритому польському консульстві в Мукачеві. Біля покійного нібито було знайдено один мільйон доларів (непідтверджена газетна сенсація).

Цей випадок шокував трагікомічним підтекстом. За версією місцевих газетярів А. Білик у Мукачеві чекав свою сім'ю (дружину і трьох дітей), які евакуювались іншим транспортом. Нібито знайшлися свідки, які помилково повідомили, що сім'я екс-воеводи загинула в дорозі під час нападу українських повстанців. Одначе буквально за півгодини після самогубства дружина Мариля з дітьми (вочевидь – це Бася, Ева, Ежи, бо відомо, що найстарший син Лешек саме воював проти німецького агресора) приїхала до Мукачева. У похороні Альфреда Білика взяли участь визначні представники міста і сотні людей.

¹ Трагедія із-за получаса (Подробности самоубійства львовського воеводи) // Русская правда. 1939. 1 октября.

Насправді загалом ця газетна версія самогубства Альфреда Білика доволі фривольна, фантастична. Адже в готелі «Чіллаг» у Мукачеві, де чверть століття перед тим вечеряв Ю. Пілсудський та його офіцери, воєвода А. Білик склав 19 вересня 1939 р. два передсмертні документи: лист-заповіт (у зверненні до польського посольства в Будапешті, керівництва Польщі, дружини і дітей, котрі були живими, він пояснив свій суїцид небажанням існувати інтернованим після загибелі Польської держави) і звернення до угорської влади. Останнє дуже промовисте, тому наводимо його в перекладі:

«Угорській владі, Мукачево.

1. Причина моєї смерті вказана в доданому листі до польського посольства в Будапешті.

2. Я прошу перекласти цей лист і повідомити його в місцевій та зарубіжній пресі.

3. Передайте воєводству тисячу доларів золотом та п'ятсот доларів паперових пану [Станіславському] воєводі Станіславу Ярецькому (перебуває в дорозі між Ясіня і Мукачевом).

4. Решту грошей в золоті, банкнотах (польські, американські, румунські) та моє майно, яке я маю при собі, запишу шоферу Казимирові Яснюку (перебуває в Мукачеві та заїде в готель). Із цього він повинен допомагати моїм урядникам у випадку, коли їх зустрине, а в разі зустрічі моєї родини передати решту і, залежно від можливостей обох сторін, залишитися разом.

5. Найперше належить оплатити готельний рахунок цими грошима і похоронні витрати, включаючи 5 (п'ять) доларів як чайові в готелі. Також я прошу тих 1 500 доларів, які воєвода Ярецький повинен отримати, згадати в пресі, тому що я отримав ці гроші довірчо і хочу, щоб усі знали, що я віддав їх.

6. Передайте всі документи і папери польському послу в Будапешті. Це важливі особисті документи (у 2-х теках, які слід переслати нотаріусу) та мої офіційні звіти.

Мукачево, 19.09.1939 – Альфред Білик, Львівський воєвода»¹.

Щодо тодішнього спалаху насилля на прикарпатських теренах. У вересні 1939 р. лише з Варшави у південно-східному напрямку евакуювалося 200–300 тис. жителів. Вони й поінформували про діяльність на українських землях озброєних формувань політичного характеру і розбійницьких банд, що нападали на вихідців із центральної Польщі.

Водночас варто пам'ятати, що в лавах Війська Польського воювало 100 тис. українців, а в антипольських виступах різного плану могло бути задіяно всього кільканадцять тисяч представників українського населення². Причому збереглися відомості про цікавий факт. Власне, солдати-українці у вересні 1939 р. допомогли командирі польської 11 Карпатської дивізії полковнику Б. Пругару-Кеттлінгу безпечно дістатися до Угорщини шляхами, контрольованими українськими повстанцями.

Подібних свідчень при бажанні можна назбирати достатньо в мемуарній літературі.

Ця еміграційна епопея не тільки навстіж відчинила двері для нелегальної торгівлі зброєю. Дехто (прихильний до режиму і близький владі) скористав од напливу розмаїтого польського добра в інший спосіб. Угорський уряд 119 коней з усіх, які перебрав восени 1939 р. від поляків, передав підкарпатським господарям безоплатно³. Акція мала чітко окреслене пропагандистське спрямування. Адже восени 1938 р. та в березні 1939 р. з дозволу цивільної влади чехословацькі

¹ Alfred Biłyk. pl.wikipedia.org/wiki/Alfred_Biłyk; en.wikipedia.org/wiki/Alfred_Biłyk

² Sowa A. Postawy społeczności ukraińskiej w okresie kampanii wrześniowej 1939 roku // *Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. 1993. T. I–II. S. 167–172.

³ Однорочна робота малярського правительства за народ Подкарпатя. Що сталося доси на Подкарпаттю? Унгар: Регентський комісаріят Подкарпатської території, март 1940. С. 22.

військові в багатьох закарпатських селян реквізували коней, котрі до власників так і не повернулися.

Ліквідація польської державності несподівано загострила давні економічні проблеми в домінуючому аграрному секторі Закарпаття. Восени 1939 р. виникли труднощі в реалізації закарпатських овочів і фруктів (особливо яблук і слив) ще й тому, бо «стратився польський експорт»¹. Зокрема, відчутно постраждала низовинна Тячівщина, що славилася яблуневими садами. Щоби зняти напругу, угорський уряд дозволив переробку на спирт сто вагонів яблук і сто вагонів слив у місцевих броварнях. Окрім того, у Берегсасі (Берегово) і Надьсевлюші (Виноградові) відкрили спеціальні сортувальні, де відбирались якісні фрукти для продажу на внутрішньому і зовнішньому ринках.

Закарпаття стало транзитною зоною не тільки для польських біженців на початку Другої світової війни, а згодом і для українських утікачів. Вихід Румунії 23 серпня 1944 р. з війни проти СРСР і перехід її на бік антигітлерівської коаліції суттєво вплинув на політичне керівництво Угорщини. Через те 28 серпня 1944 р. регент Угорщини Міклош Горті провів засідання Коронної (державної) ради, на якій обговорювалося і переселення 100 тис. українських біженців у західну частину Угорщини. На середину липня 1944 р. вони (в основному жінки, діти, особи похилого віку, українські націоналісти, активісти «нового порядку» в Україні) зосередилися на кордоні та намагалися переїхати до Угорщини, передусім на її західні терени і далі до Німеччини².

Угорські власті довго сперечалися з представниками Німеччини про те, як це практично здійснити. Угорщина ухи-

¹ Однорочна робота мадярського правительства... С. 24.

² Держалок М. Україна у воєнно-політичних планах Угорщини у 1939–1945 рр. // Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство / відп. ред. О. Лисенко. Київ, 2014. С. 161–171.

лялася від прийому такої великої кількості біженців з України. Коронна рада вирішила більшу частину їх транспортувати через Північну Угорщину і Словацьчину до Німеччини, 30 тис. українських біженців розташувати у північній частині Угорщини, а решту запропонувати Німеччині вивезти до слов'янських країн, використовуючи угорську територію.

* * *

Ось так стисло виглядає нині історична картина з питання, сфокусованого у заголовку цього дослідження. По-перше, відзначимо бойовий шлях на Закарпатті під час Першої світової війни підрозділів легіонерів під орудами знакових постатей польської історії Ю. Пілсудського та Ю. Галлера. По-друге, польські дипломати активно діяли в краї чехословацького та угорського періодів посередництвом консульств в Ужгороді, Виноградіві та Мукачеві. По-третє, примітними є масовані античехословацькі та антиукраїнські акції, що проводилися Польщею на Закарпатті після Мюнхенської угоди. По-четверте, представники Угорської та Польської держав стали співучасників масових розстрілів інтернованих українців на карпатських перевалах у березні 1939 р. По-п'яте, окуповане Угорщиною Закарпаття восени 1939 р. слугувало транзитною територією для польських біженців, які покинули свої домівки внаслідок нападу нацистської Німеччини.

Принагідно не зайвим буде проголосити подальшим дослідникам *ad fontes* у цьому немагістральному, але поважному і вкрай потрібному напрямку, зокрема щодо міграційних потоків із Польщі в Чехословацьчину через міжвоєнне Закарпаття, а також злочинів проти людяності на Верецькому та Яблуницькому перевалах у другій половині березня 1939 р. З точки зору актуальності та важливості такі наукові результати неодмінно знайдуть суспільний попит, виявляться вдячними.

Підсумок

ЩО ЗРОБЛЕНО І ЩО ДАЛІ¹

На Закарпатті останніх трьох десятиліть українська історична наука на піднесенні. Її здобутки відображено в різноманітних виданнях державних, комунальних, приватних закладів вищої освіти, архівів, бібліотек, музеїв, об'єднань громадян, окремих осіб.

Відвідини краю мільйонами туристів спонукали істориків писати і популярні путівники, і навчальні посібники «Експурсії Ужгородом», «Експурсії Закарпаттям», що спростовують міфи і домисли, спонукають пізнавати минуле справжнім. Адже правду неможливо затінити надовго, її однаково знайде денне світло.

В області чимало знавців минулого. У закладах повної загальної середньої освіти навчають учнів історії України та всесвітньої історії понад тисяча вчителів. У закладах вищої освіти викладають історичні дисципліни близько ста науково-педагогічних працівників. Налічується півтисячі архівістів і музейників. Оволодівають історичними спеціальностями понад чотири сотні майбутніх бакалаврів, магістрів, докторів філософії.

¹ *Першопубл.* Написано в травні 2021 р. на прохання журналіста Василя Нитки для публікації в газеті «Голос України» на тематичній регіональній сторінці з нагоди 30-ліття відновлення незалежності України. Ця стаття, як мовлять на редакторському жаргоні, «злетіла» зі шпальти в останній момент через брак місця для графаретного чиновницького тексту.

Наявні фахівці переважно зосереджені на регіональній історії. Багатолітні загальнодержавні дослідницькі програми завершилися знаковими закарпатськими виданнями на вагомій джерельній основі. У підготовці їх найбільше відзначилися Борис Гвардіонов («Книга пам'яті» у 2-х томах, «Книга скорботи» в 11-ти томах), Омелян Довганич та Олексій Хланта («Реабілітовані історією» у 2-х книгах). У друці капітальний двотомник «Звід пам'яток історії та культури. Закарпатська область», виконаний під орудою патріарха краєзнавства Степана Пеняка, який прожив 94 роки і відійшов у краці світи в 2021-му.

За незалежності України вийшли окремо понад сто нарисів про минуле сіл, міст, районів Закарпатської області. Оприлюднено десятки навчальних, наукових, науково-популярних книжок з усіх періодів. Чільну увагу приділено новітній історії – Карпатській Україні, репресіям під час і після Другої світової війни. Це засвідчує поява трьох двотомників карпатоукраїнських документів і матеріалів Омеляна Довганича, Станіслава Аржевітіна, Олександра Пагірі, збірників Олексія Корсуна про біженців, етнічні чистки, колективізацію, репатріацію, завершення радянізації, політичні репресії.

Багато оприлюднених досліджень не виходять за локальні межі, у тому числі життя національних меншин чи єпархій. Втім, непересічними стали енциклопедії Михайла Сирохмана про сакральну архітектуру, монографії Михайла Приймича про церковне малярство і різьбярство Закарпаття XVIII–XX ст., де переплелися народна, візантійська і західноєвропейська традиції.

Літописами Закарпаття зауважених десятиліть слугують щорічні календарі крайового товариства «Просвіта» і щорічники краєзнавчих пам'ятних дат обласної універсальної наукової бібліотеки імені Федора Потушняка, ілюстрований кварталник «Культурологічні джерела» обласного ор-

ганізаційно-методичного центру культури. На жаль, підтримане обласною владою поновлення журналу «Наш рідний край» (виходив у Міжвоєннє) тривало недовго.

На масову історичну свідомість краян вплинули десятки дискусійних статей, тисячі пізнавальних публікацій в місцевих газетах, що досі видаються («Новини Закарпаття», «РІО») чи вже не існують: «Закарпатська правда», «Молодь Закарпаття», «Карпатський край», «Срібна Земля», «Старий Замок». У рамках публічної історії вийшли в ефір сотні авторських програм на обласному радіо і телебаченні, знято низку документальних фільмів. Ознака сьогодення – спеціалізовані сайти і сторінки в соціальних мережах, зокрема змістовний «Портал археології Закарпаття», котрий консультує Павло Пеняк.

Одночасно представлені напрями, що системними зацікавленнями сягають значно далі регіональної тематики. У тому переконують докторські дисертації та монографії Сергія Федаки про феодальну розробленість Русі, Євгена Бевзюка про національне відродження чехів, словаків, лужицьких сербів XVIII–XIX ст., автора цих рядків про державотворчі процеси в Україні від 1991 р. Ґрунтовними є розвідки Олега Сліпецького про німецьку колонізацію України XVIII ст., книжки Івана Короля про угорську революцію 1956-го і «Празьку весну» 1968-го, Юрія Офіцинського про сучасну російсько-українську війну.

Всеукраїнського визнання отримали підручники закарпатських авторів як для студентів – «Етнологія» Михайла Тиводара, так і для учнів – «Всесвітня історія» для 7 класу Ігоря Ліхтея.

Традиційно об'єктами досліджень закарпатських істориків є такі зарубіжні країни, як Австрія, Німеччина, Польща, Росія, Румунія, Словаччина, Угорщина, Чехія. Наразі через протидію містечкових клерків не вдалося утвердити

американістику, що від 2016-го кілька років розвивалася в межах освітньої програми (спеціалізації) майбутніх бакалаврів історії.

Так само з суб'єктивних міркувань в Ужгородському університеті в січні 2019-го ліквідовано впливову кафедру історії України, нівельовано науково-дослідний інститут карпатознавства, що прославився археологічними колекціями і фаховою періодикою, завдячуючи харизмі та професіоналізму Едуарда Балагурі та В'ячеслава Котигорошка.

Прикро, що започатковану 2016 р. в тому ж університеті освітньо-наукову програму підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії зі спеціальності «Історія та археологія» досі (лютий 2022-го) не акредитовано, попри встановлені вимоги і терміни. Це відзначено в Єдиній державній електронній базі з питань освіти (info.edbo.gov.ua).

Здебільшого всупереч усіяким інституційним і кадровим закрутам утілені колективні проекти, приміром, тритомні «Нариси історії Закарпаття» (1993, 1995, 2003), що сприймалися критично відразу ж після появи, віддзеркалюючи доконечну потребу в зміні поколінь учених не з вікових міркувань, а світоглядних. Нерідкісні спільні студії з іноземними партнерами, як поважного обсягу «Закарпаття 1919–2009 років» (2010) угорською та українською мовами, де пробиваються паростки нових парадигм.

Проривні ідеї протягом останнього десятиліття обґрунтували медієвіст Леонтій Войтович й археолог Ігор Прохненко. Перший заперечив проживання в краї білих (західних) хорватів, які реально володіли землями, де нині південно-східна Німеччина. Власне, карпатські хорвати (Велика Хорватія) VI–X ст. – племінні князівства засян, требовлян, поборан (Прикарпаття), земплинсько-ужанське, боржавське, верхньотисянське (Закарпаття). І. Прохненко розвінчав усталену думку про проходження угрів Закарпаттям. Їхній

маршрут імовірно проліг Дунайським коридором. А Верецький перевал здолали печеніги, що в X ст. оселилися в Тисо-Дунайській низовині. Місцеві пам'ятки, які в науковому обігу ще «угорські», насправді – печенізькі.

Серед історіографічних новацій також трактування окупації та анексії Карпатської України як загальноукраїнської точки відліку Другої світової війни. Причому скоєні злочини проти людяності, котрим нема терміну давності, потребують належного розслідування і судових вироків. Відрадно, що в останні десятиліття на Красному Полі та Верецькому перевалі постали національні меморіали героям Карпатської України.

Звітуючи, історики усвідомлюють нові виклики, накреслюють завдання, кажуть про перспективи. Так заведено, такі канони. В унісон обнадійливо мовлю, що звершені мною «Закарпаття віддавна» і «Карпатська Україна» матимуть гідне продовження. У наступні книжки ввійдуть есе про подальші періоди новітньої історії краю – Другу світову і радянську добу.

Насамкінець гарно дякуючи за прочитання цієї книжки, щиро бажаю в подальшому благословенних успіхів кожному в пізнанні та осмисленні всього, що заслуговує на пильну увагу.

ПОКАЖЧИК ТЕМАТИЧНИХ ПРАЦЬ РОМАНА ОФІЦІНСЬКОГО

1. Офіцинський Р. Джерелознавча основа праці Івана Франка «Карпаторуське письменство XVII–XVIII вв.» // Тези III народознавчої науково-практичної конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження Олександра Маркуша. 25–26 жовтня 1991 р. / гол. ред. кол. М. Тиводар. Хуст, 1991. С. 59–60.
2. Григорій Сковорода: одна тільки істина вічна: [публ. фрагментів дослідж. Ф. Потушняка «Сковорода і Закарпаття» за рукописом підгот. Р. Офіцинський] // Срібна Земля [Ужгород]. 1992. 24 листопада. С. 8.
3. Офіцинський Р. Етнопсихологічна модель Закарпаття у працях Івана Франка та його послідовників // Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні: Матер. наук.-практ. конфер. Ужгород, 5–6 травня 1992 р. / відп. ред. Б. Галас. Ужгород, 1993. С. 246–251.
4. Офіцинський Р. Україна в Європі (X–XX ст.) // Новини Закарпаття [Ужгород]. 1993. 21 серпня. С. 11.
5. Офіцинський Р. Час – міра всіх устремлінь. *Рец.*: Бірчак В. Літературні стремління Підкарпатської Русі / друге доп. вид. Ужгород: Школьная помощь, 1937. Факс. вид. Ужгород; Карпати; Патент, 1993. 192 с. // Новини Закарпаття. 1993. 9 грудня. С. 5.
6. Офіцинський Р. Відображення життя і побуту закарпатських євреїв у творчості Івана Ольбрахта // Молодь – Україні [Ужгород]. 1994. Т. 2. С. 71–77.

7. Офіцинський Р. Закарпатська минувшина у франкомовному світі (XVII–XX ст.) // Молодь – Україні. 1994. Т. 4. С. 147–171.
8. Офіцинський Р. «Марійка-невірниця» та інші закарпатські жінки 1930-х років // Краянка [Ужгород]. 1994. Перше видання. С. 53–57.
9. Офіцинський Р., Макара М. Німці на Закарпатті (X–XX ст.) // Німці на Закарпатті (X–XX ст.) / упоряд. М. Макара, Р. Офіцинський. Ужгород: Патент, 1995. С. 5–21.
10. Офіцинський Р. Початок Другої світової війни і Закарпаття: польська еміграція // Українські землі в роки Другої світової війни / упоряд. В. Мельник, Р. Офіцинський. Ужгород: Патент, 1998. С. 61–67.
11. Офіцинський Р. Закарпатська література XX ст. // Соціал-демократ [Ужгород]. 2000. 6 травня. С. 11; 13 травня. С. 12.
12. Офіцинський Р. Українські землі на початку XX ст.: територія, кордони, міжнародні відгуки // Україна на міжнародній арені у XX столітті / упоряд. В. Мельник, Р. Офіцинський. Ужгород: Патент, 2000. С. 5–8.
13. Потушняк Ф. Я і безконечність (Нариси історії філософії Закарпаття) / упоряд., приміт. і післям. (с. 110–120) Р. Офіцинського. Ужгород: Гражда, 2003. 130 с.
14. Офіцинський Р. Василь Довгович (1783–1849) і Федір Потушняк (1910–1960): інтригуюче протистояння генія і влади // Василь Довгович з точки зору прочитання / упоряд. О. Довганич, І. Рибрик. Ужгород: Гражда, 2004. С. 24–26.
15. Офіцинський Р. Марійка-невірниця та інші жінки Підкарпатської Русі // Екзиль [Ужгород]. 2007. № 7. С. 17–21.
16. Офіцинський Р. Новоселиця у минулому і сьогодні (1371–2009 роки). Ужгород: Гражда, 2009. 512 с.
17. Офіцинський Р. Іван Франко в історіографічному трикутнику: інтерпретації, джерела, взаємини. Ужгород: Гражда, 2011. 248 с. *Із змісту:* Закарпатське франкознавство у 1898–2011 роках (с. 70–136); Минуле Закарпаття у працях Івана Франка та його послідовників (с. 137–157).

18. Офіцинський Р. Історія України починається на Закарпатті. Для археологів це прописна істина // Закарпатська правда [Ужгород]. 2013. 20 липня. С. 6.
19. Офіцинський Р. Витоки університету. Наближається 400-літній ювілей вищої освіти Закарпаття // Медіацентр УжНУ [Ужгород]. 2013. 28 серпня.
20. Офіцинський Р. Руїна. Закарпаття в Першій світовій війні // РІО [Ужгород]. 2014. 19 липня. С. 5.
21. Офіцинський Р. 100 років тому розпочалася Перша світова війна, внаслідок якої військові кладовища густо вкрили Карпати по обидва боки // Новини Закарпаття. 2014. 26 липня. С. 6.
22. Офіцинський Р. Закарпаття 100 років тому: «око фронту» і чоботи для поляків. Українські та польські легіонери на Закарпатті в роки Першої світової // Закарпатська правда. 2014. 26 липня. С. 11.
23. Офіцинський Р. Tak nám zabili Ferdinanda... Ужгород у Першу світову війну // РІО. 2014. 16 серпня. С. 18.
24. Офіцинський Р. Князь Федір Корятович у народних переказах і наукових працях // РІО. 2014. 13 вересня. С. 18.
25. Офіцинський Р. Якими були євреї Закарпаття у творах Івана Ольбрахта // Prozak.info [Ужгород]. 2015. 7 травня.
26. Офіцинський Р. Сталеві нерви тореадора... Україна. 2009–2014. Ужгород: Гражда, 2015. 244 с. *Із змісту*: Історія України починається на Закарпатті (с. 132–133); Руїна. Закарпаття в Першій світовій війні (с. 146–149); 100 років тому розпочалася Перша світова війна (с. 149–153); Українські та польські легіонери на Закарпатті в роки Першої світової (с. 153–155); Tak nám zabili Ferdinanda... Ужгород у Першу світову (с. 155–160); Князь Федір Корятович у народних переказах і наукових працях (с. 167–171); Вищій освіті на Закарпатті – 400 років (с. 209–210).
27. Офіцинський Р. Новітня література Закарпаття. Ужгород: Гражда, 2015. 120 с.

28. Офіцинський Р. Місце Тараса Шевченка в історії Закарпаття // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність [Львів]. 2015. Вип. 25. С. 388–395.
29. Офіцинський Р. Перша світова війна на Закарпатті // Тисячоліття – Millennia [Ужгород]. 2015. Вип. 2. С. 50–67.
30. Офіцинський Р. Ужгород у Першу світову війну // Українці й народи Центрально-Східної Європи: культура та історична спадщина / упоряд. І. Ліхтей. Ужгород: Карпати, 2015. С. 156–167.
31. Офіцинський Р. Закарпатське франкознавство // Закарпатська Франкіана / уклад. М. Бадида та ін. Ужгород: РІК-У, 2016. С. 54–99.
32. Офіцинський Р. Минуле Закарпаття у працях Івана Франка // Закарпатська Франкіана / уклад. М. Бадида. Ужгород: РІК-У, 2016. С. 100–119.
33. Офіцинський Р. Народні перекази Закарпаття. Ужгород: Гражда, 2016. 176 с.
34. Екскурсії Ужгородом: навчальний посібник з історичного екскурсознавства / за ред. Р. Офіцинського. Ужгород: РІК-У, 2017. 338 с. *Із змісту:* Роман Офіцинський: Стисла історія Ужгорода (с. 12–29); Ужгород у Першу світову війну (с. 51–62); Ужгород український (с. 82–98).
35. Офіцинський Р., Демчик М. Угорський король Матяш Корвін у фольклорній прозовій традиції українців Закарпаття // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. 2017. Вип. 2. С. 66–71.
36. Звід пам'яток історії та культури України. Закарпатська область / НАН України. Ін-т історії України; кер. авт. кол. С. Пеняк. Київ, 2017. 413 с. *Із змісту:* Роман Офіцинський: м. Ужгород, Пам'ятник жертвам Першої світової війни [мікр. Радванка] (с. 110–111); с. Загорб. Військове кладовище Першої світової війни (с. 189–190); с. Ужок. Військове кладовище «Ужок I» Першої світової війни (с. 191–192); Військове кладовище «Ужок II» Першої світової війни (с. 192); с. Великі Ком'яти. Пам'ятний знак загиблим воїнам Першої світової війни (С. 211–212); смт Воло-

- вещь. Кладовище воїнів Першої світової війни (с. 231); с. Підполоззя. Кладовище воїнів Першої світової війни (с. 238–239); с. Лазещина. Військове кладовище Першої світової війни [урочище Козмещик] (с. 346); Військове кладовище Першої світової війни [уроч. Фересок] (с. 347); м. Свалява. Кладовище воїнів Першої світової війни (с. 361–362); с. Велика Добронь. Пам'ятник загиблим воїнам Першої світової війни (с. 383–384).
37. Офіцинський Р. Гуцульська Республіка. 100-річчя від утворення // Календар краєзнавчих пам'ятних дат на 2018 рік / укл. Л. Падак та ін. Ужгород: Вид-во О. Гаркуші, 2017. С. 146–153.
 38. Офіцинський Р. Політичні та морально-етичні ідеали Михайла Балудянського (1769–1847) // Освіта Закарпаття [Ужгород]. 2019. № 29–30. С. 12–16.
 39. Офіцинський Р. Фальшували минуле Закарпаття у всі епохи» / інтерв'юер М. Алдон // Наш Ужгород, 2017. 15 грудня. С. 1, 6.
 40. Офіцинський Р. В Ужгороді жили люди ще 100 тисяч років тому / інтерв'юер М. Алдон // Неділя [Ужгород]. 2018. 14 вересня. С. 8.
 41. Офіцинський Р. Люблю місто, в якому живу, не тільки на словах / інтерв'юер М. Алдон // Неділя. Закарпатські новини [Ужгород]. 2019. 1 березня. С. 8.
 42. Експурсії Закарпаттям: навчальний посібник з історичного екскурсознавства / за ред. Р. Офіцинського. Ужгород: ТІМΠΑНИ, 2019. 248 с. *Із змісту*: Роман Офіцинський: Стисла історія Закарпаття (с. 10–50); Закарпатські замки (с. 84–99); Винні підвали в Середньому (с. 109–116); Визначні закарпатські святині (с. 158–168).
 43. Офіцинський Р. Поляки на Закарпатті 1914–1939 років у сучасній національній пам'яті України і Польщі // Polska i Ukraina w procesie przemian społeczno-politycznych / red. P. Długosz, R. Marzęcki, M. Kamionka. Warszawa: Elipsa, 2021. С. 108–124.
 44. Офіцинський Р. Политическая ситуация в Чехословакии и Закарпатье 1918–1922 годов с точки зрения Августина Волошина // *Paginae historiae* [Прага]. 2022. Č. 30/1. С. 562–572.

ЗМІСТ

Початок. Автобіографічне	3
Частина перша. Узагальнене й концептуальне	8
Фальшували минуле Закарпаття у всі епохи	8
В Ужгороді жили люди ще 100 тисяч років тому	19
Робітня історика зблизька, або Місто, в якому живу .	27
Частина друга. Довготривалий час	36
Державні кордони в Українських Карпатах	36
Німці на Закарпатті	94
Закарпаття у франкомовному світі.	133
Частина третя. «Довге ХІХ століття»	179
Ідеали Михайла Балудянського (1769–1847).	179
Імперський романтизм Юрія Венеліна	197
Геній та меншовартість:	
Василь Довгович.	211
Тарас Шевченко в історії Закарпаття.	218
Закарпаття на початку ХХ ст.	229
Частина четверта. Перша світова війна	234
Перша світова війна на Закарпатті.	234
Ужгород у Першу світову війну	264
Пам'ятки Першої світової війни на Закарпатті	276

Частина п'ята. Міжвоєння	303
Політична ситуація на Закарпатті (1918–1922) під кутом зору Августина Волошина	303
Гуцульська Республіка	318
«Марійка-невірниця» та інші жінки Підкарпатської Русі	328
Поляки на Закарпатті (1914–1939)	346
Підсумок. Що зроблено і що далі	367
Показчик тематичних праць	
Романа Офіцинського	372

Наукове видання

Роман Офіцинський

ЗАКАРПАТТЯ ВІДДАВНА

.....
Історичні есе
.....

В авторській редакції

Коректор • Офіцинська Марина

Верстка та дизайн • Кокіна Рената

На обкладинці представлено найдавніший оригінальний документ Державного архіву Закарпатської області – рукописну грамоту угорського короля Сигизмунда Люксембурзького латинською мовою про права м. Мукачєво від 9 травня 1391 р. (лист 1), а також рукописне Королівське Євангеліє 1401 р. писця Станіслава Граматика церковнослов'янською мовою, оригінал якого зберігається в Закарпатському обласному краєзнавчому музеї ім. Т. Леґоцького в Ужгороді (відображено арк. 13).

Підписано до друку 14.02.2022. Формат 60x84/16. Папір офсет.
Ум. друк. арк. 22,1. Замовлення № 7К. Тираж 1000 прим.

Оригінал-макет виготовлено та видруковано у ТОВ «РІК-У»:
88000, м. Ужгород, вул. Гагаріна, 36
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК 5040 від 21.01.2016 р.

Офіцинський Р.

О-91 Закарпаття віддавна : Історичні есе. Ужгород: РІК-У, 2022. 380 с.

ISBN 978-617-8046-42-2

Автор книжки – доктор історичних наук, професор, лавреат загальноукраїнської наукової премії імені Дмитра Яворницького, почесний краєзнавець України.

Пропоноване видання продовжує цикл зібрань його есе, започаткованих книжкою «Карпатська Україна» (Ужгород, 2020), на яку схвально відгукнулись рецензенти в різних медіа. Наразі охоплено давніші періоди закарпатської історії – до появи Карпатської України. Водночас довготривалі аспекти розглядаються в усій часовій протяжності – від середньовіччя до сьогодення.

Для найширшого кола шанувальників минулого України та її найзахіднішого регіону, а надто вчителів й учнів, викладачів і студентів, учених й аматорів, зацікавлених у поглибленому вивченні багатогранної спадщини рідного народу.

УДК 94(477.87)«.../1939»